A MAGYAR IRODALMI MŰVELTSÉG KEZDETEI

HORVÁTH

A MAGYAR
IRODALMI
MŰVELTSÉG
KEZDETEI

.....
2.26.774 OSZK

MAGYAR
SZEMLE
TÁRSASÁG

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A MAGYAR IRODALMI MŰVELTSÉG KEZDETEI

SZENT ISTVÁNTÓL MOHÁCSIG

ÍRTA
HORVÁTH JÁNOS

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

KIADJA A
MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
BUDAPEST
1931

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

226.774

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR
Növedéknapló
1952. év B 240 sz.

Minden jogot fenntartunk

A MAGYAR IRODALMI MŰVELTSÉG KEZDETEI

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A MAGYAR SZEMLE KÖNYVEI
IV.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

E *könyvet a Magyar Szemle Társaság tulajdonában levő „Old Kenntonian Face" anyadúcokkal ezerkilencszázharmincegy április havában szedte és nyomta a Tipográfiai Műintézet Budapesten*

BEVEZETÉS

AZ ÍRÁSBELI MŰVELTSÉG ELŐZMÉNYEI

IRODALOM nincs írott szövegek nélkül; története a legrégebbről fennmaradt írott szövegek vallomásával kezdődik. Pogánykori magyar szövegekről semmi nyom, semmi emlékezet: „pogánykori magyar irodalomról" ennélfogva nem beszélhetünk. Irodalmunk története csak a keresztyénség felvételével, a XI. században kezdődik; azért már ott, mert hiszen a latin nyelvű emlékek is a mieink.

Az irodalom a műveltségnek magasabbrendű, írásbelileg közvetítő formái közé tartozik. A műveltség-, sőt szövegközvetítésben primitívebb elődje a szóbeli hagyományozás s előzményei is, amennyiben lehetnek ilyenek, abban keresendők. Az irodalomelőtti műveltség tényei és formái azonban nehezen deríthetők fel s épen azon elemei vesztek el, melyek az irodalmi műveltség legrokonabb előkészítői voltak: a nemzedékeken át csak emlékezetben őrzött, szóban vagy énekben állandósult s továbbhagyományozott szövegek. Nemhogy egy mondai szerkesztmény, pogány szertartási formula, vagy énekszöveg, de még csak egy mondat sem maradt reánk e homályos időkből.

Maga a nyelv azonban, mindezek egykori anyaga s eszköze, változva bár, folytonosan él, és emlékezik az elenyészett multra. Él a nyelv, e csudálatos hangjelenség, e röpke tünemény, mit múló légrezdület zendít, némít ezrek ajkán s fülében untalan. Por és hamu mind, kik egykoron beszélték: ő él s tud a halottakról; időben, térben millióknak volt alkalmi, rész-tulajdona: s idő-

ben-térben, változva, osztva, egy és ugyanaz maradt; kiszolgált minden egyéni gondolatot, érzést és szándékot, de a maga rejtett törvényeivel folyvást lelki közösség megteremtésén munkált s jelképe lett annak. Eszköze volt a primitív, a szóbelileg közvetítő műveltségi kornak s eszköze máig az írásbelileg közvetítő fejlettebbnek, az irodalomnak.

A nyelv valóban hiteles tanuja történetelőtti időknek is, de csak kollektív műveltségi tényekről képes vallani: nyelvrokonaival közös szókészlete az ősi egység primitív műveltségi állapotáról tanuskodik, jövevény-szókészlete pedig idegen műveltségekkel való érintkezésekről s köztük a legnagyobb arányúról, a bolgár-törökség műveltségi hatásáról. Ez alapvető tényekből kiindulva lehet ugyan kísérletet tenni (s tettek is) oly részletek kiderítésére, melyek már az irodalmi műveltség formaelőzményei voltak, de ily kísérletek többnyire csak feltevésekig jutnak el.

Kísérlet tétetett egyebek közt a nemzeti versalak előzményeinek megvilágítására, egyrészt a rokonnépekével, másrészt a törökségével való egybevetés alapján; eredmény: a paralellizmus és alliteráció valószínű finn-ugor ősisége, a strófás dalszerkezetnek valószínű török származása. A bolgártörökséggel való huzamos együttélés tényéből kiindulva a magyar mondai köztudat némely ősi tartalmának kihámozására tétetett kísérlet; eredmény: feltehető, hogy a bolgártörökség oltotta be a magyarságba a magyar-hún azonosság hitét, mely hagyománnyá öröködvén, alkalmas lett arra, hogy idővel nem-magyar húnmondai elemeket is magához tapasszon. Igazoltabbnak látszik némely népmesei motívumok és stereotip fordulatok („hol volt, hol nem volt", „jól jártál, hogy öreganyádnak szólítottál", „hol jársz itt, ahol a madár sem jár?") ősi, még kaukázusvidéki hozomány-volta azon az alapon, hogy ezek kizárólag a mai magyar, meg a Kaukázus és Ural közötti mesefolklore-terület tulajdonai.

Ezek s más hasonló kísérletek mind az elveszett szövegek

hiányát igyekeznek pótolni s oly műveltségi elemeket kipuhatolni, melyek csak szöveghez kötötten létezhettek s hagyományozódtak tovább az élő szó közvetítésével: kipuhatolni a már elhangzott, meg nem fogható szöveg helyett legalább alakját vagy közleménye magvát.

Természetes, hogy e búvár-törekvés, mely a szóbeli hagyományozás őskorából legalább némi gyöngy-törmeléket szeretne felhozni a már jól látható felszínre, hol az irodalmiság kezdődik: mohón ragad meg minden, bármily fogyatékos értesítést, mit egykorú kútfőkben az irodalmilag még néma magyarságnak nyelvi műveltség-formáiról feljegyezve talál. Sajnos, ezek az értesítések sem gazdagítják kielégítőleg ismereteinket, holott aránylag már közel korokra vonatkoznak. Előkerül néhány szó-emlék, köztük legelsőül (IX. századi arab kútfőkből) népnevünk: a magyar; előkerül egy „együgyü fráter" közlésén alapuló értesítés a híres sanktgalleni esetről (926), a bortól felhevült magyarok „kiáltozásairól" isteneikhez: de ezt énekre magyarázni, mint felületesen szokták, merő önkény volna; végül már hazai krónikák szólnak a honfoglaló magyarok énekeseiről s arról, hogy a hét kapitány énekeket szerzett önmagáról, meg hogy az augsburgi hét elítélt utódai házról-házra jártak énekelni, de mindez csak visszavetített adat a (már keresztyénkori) krónikás saját korából s részben félreértett hagyományok összezavarása.

A Szent István előtti századokból nincs tehát hiteles adatunk, mely a magyarság irodalomelőtti és irodalmat előkészítő nyelvbeli műveltségének akár tartalmi, akár formai elemeiről sejtelemnél többet közölhetne.

Pedig a nyelv nem egyszerre emelkedik irodalmivá. Gyakorlati és irodalmi használata között van egy fokozat, mely irodalmivá emelkedését még az ősi szóbeliség korában előkészíti. Mindaz, ami kisebb-nagyobb közösség számára, vagy részvételével megszerkesz-

tett, emlékezetben és hagyományban megrögzített szöveg, ha egyébbel nem, formai megkötöttségével már felülemelkedik a hétköznapok gyakorlati nyelvén s ha szertartások függvénye, a profánon is.

A mi nyelvünknek is megvolt kétségkívül még a pogány korban ily felemelkedése, voltak rendeltetésüknél, szerkezetüknél, alakjuknál, sőt szókincsüknél fogva magasabbrendű szöveghagyományai, mintegy közösségi szellemi kincsei. Semmi nyoma azonban annak, hogy megtette volna a következő lépést, ily szövegek írásbeli megrögzítését. Újabb vizsgálatok után alig tagadható ugyan, hogy a pogány magyarság (vagy legalább valamely törzse) ismert betűt, írást, de nem tehetni fel, hogy olvasmány-rendeltetésű szövegek megrögzítésére s közlésére is felhasználta volna.

Nem az ősi pogány, hanem az új, idegen, keresztyén műveltség hozta létre a magyar irodalmat, helyesebben mondva: származtatta át a keresztyén latin irodalmat a magyarság tulajdonába is. A magyar irodalom létesülése Szent István nagy művének, népe megtérítésének közvetlen folyománya volt.

A magyar nyelvnek imént említett önerejű emelkedése az irodalmiság felé: nem teljesedhetett ki a pogány korban. Mielőtt az bekövetkezhetett volna, idegen, már kész irodalmi nyelv, a latin foglalta el a kínálkozó magasabb polcot s valamint az új szellem tabula rasát akart csinálni a pogány műveltség helyén, úgy képviselője —, a betelepedni kezdő latin nyelvű litteratura mellett legott műveletlenségnek minősült a régi pogány műveltségnek egész szóbeli hagyomány-kincse; magának a magyar nyelvnek irodalmivá emelkedése pedig immár csak az új műveltséggel való megtelése után volt várható. A válság elmultáig „népi" alsórendűségben lappangva, irodalomalatti megvetettségbe alászorulva tengődött s pusztult az ősi hagyomány, míg végre öröklött formáinak legalább egy részét, a legszívósabbakat, nem sikerült átmentenie az ősi nyelvvel együtt a jövevény litteraturába. Akkorára

az új műveltség leszivároghatott a magyar nép lelkébe s újnemű erkölcsi egységbe foglalta össze az immár műveltségileg is végképen helyhezkötött népfajt.

Ez volt a magyar műveltség történetében az első irodalmi szempontú rétegeződés, egy irodalmi, meg egy irodalomalatti rétegre hasadás, mely annál teljesebb, mert nemcsak az írni-olvasni tudás tekintetében, hanem nyelvileg is elkülönülést jelent. A közműveltség írásbeli és szóbeli területei azonban soha sincsenek teljesen elszigetelve egymástól. Az írásbeliség terjedésével többtöbb személy vonatik be a felső rétegbe, másrészt pedig az irodalom termékei különféle közvetítéssel (szószék, tanítás, énekmondás útján) leszivároghatnak a szóbeliségre utaltak körébe is.

Latin nyelvű magyar litteratura megindulása; irodalmi szempontú műveltségi rétegeződés; a latin nyelvűből apránként egy magyarnyelvű litteratura kiválása: a kéziratos irodalom korának, a magyar középkornak legfontosabb irodalomtörténeti tényei.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ELSŐ KÖNYV

LATIN NYELVŰ LITTERATURA MEGINDULÁSA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

I

AZ ÍRÁSBELISÉG KEZDETEI

Az írni-olvasni tudás volt a kulcs, mellyel Szent István századának „európai" tanultságú élite-je rálépett a Litteratura Hungarica küszöbére s feltárta az ajtót egy beláthatatlan fejlődés számára.

Az írásműveltség ekkori európai színvonala ily kezdeményre alig csábított. A két első század, melyet új hazájában élt át a magyarság: az írásbeliség elhanyatlásának, az úgynevezett írásreakciónak volt a korszaka Európaszerte s a keresztyén világba csak belépni készülő, jövevény magyar vajmi kevés tapasztalatot szerezhetett valamelyes írásgyakorlatnak még csak létezéséről is. A napi használatú folyóírásnak még Rómától örökölt gyakorlata ekkorára, Olaszország kivételével, jobbára kiveszett, a magánélet már mit sem tudott róla. Az írás ismerete tudományszámba ment s a papság körére szorítkozott, mint könyv- és oklevél-írás, bár ez utóbbi az írásreakció századaiban szintén erősen visszaszorult.

A könyvírás az egész középkorban a papság kezén maradt; mondhatni: rendi tulajdon volt s puszta elsajátítása papi (clericusi) tanultságot tett fel. De a papságnak is csak magasabb műveltségű része értett a könyvíráshoz, állította elő, másolta az istentisztelethez szükséges vagy tudományos könyveket. A nagy többségnek elég volt, ha el tudta olvasni amazok irományait. A zsinati rendelkezések nem is igen emlegetik az írni tudást az egyházi tisztségre pályázás feltételei közt. Az 1382-iki, sőt még a XV. század folyamán tartott több esztergomi s az 1515-iki veszprémi

zsinat határozatai szerint a felszentelendő pap főkép arra nézve vizsgálandó meg, vajjon tud-e jól *olvasni és énekelni*. Az iskolázás, kolostori és káptalani oktatás ehhez képest nem is mai értelemben vett tanítás volt, inkább gyakorlati példával s gyakoroltatással való gondoskodás a papi és szerzetesi succrescentiáról. S a zsinati rendelkezések az olvasás-éneklésen kívül valóban csupa gyakorlati, cerimoniális jártasságot kívánnak meg a paptól.

Nem is a könyvírás anélkül is kevesektől művelt területéről, hanem az oklevélíráséról indult ki egy újabb folyóírás kiképzése s átterjedése a laikus világhoz. Az írásreakció kritikus két százada után a XII. és XIII.-ban nagy lendületet tüntet fel az oklevélírás technikája Európaszerte. Az oklevelezés a jogi tanultság része volt s az egyetemeken, különösen a párizsin, szerezték meg az eredetileg papi pályára készülő ifjak (clericusok), a rhetorikai tanulmányok kapcsán. Az írás mesteribb ismeretét onnan vitték szét hazájukba a mindenfelől odagyűlt tanítványok. Míg felsőbb theologiai tanulmányokból a magyar papság kevésbbé vette ki részét (1345-ben pl. egyetlen hittudományi magister sem volt közte), jogi tanulmányokat már a XIII. században is szívesen folytatott; s a veszprémi káptalani iskolát is mint a jogtudomány tanításában nagyhírűt magasztalja Kun László 1276-iki oklevele. Az egyetemekről (főleg a párizsiról) kikerült magisterek, mint képzett oklevélírók, itthon előkelő állásokba jutottak, s ezért is özönlötték el annyira a párizsi egyetemet. A mi Szent Domonkos-legendánk is érdekesen igazolja ezt, a következő szavakkal kárhoztatván efféle világi becsvágyakat: „Mert vadnak sok deákok, kik ő magokat igen gyötrik és sok szükséget szenvednek Párizsban tanólván, ki mind semmi nem egyéb, hanem csak satanasnak pompája, kevélysége. Mert ezt mondják ő szívekben: mikoron tanólandasz és lejendesz doctor Párizsban, és illyen tudományban megtérvén az te földedben léssz nagy hírő és aléjtatol (=tartatol) nagy deáknak, tiszteltetöl emberektől, adatnak te neked külemb-

külemb tisztek, felmégy pispekségnek, érsekségnek méltóságira; — és micsoda mindez, ha nem csak satanasnak pompája, kevélysége? A párizsi „doctorok" a „nagy hírű nagy deákok" azonban idővel, számuk szaporodtával, szerényebb hivatásra is vállalkoztak: egy-egy városban a polgárság fiainak tanítására, terjesztvén ekkép a gyakorlati élet egyre tágabb köreiben is a jó folyóírás ismeretét.

E folyamat nemcsak terjedését, hanem laicizálását, világi körökbe is áthatolását eredményezte az írás-műveltségnek, mely eladdig kizárólag egyházi: rendi tulajdon volt. Középkorunk második felében, az Anjouk korától fogva, az íródeákok kasztja már hovatovább világi ember. A városok fejlődésével világiak is mind többen keresik fel az iskolát s az írástudó (litteratus) már nem mindig egyértelmű a pappal (clericussal). „Az Anjou-kortól kezdve gyakran előforduló *litteratus*-ok (diákok) javarésze már világi ember, akikkel a királyi kancelláriában, a főpapok és világi urak udvarában és váraiban, a hiteleshelyi káptalanok és konventek, vármegyék és városok, egyesek és testületek szolgálatában mint íródeákokkal, jegyzőkkel, gazdatisztekkel és más efféle minőségben találkozunk." Az írástudás e fokozatos elvilágiasodása készíti elő az irodalomét s nevel számára apránként egyre több írót és olvasót.

Az írásbeliség válfajai közül eszerint az oklevélírás volt az, mely a papi rendiség korlátain áttörve, a világiak körében is hódító útra kelt s idővel mint napi használatú folyóírás vált közkeletűvé. A könyvírás azonban, tehát az írásbeliségnek tulajdonképeni „irodalmi" területe, az egész középkoron át szinte kizárólag papi (szerzetesi) kezekben maradt.

Az „írás" azonban nemcsak papi, egyházi jelleget, hanem latin nyelvűséget is jelentett egyszersmind. Még a középkor végéről való Kazinczy-kódex magyar szövegezője is ellentétben állónak tartja az írás bármily csekély mérvű megtanulását a deákul nem

tudással; egy ifjúról, szent Anna áhítatosáról, ezt írja: „Megtanulá, *jóllehet ne tudna diákul*, imez három neveket megírnia: Jézus, Mária, Anna." Latin eredetijénél — „licet omnino *illiteratus* esset" — határozottabban emeli ki, hogy az írásnak még csak ily csekély mérvű megtanulása is a deák nyelv nem ismerése miatt meglepő.

Kolostori és káptalani iskolákban nem is tanították elemi tudnivalóként a betűvetést, hanem csak mint latinul írást. Az írás tehát nem mint ma, betűvetést, hanem latinul írni tudást jelentett s *deák* volt nemcsak az, aki írni tudott, hanem a nyelv is, amelyen írni szokott. Egyszerű formális eszköznél sokkal többet jelentett az „írás"; mintegy hozzá volt még tapadva a maga speciális tartalmához s csak hosszas fejlődés lazította meg azzal való összefüggését annyira, hogy másnemű, profán vagy épen nemzeti nyelvű szövegek megrögzítésére is felhasználják. Ily komplex osztatlanságban van együtt az irodalom primitív korában mindennemű formaiság, nemcsupán az írás, a tartalommal; s az irodalmi fejlődés menete olybá tünik fel, mintha csak fokról-fokra tovább haladó feloldása lenne e kezdetbeli komplexségnek s formai értékek kiválasztása, tudatosítása és kiképzése volna lényege. Írás a megírt tartalomtól, irodalmi nyelv az alkalmi szövegektől, versalak az éneklő, stíl-, izlés-, sőt lelki formák az összes irodalmi gyakorlattól: formális, de ép *azért* nagy értékű, közösséget képző műveltségi szerzeményként válnak ki és tudatosodnak a fejlődés folyamán. Az írás kezdi a sort s egyszerű technikai készségként kiválván, lehetővé teszi magyar nyelvű irodalom megindulását is a századokon át kizárólagos latin nyelvű után.

Most még azonban kielemzetlen egységben van nyelvi és tartalmi velejáróival: valóságos szimbolum, melynek puszta látása is egyházi jelleg, tudósság és latin nyelvűség összeszövődő misztikumát, a „deákság" misztikumát idézi fel az egykorú írástudatlan ember sejtelmében. A kereszlyénség felvételével az írás bármely

kis mérvű meghonosodása magával hozta egész szimbolikus értékét s egyértelmű volt egy egyházi tanultságon alapuló, latin nyelven menő, tehát nemzetek fölötti, nyugateurópai katholikus irodalomnak Magyarországba átplántálásával. A *Litteratura Hungarica*, Révai szerencsés szavával: a *magyar deákság*, mikor a XI. században szerényen megindul, nem is egyéb, mint egy magyarországi különítménye a középkori Európa egyetemes irodalmának, a latin nyelven folyó s írásbelileg közvetített keresztyén műveltségnek.

Egy magyarországi litteratura létesülése számára Szent István teremtette meg a feltételeket, mikor az új hit rég megindult s atyjától, Géza fejedelemtől már támogatott terjedezését hatalmas akarattal meggyorsítva, egy emberöltő alatt egész népét belekényszerítette annak, ha nem is mindjárt szellemébe, de legalább is formái közé. A szervezet, mellyel nagy művét megkötötte, megtette a többit; a fel-felfakadó ellenkezések elültek s az évszázad végén, melynek hajnala a magyar népfaj eleddig legnagyobb lelki krizisét láthatta, a „kegyes király", Szent László, már egy újjá született, európai magyarságnak lehetett vezére.

A térítés és szervezés munkájában elsősorban idegen papok és szerzetesek (bencések) segédkeztek Koppány leverőjének; azok magukkal hozták könyveiket s közülök került ki Szent Gellért, ki e földön, mióta magyarság lakja, a magyarság lelki kötelékében tudtunkra először írt „deáki" művet. Sokan szeretnék magában Szent Istvánban tisztelni az első magyar írót, de az „Intelmek" szerzősége, mit neki tulajdonítanak, teljességgel bizonytalan.

Nem könyvszerzésben és deákul írásban volt ő az első európai magyar, hanem keresztyén szellemű neveltetésben s azzal együtt bizonyos fokig a keresztyén „litteratura" ismeretében, ha jobbadán csak szóbeli közvetítéssel is. S mindenesetre az első, ki magyar fiak ily szellemű neveléséről (elsősorban saját fiáéról), magyar papság s azzal írástudó osztály képzéséről bőkezűleg gondoskodott. Pan-

nonhalma, a Szent Benedek-rendnek 1001 októberében felszentelt ősi monostora látta és nevelte falai közt Szent Mórt, a későbbi pécsi püspököt, ki az 1060-as években megírta a zoborhegyi két lengyel remete, Zoerard és Benedek életét, természetesen deákul. E Szent Mór tudtunkra az első író, ki — bár származásáról semmit sem tudunk —, annyiban kétségkívül magyar, hogy deákságát immár itthon, az új műveltség hazai tűzhelyénél szerezte meg. Még pannonhalmi szerzetessége idején történt a legenda szerint, hogy a király és fia a monostort meglátogatván, ez utóbbi, Imre herceg, isteni kegyelem sugallatából megismerte Maurus érdemét s hét csókkal üdvözölve tüntette ki őt a többiek felett.

Ha kell szimbolum, ha kell kegyeletes emlék, mely ünnepélyes színbe öltözteti irodalmunk útnak indulását, akkor ott az ősi monostor képe; ott az első magyar király, ki a legyőzött pogány Koppány somogyi birtokait a monostor eltartására rendeli; ott a királyfi, új hit és tudomány első magyar idealistája, ki az írástudás kiválasztottját, az alázatos barátot, e monostor neveltjét, csókkal üdvözöli.

Mór püspök (méltó, hogy minden mást megelőzőleg szóljunk művéről) röviden, egyszerű, tömör előadásban ismerteti a két remete szent életmódját, aszkéta buzgalmát; szép renddel, különösebb szerkesztő mesterkedés nélkül, nyugodt, tárgyilagos hangon. Megírására alighanem I. Géza király, László bátyja ösztönözte, még herceg korában, mikor egyszer a püspöknél meglátta azt a rézláncot, mellyel Zoerard sanyargatta volt testét s oly esengve kérte azt a püspöktől, hogy nem tagadhatta meg tőle.

A legenda írója magától az egyik remetétől kapta adatait, részben pedig Fülöp zoborhegyi apáttól. Zoerard ugyanis, meg Benedek többször megfordultak Pannonhalmán még Mór tanuló korában, Fülöp pedig később, mikor Mór maga is már apátja volt Pannonhalmának. Korántsem kell tehát a kolostorokat, a kereszténység ez első gócpontjait egymástól elszigeteltnek gondolnunk,

sőt igen élénk érintkezést kell feltennünk közöttük. Ez érintkezések nem csupán a legendás anyag szóbeli terjesztését s formálódását szolgálták (mint ebben az esetben), hanem általuk bonyolódott le az az egész primitív „irodalmi forgalom", melyről a kezdet kezdetén szó lehet.

ÍRÁSBELISÉG, LATINSÁG a szó egész anyagi értelmében „behozatal" volt eleinte. Könyveket külföldről kellett hozni, venni; azon könyveket, melyeket Sz. István egy-egy általa alapított apátságnak ajándékozott, csak külföldön vásárolhatta. Maguk a külföldről jövő szerzetesek is hoztak magukkal mise- és általában szertartási könyveket s hoztak másolni tudó rendtársakat. Ha volt köztük kiválóbb tudós férfiú, azzal külföldi, s annál inkább ithoni társai fentartották az irodalmi érintkezést. Így 1004-ben Radlát, Szent Adalbert iskolatársát látogatta meg a szent életírója, Querfurti Brunó, hogy művét az ő segítségével javítsa és kiegészítse; az 1020-as években Arnold regensburgi bencés, Szent Emmerám életrajzírója hat hetet töltött Anastasius érseknél; tudós munkájában támogatást keresett nála s bemutatta neki a szent tiszteletére szerzett énekeit; az érsek meg is tanultatta azokat papjaival és szerzeteseivel; Gellért valami Isingrimus nevű barátja kérelmére írta Deliberatióit s részletenként megküldötte neki; ugyanő valamely Andreas testvérnek ajánlotta egy művét, aki azidőszerint máshol tartózkodott.

Idő kellett hozzá, míg a betelepülő tudósok magukhoz való társakat s még előbb másolni tudó barátokat nevelhettek az itthoniak közül. Lassan az is megindult, hiszen e földön s kivált Dunántúl, a keresztyénség nem volt előzménytelen s Szent István idegen munkatársai találtak itt már magyarul tudó papokat, kik képesek voltak prédikációik tolmácsolására. A pannonhalmi apátságnak Szent László korában már 80 könyve volt. Kálmán korában már kisebb templomokban, sőt falusi papoknál is meg kellett

lennie a misekönyvnek s néhány legszükségesebb szertartási könyvnek, kerületi esperesek pedig kötelezve voltak megszerezni az egyházi törvények kivonatait.

Írni azonban aránylag kevesen tudtak, kivált az alsóbb papság körében; sőt volt prépost, kanonok még a XIV. században is, aki nem tudta aláírni nevét. Anyakönyv rendszeres vezetését csak az 1515-iki veszprémi zsinat rendelte el minden plébános számára. Ehhez képest kell értékelnünk a nagy átlag latin nyelvtudását is, mely valószínűleg alig terjedt túl a szertartási szövegek megértésén s önálló nyelvtudásnak nem is nevezhető.

Nem az egész papság tehát, hanem csak kivételes képzettségű élite-je az, mely írja és másolással terjeszti a litteraturát, vagyis amely az egyetemes európai deákság meghonosítását átveszi első, még idegen betelepítői kezéből. Ez a litteratura pedig természetszerűleg elsősorban az egyház s a papi hivatás gyakorlati szükségleteit kívánja kielégíteni s csak ritka esetben alkot eredetit. A plébániai, káptalani, rendi, kolostori könyvtáraknak reánk maradt jegyzékei szerint missalék, beviáriumok, psalteriumok, antiphonálék, hymnariumok, passionálék, evangéliumok; szerzetesi regulák, káptalani statutumok, formulárék; vallásos elmélkedések, szent beszédek és legendák; kánonjogi és orvosi könyvek; törvényszövegek, oklevelek és krónikák teszik foglalatát. Látnivaló már e műfaji felsorolásból is, hogy középkori latin litteraturánk nagy része nem egyéb, mint egyszerű forgalomba hozatala az egyház hivatalos szövegeinek, a keresztyén vallás és műveltség ez alapokmányainak; van azonban egy bár csekélyebb része, mely már amazok talajában gyökerezve a műveltségében megújult és megerősödött magyar szellem saját ajándéka. S a mi szempontunkból immár ez a fontosabbik.

II

A KÖZÉPKOR ELSŐ FELE

AVALÓBAN megírottnak is csak töredéke maradt reánk. Belviszályok, háborúk, rablások, tűzvész, könnyelmű őrzés miatt sok becses kézirat elpusztult, sok elnyűtt a folytonos használatban. Vannak határozott adataink művekről, de a műveket hiába keressük; fentmaradt krónikák utalnak korábbiakra, de azok nincsenek meg. Amihez nem fűződött anyagi érdek, könnyen elkallódott; oklevelek, miket féltőbben őriztek, jobban megmaradtak.

A veszteségek azonban ne tévesszenek meg. Ami fentmaradt, az elég közel áll, legalább műfaji arányaiban, az egykori valósághoz.

A MAGASABB theologiai tudománynak kevés művelője volt nálunk az Árpádok korában, a magyar középkor ez első, csírázó felében. A középkor e legfejlettebb tudományához a későnjött magyarság alig járult hozzá valamivel. „Behozatal" volt ez s még sokáig az maradt, nem lévén értő közönsége. A magyarul nem is tudó velencei Gellérthez kell itt mindenekelőtt visszatérnünk. Imre királyfi nevelését befejezvén s marosvári püspökségének Ajtony uralma alól való felszabadulását várván, 1023-ban Bakonybélbe vonult el s ott, egy erdei kunyhóba rekesztvén el magát, írogatta tudós fejtegetéseit, melyek mind elvesztek. E kunyhón túl, mely bölcsője volt, nem is igen terjedt az elvont tudományosság hatásköre. A Bakony rengetegéből leg-

feljebb egy szarvasborjú látogatta meg a „választott püspököt", bújt menekültében hozzá, feldöntve tintáját; utóbb egy sebesült farkas keresett menedéket nála s élt onnan fogva a szarvasborjúval együtt nagy szelídségben a tudós férfiú körül. „Az kegyetlen, kemény, pogány magyarok" azonban, új hit és idegenek ellen fellázadva, kővel zúzták szét fejét az utóbb róla nevezett hegy közelében, a Duna partján. Nem sokkal előbb még dolgozott azon a művén, mely egyedül maradt ránk az övéi közül, a Deliberatión, e misztikus módszerű szentírásmagyarázaton. Abban már említést tesz a zendülésről. Gyorsan, pongyolán, sokat írt életében (Sz. Pál, Sz. János egy-egy levelének a magyarázatát, a Szentháromságról szóló fejtegetéseket), nemcsak bakonybéli remeteségében s püspöki székhelyén, Csanád várában, hanem útazásai közben, szekéren is, hogy időt ne veszítsen.

Rajta kivül az Árpádkorból theologus tudóst alig említhetni, magyar származásút épen keveset. Boldog Magyar Pál, bolognai egyetemi tanár, a Domonkosrend útegyengetője nálunk, a „kúnok apostola", a tatárbetörésnek kilencven rendtársával együtt első vértanúja, meg Pál, veszprémi püspök, IV. Béla, V. István és Kun László kegyeltje, az utóbbinak kancellárja érdemelnek itt figyelmet. Amaz, még egyetemi tanár korában a kánoni törvénytárt magyarázó műveket írt, emez pedig 1263-ban szabályokat az Özséb esztergomi kanonok által nem sokkal előbb megszervezett magyar pálosrend számára.

Míg az elvont, magasabb tudományosság elsorvadásra volt ítélve a talajban, melybe testvértelenül plántáltatott át: a gyakorlati élettel folyvást érintkező s egyenest annak szükségleteit kielégíteni hivatott jogtudományi deákság némi tétovázás után szép lendületet vett. Törvényszövegek lejegyzése s még inkább az oklevélírás kíván itt figyelmet.

A törvényeket, magyarnyelven folytatott tanácskozások végzéseit is latinul írták meg, de nem hivatalos és hiteles fórumok rendeletéből és felügyelete alatt. Rendszerint olyanok íratták össze maguk számára, kiknek hivataluknál fogva szükségük volt az addigi törvények ismeretére. A jogrend s igazságszolgáltatás egysége érdekében a XV. századtól fogva országgyűlések rendelik el egyfelől az érvényben levő jog írásba foglalását, másfelől az összes régi dekrétumok hiteles összegyűjtését; az elsőt csak Werbőczy Hármaskönyve valósította meg (1514), a másikat — még később — Mosóczi Zakariás váci, majd nyitrai-, meg Telegdi Miklós pécsi püspök dekrétum-gyűjteménye (1584). Ez utóbbi számtalan újabb kiadást ért meg azóta; Corpus Juris címet először egy 1696-i kiadása használt. Az Árpádkirályok közül öttől (Sz. István, I. Endre, Sz. László, Kálmán, II. Endre) összesen 9 törvényt mentett át magába különböző régi kéziratokból ez a Törvénytár. A máig fentmaradt kéziratok közül legrégibb a Sz. István II. törvényét tartalmazó Admonti-kódexbeli; első, egykorú kéziratban (eredetiben) fentmaradt törvény IV. Béla fiainak, Istvánnak és Bélának 1267-i törvénye; az Arany-bulla hét eredeti példányából egy sem ismeretes; az első összeírók közül csak Albricus-t ismerjük. Ez az idegen, magyarul saját nyilatkozata szerint nem jól tudó szerzetes, Szerafin esztergomi érsek számára szedegette egybe Kálmán király I. törvénykönyvét. Az egyházi törvénykezés legrégibb szöveg-emléke a Kálmán király korában tartott két esztergomi zsinat végzései a körülbelül száz évvel későbbi Pray-kódex kéziratában.

A Corpus Jurisba, mint tudjuk, törvény gyanánt van beiktatva egy valóságos irodalmi mű, De institutione morum, Szent Istvánnak Imre herceghez intézett Intelmei. Ott Sz. István dekrétumainak első könyve gyanánt szerepel e valójában erkölcstanító mű, melynek műfaji tipusa a fejedelmi személyek oktatására szánt, a IX., X. században divatos iratokéval azonos. Hol Szent István-

ban, hol Gellértben látták szerzőjét, de a kérdés máig eldöntetlen. Azt azonban senkisem vonta kétségbe, hogy Szent István korából származik. Egész szelleme s eszméi oda vallanak. Híres tétele, mely a többnyelvű országot tartja kívánatosnak — „nam unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est" — tipikus középkori felfogást képvisel s választott eszményképül Nagy Károlyra utal, meg utódaira, kik hatalmas birodalmukban a legkülönfélébb nyelvű és faju népek fölött sáfárkodtak.

JOGÜGYLETEKNEK okleveles megerősítési módja csak lassan terjedt el. Az írni nem tudók eleinte bizalmatlanok voltak a nekik érthetetlen írásbeliség iránt s a régi tanu-módszerhez ragaszkodtak. A király sem mindig adott ki oklevelet alapításai és adományozásai alkalmával. Főemberei kiséretében szóbelileg intézkedett s ha írásba akart foglaltatni valamit, az épen jelenlevő egyháziak közül bízott meg vele egyet. III. Béla már oklevél kiállítását rendelte el minden, előtte vagy udvarában elintézett ügyről. Az egyház, mint legnagyobb birtokos, látta be először az írásbeli bizonyíték szükséges voltát és értékét s a XII. század közepétől fogva az egyházak részére adott királyi oklevelek száma egyre szaporodik. A pecsét divatba jötte, a XIII. század folyamán, fokozta az oklevél iránti bizalmat, s szimboluma lévén az oklevél kiállítójának, emelte az érthetetlen írás értékét.

A huzamosabb gyakorlat két oklevéladó fórumot alakított ki: a királyi kancelláriát, meg az ú. n. hiteles helyeket.

A kir. kancellária III. Bélától kapta meg azt a szervezetet, melyben továbbalakulva kifejlesztett bizonyos következetes oklevélstílust. Az előkelő főpapokkal betöltött kancellári állás tekintélye, dísze egyre emelkedett; a hivatal személyzete az udvarban nevelkedett előkelő fiakból került ki, s azok egyházi pályájukon is gyorsan emelkedtek. Kész formula-gyűjtemények álltak rendelkezésükre; a kancellár kijelölte az alkalmilag megfelelő mintát s

a szerint állította ki aztán az oklevelet a nótáriusok egyike. Ily formulare nem maradt reánk az Árpádkorból. Oklevélmásolatok gyűjteménye, a tatárjárást közvetlenül megelőző évekből: a pannonhalmi levéltárban őrzött „Liber ruber". Legrégibb, egykorú eredetiben fentmaradt oklevelünk a tihanyi apátság alapító levele 1055-ből. Két korábbi keletüt — a veszprémvölgyi apácák görög nyelvü adománylevelét, mely 1000 és 1002 között —, s a pannonhalmi alapító levelet, mely valószínüleg 1002-ben kelt — csak Kálmánkorabeli átírásban ismerünk.

Az oklevelek, mint egyébként a törvényszövegek is, sok magyar szót tartalmaznak latin mondatkeretbe foglalva.

A kir. kancellárián kívül a káptalani és konventi „hiteles helyek" váltak elsőrendű oklevéladó fórummá. Káptalanok és konventek rég részt vettek már pörös esetekben a bizonyítási eljárásban, mi esküvel, tanuskodással, vagy tüzesvas-próbával történt. Egy 1231-i dekrétum kötelezővé teszi közreműködésüket a bizonyításban s ezzel törvényes hiteles helyekké emeli őket. Nagy volt irántuk a bizalom; sőt idővel nagyobb tekintélyre tettek szert a kancelláriánál is. Azon átalakulásnak, mely ily hiteles helyek létesülésére vezetett, tükre a Váradi registrum, vagyis a nagyváradi káptalan jegyzőkönyve az előtte 1208 és 1235 közt megfordult pörös ügyekről. Jól látni rajta, mint megy át az egyszerű tüzesvaspróbalajstrom apránként oklevél-elkönyvelő protokollummá s maga a káptalan mint válik a bizonyítást lefolytató fórumból oklevélkiadó hiteles hellyé. Mindez a szóbeliség lassú visszahúzódását példázza az írás növekedő tekintélye előtt.

Diplomáciai iratok közül IV. Bélának 1253 (?) nov. 11-én IV. Ince pápához intézett, a vatikáni levéltárban máig megőrzött levelét említsük, mint tartalmával is okmány-értéküt. A levél voltakép támogatást kér a tatárveszedelem ellen, mely még most sem múlt el; a tatár: kelet; Magyarország: Európa, keresztyén nyugat; a Duna az igazi választó vonal, azt kell megerősíteni; ha

e védővonal, ha Magyarország elbukik, az egész nyugat veszé ben forog, mint Attila korában, kit a levélíró király koránts a magyarsággal, hanem a tatárral társít egy kategóriába.

A Sz. GELLÉRT által képviselt elvont tudományosság s az o levelezés gyakorlati írásbelisége: két véglet, melyek elsejére közö ség hijján csak elsatnyulás várhatott, másodika pedig, bár dea tanultságon alapult, tisztán gyakorlati célú felhasználását jele tette az írásnak s feladata nem szövegek, hanem tények és rend kezések megrögzítése volt. Amannak nem akadt közönsége, em nem közönségre számított. Közönség nélkül pedig, s ami ez egyértelmű: *olvasmány*-rendeltetésü szövegek nélkül: nincsen i dalom. Így az eddig vázoltak alapján Árpádkori irodalomról ne csak írásbeliségről szólhatnánk jogosan. Maradtak fent azonb már e korból olvasmányszámba menő, hazai tárgyú s eredetű sz vegek: művek, melyek szükségkép magukkal hozzák a közöns fogalmát. S az említett két véglet közt ezekkel indul meg nagy szerencsésen az önálló (természetesen európai mintáktól sugalm zott) magyar irodalmi tevékenység, bár a kéziratos terjesztés r hézségei s az olvasók korlátolt száma miatt egyelőre csak szűke körben. A már említett Szent Mór áll az élen s *legendák gesták*: a magyar történetirodalom erőteljes zsengéi sorakozn fel nyomában, Sz. István két rendbeli: vallási és világi reform nak irodalmi ikerhajtásaiként. Szent István nagy alkotásaiból f kadva, azok sorsát kíséri figyelemmel, vagy igyekszik immár m gyar példával irányítni mindakettő. A latin írástudás, ez ideg műveltségi hozomány, magyar hagyományok megörökítésével vál irodalommá s fizeti vissza nemzeti szerzeménnyel a réven, am veszített az idegennek — a latin nyelvüségnek — felajánlo vámon.

A legenda- és gesta-irodalom egymással többszörösen össz szövődő termékeiben a keresztyén magyarság történeti eszmélet

nek első nyilvánvaló jeleit s aránylag tömeges jelentkezésükben a magyar irodalom első lendületét üdvözölhetjük. A XI. század végső, a XII. első évtizedei, Sz. László (1077—1095) és Kálmán (1095—1115) kora a magyar irodalom igazi bölcsője. Sz. László korában írták meg az első magyar gestát, valamennyi további gestáink és krónikáink végső alapját, s az 1083.-i szenttéavatások ünnepélye, István király, Imre királyfi, Gellért vértanú testének „felemeltetése", vonta maga után legendájuk írásba foglalását. Úgy látszik, a „könyves" királynak kezdeményező része volt e tudós lendületben. Már mint hercegnek, László életében, ösztönző jelentőséget tulajdonít neki történetírásunk. Bizonyos, hogy Sz. István egyik legendáját az ő parancsára írta meg Hartvik püspök; az ő uralkodása első éveiben írhatták Sz. István kisebb legendáját, talán a Gellért-legenda alapszövegét is; s 1107 után Sz. Imre legendáját. A már fentebb említett Albricus ugyancsak még az ő uralkodása kezdetén foglalta írásba első törvénykönyvét. Az időpont kedvező volt irodalmi műveltség kisarjasztására. Az országos zavarok, melyek az első nagy király halála után támadtak s egész művét pusztulással fenyegették, a keresztyén- és német-ellenes pogányzendülések, a dinasztia testvér-ágai között duló ellentétek ekkorára elcsitultak s a kegyes király, a lovag László egy vele teljesen összeforrott, hatalmas keresztyén ország felett trónolt.

Ily lendület minták, ösztönző hatások nélkül alig képzelhető. A legendairodalomban valamely idegen, nemzeti egyéniségű műfaji mintát kevésbbé kereshetünk, annál inkább azonban a történetirodalom világi ágában. A XI. század eleji német (bajor) hatások már ekkor a multé s minden jel arra vall, hogy gesta-irodalmunk már francia (esetleg olasz, de nem német) előképek nyomán indult. A Németországban divatos évkönyv- és krónika-tipus nálunk nem honosodott meg, s az egész Árpádkorban a gesta-műfaj, Nyugat- és Délnyugat-Európa új latin nyelvű népei-

nek jellemző műfaja, vált uralkodóvá. Gyér nyomok már Sz. István óta feltünnek a francia érintkezések terén, de figyelemre méltóbb francia hatás, mely majd III. Bélával jut el tetőpontjára, itt: az első irodalmi élénkülés korában jelentkezik először. Sz. László francia bencéseket telepít Somogyvárra (1091); Kálmán első felesége, Busilla, a sziciliai, francia-normann származású uralkodónak, Rogernek a leánya; Albricust választékos latinsága miatt már Endlicher franciának, somogyvári bencésnek vélte; a latin emlékeinkben szórványosan előforduló magyar szók helyesírásában Melich János Szent László korától számítja a francia hatás korszakát (a tatárjárásig). Népnevünknek XI. századbeli németes *Ungri, Ungari* latinját Kálmán korában kezdi kiszorítani a franciás *Hungari* alak.

Ami most már első sorban a legendát illeti, ez az a műfaj, mely iránt kezdettől fogva, már jövevény-főpapjainknál, érdeklődés mutatkozott. Legendaíró külföldi szerzetesek itt jártáról, kik készülő műveiket hozzánk szakadt tudós társaiknak bemutatták, már fentebb szólottunk, valamint a lengyel remetékkel kapcsolatban arról, hogy egy-egy szentéletű férfiú legendája olyanok érintkezései folytán, kik őt jól ismerték, mint alakulhatott ki még megíratása előtt. A közvetlen tudomáson alapuló, csaknem történeti hitelű feljegyzés a legendafejlődés első állomása s ilyet ismertünk meg Szent Mór igénytelen szépségű kis iratában. Haladottabb fokon állnak most-szóbakerülő legendáink, melyek közül Gellérté maga is két, István királyé három különböző változatban, megannyi tovább fejlődött szerkezetben maradt reánk. Egyéb okok hijján is szinte bizonyos volna, hogy az elemibb, „rövidebb" (minor) változat az eredetibb és koraibb, viszont a gazdagabb anyagu, a „bővebb" (maior) az újabb keletü. Istvánénak mindhárom (minor, maior és Hartvik-féle) változata még Kálmán korabeli, Gellért nagyobb legendája azonban jóval későbbi: valószinü-

leg XIII., sőt egy részében bizonyosan XIV. századbeli szerkesztmény. Az első változatok itt is közelállnak még a történeti valósághoz. István kisebb legendája meg is jegyzi, hogy úgy írja meg szentje életét és tetteit, „sicut fideli et veraci relatione tunc temporis inventum accepimus", tehát egykorú hű és igaz tudósítás alapján; meg hogy azt beszéli el, amit „a hivektől hallott és tanult"; Imréé pedig kijelenti, hogy a királyfi csodás dolgai írás nélkül is mind oly híresek (famosa sine scripto omnia), hogy még az ezután születendők is tudni és beszélni fogják fiaiknak. Ezek tehát már nem közvetlen tudomásból, hanem részben talán írott forrásból, de szájhagyományból is merítenek, s nem okvetlenül maguk a legenda megírói fejlesztik azt tovább, hanem a szájhagyományban már tovább fejlődött alakját rögzítik meg. A nép azon szentek legendáit, kiknek ünnepén prédikációból hallja csodás dolgaikat, idővel összetéveszti, megragadó motivumokat a maga ismertebb szentjére viszen át, úgyhogy ily „rávitelekben" nem kell szükségkép irodalmi hatást, vagy a legendaíró önkényes fictióját látnunk, sőt inkább az irodalomalatti réteg s az írástudó élite kölcsönhatásainak, közeledéseinek egyik legkorábbi tényét. Nálunk különösen a pannoniai születésű Szent Márton tisztelete volt erősen elterjedve; legendája megvan a XII. század közepén írt Ernst-kódexben is, mely egyszersmind Sz. István kisebb és nagyobb legendájának legrégibb kéziratát tartalmazza; ünnepe egyházra és világiakra kötelező volt, életét s tetteit évenként egyszer minden templomban ismertették. Nem csuda, ha legendája (valószínüleg ily népi közvetítéssel) a mi Imre-legendánkra is hatott, s ha legendáinknak maguk közt is vannak azonos, vagy rokon elemeik.

A legendák feltehető írott forrásai között egyik-másik esetben ott volt, kivált a későbbi változatokéi között a Sz. László-kori Gesta, szóbeli forrásai között pedig ugyanazon családi hagyományok, melyekből a Gesta is merített. Mindkettőre jó példa a na-

gyobbik Gellért-legenda, melynek anyagbővülése (a kisebbikhez képest) részben a Gestára vezethető vissza, részben pedig, így a Csanád-monda esetében, már továbbfejlődött családi hagyományra, mely a családalapító őst legendás mondai alakká képezte át.

De sokkal korábban, mint hinnők, tudatos író- és szerkesztőművészet is részt vesz legendáink megszövegezésében, s — megható látvány egy irodalom legkezdetén —, oly szerénykedő tiltakozással ad jelt magáról, mintha már nagy fejlettségű irodalmi élet jelenségei közé képzelné oda művét és magát. Nem utánozza ő — úgymond a kisebb István-legenda írója — grammatikusok tudós, mesterséges irományait, filozófusok, szofisták elmeélét; azokra hagy effélét, kik a poéták meséi szerint „pegaseo fonte" ittak s azzal dicsekednek, hogy a Parnassus szent helyein álmodoztak; csupa hiuság az, semmi haszna nincs az üdvösségre; neki se ékesszólása, se különösebben fogékony értelme; fél az emulatoroktól is, kik mások írásait ócsárolják; bocsássanak meg hát „rusticitasának"! Hartvik is aggodalommal terjeszti Kálmán király elé az általa szerkesztett István-legendát: öreg ember, s Priscianus grammatikáját, melyet egykor velősen tudott, már-már elfelejté; kéri, vegye védelmébe opusculumát az irígység ellen, ne ütközzék meg dictiója rossz hangzásán, zavaros rendjén, mert semhogy megbotránkoztassa vele a királyt, vagy hogy másnak irígy szeme elé bocsássa, készebb tűzbe dobni codexét. Ily ártatlan szerénykedéssel tüntetik elő tanultságukat, tudós-litterator voltukat legelső íróink. Eltanult formulák ezek s forrásuk ott van abban az egyetemes középkori latinságban, mely az ókorival sohasem szakított teljesen, sőt arra folytonosan emlékezve haladt a renaissance tudatos antikizálása felé. A XVI.—XVII. században majdan magyarul író szerzőknél látunk viszont hasonló, náluk már humanista hatásokból eredő, tetszelgő mentegetőzéseket.

Érdekes, új szellemű továbbképzést mutat a Gellért-legenda

maior-változata, még pedig legtöbbet emlegetett, az őrlő leány dalával foglalkozó szakaszában. A kisebb legenda, Gellért könnyen meghatódó, lágy szívét jellemezve, mintegy példaként beszéli el, hogy a püspök egyszer a királyhoz mentében valahol megszállt éjszakára; éjfél tájban egy kézi malmon őrlő szolgáló leány éneklése ébresztette fel; kérdésére famulusa megmondta, hogy mi az, mire a kegyes pásztor könnyekre fakadva szólt: boldog az ember, ki másnak a hatalma alá vettetvén, ily szeliden és zúgolódás nélkül végzi köteles szolgálatát! — s megparancsolta, hogy pénzt adjanak jócskán a leánynak. E kis történetet, mely a minorban szerkezetileg is nagyon helyén való s nem az éneket (mellyel nem is törődik), hanem csak a kegyes pásztort van hivatva jellemezni: már-már humanista ízű anekdotává alakítja át a maior szerzője. Ő már útitársát (Valtert) is meg tudja nevezni Gellértnek, figyelme tárgyává az éneket teszi meg s annak mibenlétéről fölényes, élcelődő párbeszédet indít meg a püspök és társa között, amazzal „a magyarok szimfoniájának" kereszteltetvén el a malomkő-zúgás meg az énekszó furcsállott együtthangzását. Valter felvilágosítása után itt nem könnyezik a püspök, hanem a „mesterség"-et („ars") magasztalja, mely ha nem volna, vajon ki viselhetné el a munkát! Mindez szerkezetileg is egészen más nyomatéku, mint a minor előadása s a kegyes pásztort, ki a jó kedvvel, zúgolódás nélkül való munkálkodáson hatódott meg, művészetet magasztaló, ironikusan élcelő, világias tudóssá formálja át. Hogy ennek ellenére végűl a minor-beli záradékot is elmondatja vele („boldog az a nő"... stb.), azzal csak leleplezi átképzése tökéletlen voltát.

Tudvalevő, mi mindent nem próbáltak már kipréselni ez epizódból, de mindenkor a maior-változat alapján. Pedig a minor az irányadó; s az sem sok magyarázatot nem kíván, sem sok tanulságot nem nyujt; még csak azt sem állítja, hogy a leány magyarul énekelt. Abból, amit a minor előad, hogy t. i. egy szolgáló leány

őrlés közben dalolt, nem jön ki egyéb, mint az, hogy tehát e földön nem volt már ismeretlen a „magányos dal" (ez esetben valószínüleg „munkadal") fogalma, ami, mint tudjuk, a primitiv népek kollektív, vagy páros ének-szokásaihoz képest magasabb fejlődési fokot képvisel.

László, kinek uralkodása alatt történtek az első kanonizációk, 1192-ben maga is szentté avattatott s néhány évvel később már megírták legendáját, az utolsót, mely az Árpádkorban magyar szentről magyar embertől származik. A halála óta lepergett év század bőven kitermelte alakja körül a legendás elemeket, mik az ő életében írt Gesta adataihoz társítva, árpádkori irodalmunk egyik szép alkotásává tömörültek. Ha a forráskritika megállapítása helyes, akkor az a Sz. Lászlót magasztaló verses részlet, melyet III. fejezetében olvashatunk, már az említett Gestá-ban benne volt, vagyis még a szent király életében szereztetett. Hadd közöljem e néhány sort, mint különben is legrégibb, még a XII. század végén lejegyzett verses emlékünket:

pietate rex serenus,
graciarum donis plenus,
cultor iustitiae,
patronus pudicitiae,
consolator afflictorum,
subleuator oppressorum,
miserator orphanorum,
pius pater pupillorum.

GESTA, nemzet-történet, csak kettő maradt fent az Árpádkorából: Anonymusé, meg Kézaié. De belőlük, valamint a Nagy Lajos- és Mátyás-korabeli krónikákból tartalmi, sőt szövegegyezés alapján visszakövetkeztethetni közös forrásukra, egy ősgestára, egész középkori történetirodalmunk végső alapjára. Ez ősgesta megelőzőleg, melyet Sz. László korában, Gesta Ungarorum címe

1091—92 táján szerkeszthettek, csak évkönyvszerű feljegyzésekről van tudomásunk, azokról sem közvetlenül, hanem csak folytatásukból kikövetkeztetve. E jegyzetek valószínüleg Pannonhalmán készültek, naplószerű egykorúsággal rögzítvén meg az események rendjét 997-től 1060-ig.

Ily „évelő" feljegyzések (annales) csak emlékeztetők lévén s nem olvasmány-rendeltetésü szövegek, inkább történettudományi, mint irodalmi érdekük. Ellenben a legendákkal együtt irodalmi érdekű már a gesta műfaja, melyet épen olvasmány-jellege különböztet meg a középkori történetírás műfajai között. Az évrendi szerkezetü „krónikával" szemben u. i. a gesta bizonyos tekintetben művészi conceptióju tudományos mű: gondolatmenete tárgyi összefüggések, nagy egyéniségek (uralkodók) rendjét követi, s írója aktuális, sőt pártszerüleg elfogult álláspontjáról fogja fel és rendszerezi a multat; nemcsak közöl, hanem értelmez, ítél, magyaráz; naiv, vagy tudákosan anachronistikus multszemlélettel, udvaronc-célzattal, kútfőt, hagyományt és fictiót eszélyesen egyeztet össze egy kerek egésszé. Gestaíróink nem kolostorba elvonult szerzetesek, hanem világban forgolódó, udvari műveltségü papok: udvari káplánok, jegyzők, előkelő főpapok, többnyire külföldi (francia, olasz) egyetemek neveltjei. Értik a módját, mint kell történeti adatokat írott és szóbeli forrásokból összeböngészni, hézagaikat leleményesen kitölteni, a különböző eredetű, egymástól eladdig elszigetelt adatokat *egy* conceptióba összeszerkeszteni, s Livius módjára, meg a regényes Trója- és Nagy Sándor-gesták modorában irodalmi formába önteni.

Az első ily gestát, mint mondtuk, Sz. László korában írták, mikor a Sz. István halálát követő zavarok elmultával a Béla-ág uralma megállapodott s a menekülésből hazatért hercegekkel új emberek kerekedtek felül. Sz. István uralkodásának már ekkor alig volt élő tanuja, az utána következett idők főszereplői azonban: a dinasztia új ága és párthívei élő adattár voltak a történet-

írónak. Innen, hogy e gestában épen Sz. István uralkodására jutott a legsoványabb fejezet, s a Béla-ágnak, Salamon és a hercegek viszályának története lett színben, eseményességben leggazdagabb, s hogy uralkodó-eszményül az élő Sz. László, a gestaíró ura emelkedett ki belőle mindenek fölött. Innen németellenes célzata is, mely Sz. Istvánt mentve, feleségét, a német Gizellát vádolja a történtekért, Pétert Gizella öccsének teszi meg, Salamon békétlenkedése miatt pedig gonosz német tanácsosát, Videt kárhoztatja.

A gesták módja szerint ez is az őshaza s az eredet ismertetésével kezdődött (benne volt már Árpádnak Attilától származtatása is), majd a kijövetel, a honfoglalás, a kalandozások, a megtérés és Sz. István kora fejezetein áthaladva jutott el most ismertetett legtartalmasabb részéig. A kalandozások korához felhasználta a francia Regino világkrónikáját, Sz. István és utódai történetéhez (1063-ig) az altaichi évkönyveket. Sokat merített az Árpádház s a dunántúli Vér-Bulcsu- és Ják-nemzetség családi hagyományaiból. Szerzője is alighanem ez utóbbi nemzetség tagja, Koppány püspök (előbb Sz. László udvari papja) lehetett. Németellenes felfogása annál érdekesebb, mert hiszen e nemzetség az egykori somogyi pogány-lázadónak, Koppánynak német leverőjétől, Vecelintől származtatta magát.

Az ősgesta írója — Koppány püspök vagy más — egyszersmind őse az udvari történetíró tipusának. Utódai a mindenkori uralkodó érdekei szerint dolgozzák át és folytatják az ő alapvető művét.

Az a fejlődésbeli folytonosság, mely szórványos kezdetek után szervesen állandósítja, vagyis valóban létesíti az irodalmat, e gesta-ágban mutatkozik először. Így tehát irodalmunk egészében a nemzet-történet az első, örökletes létezésre felnövekvő műfaj, az irodalmi műveltség első állandó gócpontja pedig maga az azt istápoló királyi udvar.

A nemzettörténet egyszersmind az a műfaj, mely, mint már egyik oldalhajtásában, a legendában tapasztaltuk, irodalom és szóbeli hagyományozás műveltségi rétegei között természeténél fogva közvetítésre hivatott. Forrásul sokszor felhasznál, de mindenesetre kritika alá vet nemcsak többé-kevésbbé hiteles nemzetségi hagyományokat, hanem közajkon élő mondákat, hivatásos énekmondók énekszövegeiben megrögzített emlékezéseket. Viszont időjártával népszerűsít, köztudatba visz át, a mondák termőtalajába szállít alá irodalmi adalékokat és fictiókat. Az Árpádkorból fentmaradt két gesta, Anonymusé, meg Kézaié, eszméltető tanuja a két réteg érintkezéseinek, s ellentétes irányu kölcsönhatásuknak.

A LEGENDA szerénykedő írója alázatos tiltakozással adott volt jelt tudós képzettségéről: Anonymus büszke önérzettel vallja az írás, a scriptura fölényét az élőszó felett. Az irodalmi önérzet egyik első, nevezetes jelensége ő; litteratornak mondja magát s Magyarországnak szinte gratulál, hogy „litteratora" kezéből imé megkapja végre királyaink és nemeseink genealogiáját. Nem csoda, ha fölényes tudós-gőggel utasítja el magától az írástudatlanok „hamis" fabuláit s a joculatorok szószátyár énekeit. Megmondja ugyan, mit regélnek Botondról a „parasztok", de minthogy azt csak tőlük hallotta és semmiféle történeti könyvben nem találja feljegyezve, nem ítéli méltónak arra, hogy „jelen művébe" beiktassa. Szégyennek tartaná, ha a nemes magyarság ily megbízhatatlan forrásokból merítené történet-tudását. Efféle kijelentései úgy hangzanak, mintha e nemes magyarság történeti érzékét óhajtaná kiemelni az írástudatlanság hiszékenységéből s arra iparkodnék ránevelni, hogy mint ő, csak a „scripturák" nyilvánvaló igazságainak higgyen. Az írás tekintélye az ő szemében oly nagy, hogy benne látja a hitelesség szinte egyetlen kritériumát. Így szerkesztett össze már előbb egy Trójai történetet „a Frígiai

Dáresnek és egyéb szerzőknek *könyveiből*" „a maga fogalmazása szerint".

Ne higgyük azonban, hogy nagy litteratori önérzete az írói egyéniség modern, személyes becsvágyával azonos. Hiszen még nevét is elhallgatja, csak kezdőbetűjét árulja el s az utókor elismerésére annyira nem sandít, hogy még azt sem mondja meg, melyik Béla királynak volt a jegyzője. Bár „magister" volt, vagyis egyetemi rangfokozattal bírt, az ő korában divatos szerénykedő formulával még magister voltát is csak „úgymondott"-nak jelzi. „A magisternek *mondott* P." (P. dictus magister): ennyi az ő névjelzése. Igaz, hogy az a volt iskolatársa: „az írástudás művészetében" szintén avatott férfiú, kinek kérésére írja meg Gestáját (ha ugyan ez a baráti unszolásra való hivatkozás is nem puszta szerénykedő fictio): bölcsen tudhatta, ki ez a „mesternek mondott P.": de ismeretlen és későbbkori olvasók elől elrejtette nevét. Önérzete tehát nem személyes hivalkodás, hanem a céhbeliség kevélysége volt, mely a litteratori foglalkozás magasabbrendűségét vallja.

P. mester tehát (ha III. Béla jegyzője, akkor talán Pál prépost és 1200 közül —, ha II. Béláé, akkor talán Péter óbudai, majd székesfehérvári prépost és 1150 körül szerkeszthette művét) főkép írott forrásokra s különösen az ősgestára támaszkodott, melyhez valamennyi későbbi gestánál és krónikánál közelebb maradt, szerkezetileg is (őshaza, vándorlás, honfoglalás, kalandozások) ahhoz igazodván. Főgondját család- és birtoktörténeti levezetésekre fordította s hitelre is leginkább e tekintetben tarthat számot. Nemzetségi hagyományokat bőven használt (így Csanád és Ajtony története megírásában, mely nála még reális, el nem legendásított hagyomány) s lehettek azok közt (minthogy névadatait nyelvtörténeti vizsgálatok olykor meglepő módon igazolják) írásba foglalt adalékok is. Mondát, költői hagyományt lehetőleg mellőzött, de mondatörténeti szempontból épen kritikai el-

járása juttat számunkra alkalmas fogódzókat s mutat rá scriptura és szóbeliség kezdeti érintkezéseinek némely fontos következményeire.

Tanusítja mindenekelőtt, hogy az ő korában (1150 ? 1200 ?) a magyarok származásáról, Tétényről, továbbá Lél, Bulcsu és Botond vitézi tetteiről voltak a parasztságnak mondái (fabulae), a joculatoroknak énekeik; vagyis, ha a „parasztság"-ot („rustici") középkori értelmében vesszük, tanusítja, hogy az irástudatlan, világi magyarságnak és énekmondóinak egyező hagyományaik voltak az említett tárgyakról és személyekről. Ezenkívül pedig szabatosabban megjelöli, hogy a „parasztok" Botond konstantinápolyi remekléséről is fabuláztak. Anonymus korára nézve e közléseket kétségtelen hitelüeknek kell elismernünk. Méltán csodálkozhatunk a szóbeli hagyományőrzés ily szívósságán s csakis a világiak közt forgolódó énekmondók állandó, felfrissítő hatásával magyarázhatjuk meg. Ez viszont, a tárgyak nagy régiségét tekintve, az énekmondás huzamos folytonosságát, régi szövegek lényegileg változatlan őrzését jelenti. Hogy ugyanaz a szöveg nem mindenkor egyéni szerzeménye a joculatorok valamelyikének, hanem előbbeiktől öröklött s mintegy rendileg továbbhagyományozott közös tulajdonuk is lehet: arra Anonymus egy ének-idézete szolgáltat bizonyságot. Ezt az idézetet u. i. így vezeti be: „ut dicunt nostri joculatores", vagyis: „amint joculatoraink mondják": nem egy valamely joculator, hanem joculator*aink* általában. Maga az idézet egy Tétényről szóló énekből van véve s így hangzik: „omnes loca sibi acquirebant et nomen bonum accipiebant". Szóbeli magyar szövegnek, még pedig énekelt (bizonyára verses) szövegnek legelső átmentése ez, a deák írás — a scriptura — maradandóságába.

Kevély litteratorunk fitymáló megjegyzései imily becses, más forrásokból alig valamicskével gyarapítható adatokat mentettek

meg számunkra árpádkori monda- és énekköltészetünk elsülyedt kincséből.

Fabulák és énekek felsorolt tárgyai közül az elsőt, a származást, saját nyilatkozata szerint másként adja elő, mint azok — s erre majd visszatérünk. Lél, Bulcsu és Botond tetteit azonban a főbb dolgokban velök egyezőleg (mi szintén saját szavaiból következik). Tétény és ivadékai történetét, mely egyenest Sz. Istvánhoz (Tétény unokájának, Gyulának, unokájához) vezet, bizonyos jelekből ítélve, szintén az énekek szemmel tartásával írhatta meg. Vannak tehát, minden litteratori tiltakozása ellenére tartalmi érintkezései is a szóbeliség lenézett hagyományaival.

Két esetben pedig, nagy óvatosan bevonva a kritika gyanut ébreszthető lobogóját, nyilvánvaló mondát surrant be feltünés nélkül a scriptura igazságai közé, de hozzáidomítva a maga conceptiójához. Emes álma az egyik, a fehérló mondája a másik.

Ez utóbbinak más forrásból jól ismerjük épebb mondai alakját s megállapíthatjuk, mit cselekedett vele Anonymus. Mondai egységét megbontva, egyes darabjait időrendi helyük szerint más-más fejezetek esemény-fiókjaiba szórta szét: vagyis áthistorizálta jelentésnélküli, csupasz eseménysorozattá. Egészen kivetkőztette szimbolikus értelméből. Így a szimbolum-értékü egyetlen ló helyett tizenkét valóságost küldet ajándékba Zalánnak, egyéb gazdag ajándékok heterogén társaságában; Zalántól *csak* vizet és füvet kéret mutatóba: *földet* azonban, szimbolumként akár marékba is elférhetőt, nem, de igenis „a maga jussából" konkréte egy jó darabot, a Sajóig terjedőt.

Emes álmát (a turulmondát) körülbelül abban a már nem eredeti alakjában találhatta az ősgestában is, ahogyan ő adja elő. E monda valódi csodás (totemisztikus pogány) eleme a turultól való megtermékenyülés volna; gestáink elbeszélése szerint azonban Emes csak álmodja azt, még pedig már áldott állapotban. A magzat (Álmos) csak nevét kapja e csodás álomlátástól, maga

azonban földi apától, Ügyektől fogantatott. A monda csodás ténye tehát egyszerű álmodássá van hatálytalanítva, s azzal egyszersmind pogány bélyege is elenyésztve.

A gesta tehát átvette ugyan a szóbeli hagyományból e két mondát, de megfosztotta eredeti értelmüktől. Vajon mi oka vagy célja lehetett e mondasorvasztásnak?

Emes álma: genealogiai, a fehérló: a honfoglalás jogcímét igazoló monda. Ha e tényt figyelembe vesszük, könnyű lesz az ősgesta s annak alapján Anonymus Attila-genealogiájában ismernünk fel azt az ő szemükben hiteles történeti tételt, melynek kedvéért az említett két mondának ki kellett ürülnie ősi jelentéséből. Eredeti mivoltukban u. i. nem fértek volna össze Álmosnak és Árpádnak Attilától való származtatásával, illetőleg a honfoglalásnak e leszármazásból eredeztetett jogcímével.

Ha u. i. Álmos (Árpád apja) Attilától származik, akkor a vérszerinti leszármazásnak végigjövőnek kell lennie, s nem iktatható közbe csodás fogantatás, hiszen akkor Ügyekkel voltaképp magvaszakadna Attilának, Álmossal pedig egy új, turul-geneologia indulna meg, ami, minthogy Álmos szent királyoknak is őse, keresztyén szempontból sem volna kívánatos. Ha pedig (a másik monda elfogadásával) Árpád szimbolum-furfanggal vásárolná meg a földet, az azt jelentené, hogy nincs jogos igénye a föld birtokára; már pedig az Attila-geneologia örökség-képen jelöli azt ki jogos tulajdonául. Attila-genealogia, meg Turul-genealogia, örökségi meg vásárlási jogcím nem férhetett össze.

Látnivaló ebből, hogy egyfelől az Attila-genealogia tétele, másfelől az említett két monda nem egyazon, hanem két különböző, egymástól eladdig izolált forrásból kerültek együvé gestáinkban, vagyis hogy a gesta írója nem a mondai köztudatból merítette az Attila-genealogiát. Anonymus meg is mondja, hogy nem a parasztok fabulái s a joculatorok fecsegései szerint adja elő a magyarság származását. Nem is tud rájuk hivatkozni, sem tilta-

kozni nincsen módja ellenük, annál kevésbbé tud idézni belőlük, mikor Árpádnak Attilától való leszármazását adja elő.

Hogy aztán az Attila-genealogiát mily forrásból vette az első gesta írója, ki Anonymusnak is forrása volt: e nagyfontosságú kérdést még nem tekinthetjük lezártnak. Újabb történet- és nyelvtudományunk hajlandó azt valóságos történeti tudatnak, a kaukázusvidéki bolgár-érintkezések idején megfogamzott, s azóta legalább is a dinasztia emlékezésében elevenen megmaradt hagyománynak minősíteni. E felfogás szerint az Attila-genealogia ősi történeti csíráit őrzi a nőrablásnak Kézainál meglevő mondája is, mely Hunor (= hun-eri: hun ember) és Magor (= Magyar) maeotisi népével Belar (= bolgár) nőit — s rajtuk kívül Dula alán fejedelem két leányát — raboltatja el. E csudálatos régiségü monda azonban, jóllehet az Attila-genealogia tételének valóságos mondai letéteményese volna, nincs meg az ezt a tételt hirdető Anonymus gestájában s nem bizonyos, hogy benne lett volna az ősgestában. Ha emlékezetünkbe idézzük, hogy már Sz. István törvénykönyve tiltja a nőrablást („de raptu puellarum"), s Kálmáné is intézkedik felőle, akkor — feltéve, hogy gestaíróink ismerték e mondát — talán érthetővé válik előttünk, hogy mi okból mellőzték: az ő keresztyén-magyar conceptiójukba az époly kevéssé illett volna bele, mint Árpád atyjának, Álmosnak, szent királyok ősének turultól való pogányhitű eredeztetése. Kézai — mint meg fogjuk látni — más lapra tartozik.

Ha az Attila-genealogia csakugyan a dinasztia saját hagyománya volt, akkor érthető, hogy egy udvari történetíró (az ősgesta írója és Anonymus) szintén annak az alapján állt s hogy ez udvari történettudattal szemben a hozzátársított mondai hagyománynak kellett a rövidebbet húznia s mellette közönséges jelentéktelen adalékká halványodnia.

Érdekes azonban, mily szűkszavu a gestaíróink szemében pedig oly perdöntő Attila-genealogia: csupán a fejedelmi személyek

(Attila és Árpád) rokonítására s abból folyólag a foglalási jogcímek (Pannonia: Attila földje; Óbuda: Attila városa; a csatlakozó székelyek: Attila népe) kijelölésére szorítkozik. Attila és népe hún voltáról teljességgel hallgat, székelyei sem hún-ivadékoknak, hanem Attila népének mondják magukat. Vajon nem szándékos elhallgatása ez Attila hún voltának s történetének? A hún népnév kimondása oly további kérdéseket vetett volna fel, melyekre első gestaíróink talán még nem tudtak volna, vagy nem kívánhattak feleletet adni. Ne felejtsük, hogy az ősgestát (Anonymusnak is forrását) Szent László korában írták, az első szentté-avatások után s talán hatásuk alatt. Az udvari író, ki Álmost, Árpádot, a szent királyoknak pogány őseit csaknem keresztyéneknek, a Szentlélek ajándékával teljeseknek teszi meg, nem érezhette indíttatva magát, hogy a dinasztia pogány multját leplezetlenül meghosszabbítsa és a keresztyén Európa nagy dúlójának történetét részleteiben is fölelevenítse — épen akkor! Viszont, hogy az Attilától való származás tételét, bár szűkszavúan, mégis csak beiktatta gestájába: ez a tény, azt hiszem, maga is cáfolata lehet azon véleménynek, mely szerint a leszármaztatást gestaíróink koholták volna, még pedig épen a nyugaton elterjedt (korántsem hízelegni vágyó) hún-magyar azonosítás elfogadásával.

Az írás, a scriptura, mint látni, hozzáfogott egy új történeti tudat kialakításához: írott kútfők, nemzetségi emlékezések és mondai hagyományok adalékainak összeszerkesztésével. E különböző rendű adalékok először a gestaíró tudatában kerültek egymással érintkezésbe s váltak egyazon történet-conceptio s egyazon szerkezet elemeivé. Az uralkodó családnak joggal feltehetőleg voltak oly emlékezései, mikről a műveltségben alsóbb rétegek semmit sem tudtak; egyes nemzetségek nem okvetlen ismerték egymás hagyományait; ugyanazon mondák nem éltek szükségkép az egész magyarságban. Innen van, hogy e sokszerű anyag nem illeszkedhetett össze zavartalanul mindjárt az első találkozóra s

belső ellenmondásai leköszörülése vált egyik első feladatukká az egymást követő s magukkal rendszerint még újabb anyagot is hozó litteratoroknak.

Anonymusnak nemcsak közleményében, hanem stílusában is kerestek joculatori nyomokat, mintha a szövegében elég gyakori rímes részletek magyar énekeknek volnának verses fordításai. Ez azonban csak fentebb közölt ének-idézetére nézve bizonyos. Rímes passzusok, próza-ritmus: a középkori latin stílusnak (oklevelekben is) szokásos ékességei s tudós formaság ez Anonymusnál is; rendszerint fejezet végén, de nem a legutolsó mondatokban él vele.

Gestája valószínűleg már megírása után külföldre került s csaknem hatszázados lappangás után, mely alatt kívülrekedt a magyar irodalom eleven folyásán, nyomtatás útján 1746-ban vált először ismeretessé. A történeti érdeklődés felélesztésében, a magyar történeti kritika kifejlesztésében onnan fogva igen nagy része volt; tárgyával s élénk magyar önérzetével a nemzeti eszme nagy áramlásának, mely az új magyar irodalmat megteremtette, egyik fő-fő táplálója, a történeti tárgyú és hazafias magyar költészetnek majdnem száz éven át, fel egészen a romanticizmus virágkoráig, lankadatlan ihletője lett. A személyére nézve szerény, még nevét is elrejtő litteratornak a scriptura magasabbrendűségébe vetett hitét s abban fogant kevélységét fényesen igazolta az új idők öntudatra ébredt irodalma s oly dicső sorsot juttatott neki osztályrészül, mint a legragyogóbb nevek közül is csak keveseknek.

EGYMÁSTÓL ELADDIG IZOLÁLT adatok összeegyeztetése, mint láttuk, nagy feladatot rótt az első gestaírókra. Különösen az Attila-genealogiának s a közkeletű eredetmondáknak logikus és keresztyénszellemű egybeillesztése vált kijelölt feladatukká. Hogy Attila a hún nép királya volt, azt bizonyára a legelső gesta írója is tudhatta. De ha a hún népnevet kimondja, akkor a kérdések egész rajára kellett volna megfelelnie: hún királynak magyar feje-

delem az ivadéka; Attila ittmaradt népe székelynek nevezi magát, nem húnnak, sem magyarnak; hogy lett a húnból magyar? . . . stb. Minderre csak egy merész, új történetconceptio adhatta meg a választ.

Ilyenre vállalkozott Kézai Simon mester, Kún László „hű clericusa", mivel hogy király-urának is forró vágya volt megismerni a magyarok viselt dolgait. Megoldotta pedig a problémát, nem épen keresztyén szellemben ugyan, de oly következetes logikával, hogy a következő századok krónikái már mind reáépítettek, s conceptiója igézete alól a magyarság máig sem tudott egészen felszabadulni. Eredeti műve nem, csak egy kivonatos változata maradt reánk.

Minthogy nép és uralkodója a középkori történetfelfogás szerint egyazon őstől származik s csak egy nemzetbeli lehet: uralkodó ős és ivadék: Attila és Árpád, valamint annak és ennek népe Kézai szerint is szükségkép egynemzetbeliek. Hún vagy magyar mindegy, e nevek ugyanazt a népet jelentik. Minthogy pedig már Attila is járt Pannoniában, Árpád honfoglalása már második kijövetel az őshazából. Ennélfogva a magyar történetnek a következőképen kell alakulnia: eredet és őshaza; első kijövetel (vagy hún gesta); visszajövetel (reditus: Árpád honfoglalása). A gesták eddigi anyagába az eredet és honfoglalás közé beiktatandó hát Attila és népe egész története, ami pedig útjába állna e conceptiónak, az mellőzendő, vagy átalakítandó.

Kézai nagy ujdonsága a húntörténet szerves beiktatása a magyar gestába. Ezzel az Attila-genealogia tételét tette meg nemzettörténete rendszerező elvévé, gerincévé. Még pedig az újítók szokásos telhetetlenségével: primus introitus-a terjedelemben is csaknem annyi, mint reditus-könyve, amely pedig a honfoglalástól 1280-ig halad.

A hún-magyar azonosság tételével ekkortájt már külföldi kútfőkben is találkozhatott. Julián szerzetes útja méltán terelhette

tudós férfiak figyelmét ismét az őshaza felé s minthogy a gesta állítása alapján indúlt útnak (hogy t. i. Ungaria maior-ban, honnan a hét vezér kijött, maradtak máig pogány magyarok) s nem csalódott benne: ezzel megszilárdította a gestabeli őstörténetnek hitelét. Ami egykor, Sz. László korában, talán még nem igen tette kívánatossá a pogány Attila történetének a magyarhoz csatolását: a király erős keresztyén szelleme: a kún anyától származott, s a legjobb esetben csak színre keresztyén kúnokkal barátkozó IV. László korában már alig jöhetett szóba. Szabad volt hát az út egy új conceptió megvalósítására.

Miből s hogyan állította össze Kézai a maga hún-gestáját?

Azt a keveset, mit Attiláról (kit ő következetesen Ethelának nevez) az ősgestában talált, kiegészítette külföldi kútfőkből: „Olasz-, Francia- és Németországban szerte található" iratokból, melyek közül a VI. századi Jordanes gót-története, a XII. századi Viterbói Gottfrid művei, s egy Velencei Krónika emelendők ki. Ezekből telt ki húntörténete zöme, különösen Attila hadjáratainak a története, mely szinte mindenestül tudós átvétel.

Több, a magyar történetbe, különösen a kalandozások korába tartozó adatot, hadjáratokat, sőt még személyt is (Zoardot) áthelyez a hún történetbe, az V. századba, hogy ezzel is gazdagítsa annak anyagát. Ennek következtében a magyar rész erősen megapadt, hisz a kijövetel és honfoglalás java-anyaga is természetesen amoda vándorolt át.

Attila galliai hadjáratának bizonyos részleteihez: a katalauni ütközet tárgyköréhez, az odavezető útvonal ismeretéhez hazai, francia eredetű ciszterciáktól szerezhetett kiegészítő értesüléseket, talán a besançoni egyházmegyéből való pilisiektől. Annak pedig, hogy Katalaunumot Spanyolországba képzeli s az ottani ütközethez egy, a mórok elleni felvonulást is kombinál, forrásának egy név-associatiója („in campos *Catalaunicos* qui et *Mauriaci* nominantur") lehet ugyan végső oka, de további adatokat aligha-

nem a spanyol eredetű Martinsdorfiak, a *Bánk bán*-ból is ismert Simon és Mihály családjától nyerhetett. A gestája függelékében ismertetett jövevények (advénák) közül u. i. erről a családról tud legtöbbet, azt is, hogy nemzetségük különös fénnyel vett részt egy szultánnak spanyol földről való kikergetésében; tőlük kaphatta a mór szultán különös Miramammona nevét is, ami pedig csak cím, s Emir al Mumenin-t (hívők urát) jelent. Ez elhomályosult családi emlékek közlője Simon fia, György, Kun László kiváló vitéze, a gestaíró Kézainak, mint udvari embernek bizonyára jó ismerőse lehetett.

Dunántúli magyar nemzetségek hasonlókép homályos, már datálatlan emlékeit is szívesen foglalta le — talán hízelgő célzattal — a hún-világ javára. Hún kapitányai közül 3—3 az Érd és Szemény nemzetségből való. Karácsonyi János figyelmeztetett rá, hogy az Érd és Szemény dunántúli birtokos nemzetségek voltak Kézai korában. Arra is, hogy a Zovard-család is ott birtokolt: nos, láttuk, hogy a X. századbeli magyar Zoard vezért szintén a hún-századba tette át Kézai.

Dunántúl, Pannonia! Az volt az ősgesta szerint Attila földje s lett Árpád öröksége. Oda való volt Kézai is; a fejérmegyei (azóta elpusztult) Kézán született, nem-nemes családból. Kéza mintegy középpontja annak a Győr—Budai Duna-vonal, Pannonhalma, Zirc, Székesfehérvár és Batta közé befoglalható területnek, melyen hüntörténete pannoniai eseményeinek zöme lejátszik. E területen van: Szőny, Szob, Sicambria (Óbudára bizonyára francia ciszterciáktól az ő frank-trójai mondájukból ráragasztott név), Százhalom, Tárnokvölgy, Küveaszóa (= Kajászószentpéter), Bánhida: csupa oly helyek, melyeken, vagy közelükben, egy-egy római rom, kőbálvány, domb-temető („testhalom") foglalkoztatta az odavalók képzeletét, talán a gyermek Kézaiét is. Feljebb, Bécs fölött, hasonló romemlékek fészkei Zeiselmauer (Cesummaur) és Tuln. Általános európai hiedelem volt (bizonyára könyvolvasó

papoktól eredő), hogy ily helyeken Attila járt egykor s ő tette tönkre az előbb virágzó városokat. Kézai szorgalmasan összeszedte a szülőföldje körüli s esetleg távolabbi útazásai közben megismert efféle helyi mondákat, voltakép egyszerű találgatásokat, az illető helyek latin nevét felkutatta, vagy latin nevet adott nekik s jó rendbe szedve őket, megkonstruálta Attila pannoniai harcainak a menetét. Küveaszóa: a váli völgy, mivel ott egy római út mentén nagy kőbálvány állott: a harcok elesetteinek nagy hún-temetője lett: még a Cesummaurnál elesett 40.000 embert is ott temetteti el Kézai! A Szent Mártonról (Martinus) elevenen élő dunántúli hagyomány, úgy látszik, Macrinus alakjának a kiképzésébe játszott bele. S ugyancsak az imént körülhatárolt darab-földre esik Zirc, meg Pilis, a ciszterciták, Bojót és Nyeredszeg, a Martinsdorfi spanyol családnak, Szőny, a Zovárd-családnak egyik újabb birtoka, székhelye.

Mindezen kívül a hún történet német vonatkozású személy- és helynevein (Detricus, Krumhelt, Aladár, Cezumaur) meglátszik, hogy a gesta szerzőjének a német hősmondákról is tudomása volt, bár mondai anyagot nem merített belőlük.

Magyar hagyományból merített monda csak egy van hún gestájában: a nőrablás mondája. Más, ezelőtt még szintén mondai eredetűnek tartott részletei az újabb kutatások világánál tudós szerkesztményeknek bizonyultak, vagy egykorú tények visszavetítésének. A csodaszarvas „mondáját" e szerint (bár maga a „csodaszarvas" képzete lehet keleti örökség) írott kútfőkből kompilálta Kézai: az ősgestának Géza és Lászlóra vonatkozó részéből és Jordanesből. Az ú. n. Csaba-mondát szintén ő szerkesztette össze különálló, egymástól független adatokból és motivumokból s ruházta rá az Aba nemzetségnek Csaba nevű ősére. (Érdekes is, hogy Anonymusnak még nem jutott eszébe, hogy a „sobamogera" nevű népet „Csaba magyarának" értelmezze; nyilván mitsem tudott valamely Csaba nevű Attila-firól). A „Chiglemező

mondája" sem monda; mikor u. i. Kézai Attila birodalmának összeomlása után a megmaradt húnokat székely nevezet alatt valamely Chigle-mezőn vonultatja meg, voltakép saját korabeli értesüléseket vetít vissza a hún korszak végére; Cigle nevű, a határvédelemnek uralkodó, erős őrhelyeit jelző helynevekkel u. i. tele vannak mindazon gyepű-vonalak, melyeken az Árpádkorban székelység teljesített szolgálatot; cigle-i, ciglemezei székelyeket maga Kézai is ismerhetett s jóhiszemüleg kombinálhatta ki „Chigle-mezőt" az ő hajdani megbúvó helyökül.

A *nőrablás mondája* szerint Hunor és Magor a Maeotis ingoványai közül embereikkel először kalandozván ki a pusztába, Belar fiainak feleségeire bukkantak s elragadták őket. A nők közt véletlen ott volt Dulának, az alánok fejedelmének két leánya is, egyiket Hunor, másikat Magor vette feleségül.

A Hunor név *lehetne* Kézai gyártmánya a Magor mintájára, bár, mint már érintettem, újabban a bolgár „hun-eri" (= hún ember) szóból eredeteztetik. De a Belar és Dula név s az alánok említése oly ősi (V—IX. századi) kapcsolatokra utal, miket Kézai semmi írott kútfőből nem ismerhetett meg, s utólag, a XIII. sz. végén senki ki nem találhatott. A nőrablás is a nővétel szokásánál ősibb társadalmi fázisra mutat.

Anonymus — mint láttuk — nem ismerte, vagy mellőzte e mondát. Kézai viszont a turulmondát mellőzi, bár vannak nyomai, hogy ismerte. A turulmonda, e tiszta mondai fictio, nehezen volt összeegyeztethető a történeti hitelre számot tartó Attila-genealogiával, a nőrablás mondája azonban semmi olyat sem tartalmazott, mi azt zavarhatta volna, sőt Hóman szerint egyenest annak történeti alapjait őrizte meg elhomályosítva. Alkalmasan pótolhatta egyszersmind Kézai constructiójában a húnoknak azt a Jordanesben olvasott gyalázkodó származtatását, mely ellen, mint közönséges német rágalom ellen műve ajánlásában tiltakozik. Nála is, mint

Jordanesnél, a csodaszarvas regéjével társul a húneredet nászmondája.

Azt az állítást, hogy a nőrablás mondája már az ősgestában benne lett volna, nem tekinthetjük bebizonyítottnak s így nem tudjuk megjelölni Kézai közvetlen forrását. Itt époly nevezetes ponton vész el lábunk alól a talaj, mint az ősgestában s Anonymuséban az Attila-genealogia forrásproblémájánál.

Mai ismereteink szerint Kézai a most kimutatott elemekből s azonkívül saját, többnyire nevekből kikövetkeztetett fictióiból szerkesztette össze húntörténetét. Ennek anyaga már csak jelentéktelen mértékben módosult vagy gyarapodott idők folyamán a későbbi krónikákban. Legfeltünőbb, hogy a húnoknak egyetlen igazi, már Priscosból igazolható saját mondája: az Isten-kardja, mely Kézainál nincs meg, csak Thuróczy, Bonfini és Oláh Miklós műveivel jut be a hazai húntörténetbe.

Húntörténetét, mint láttuk, részben a magyarnak a rovására szerkesztette meg Kézai. Magyar története azért is soványodott meg annyira. A fehérló mondájának csak kopáncsa maradt meg benne („az Ung mellől ajándékokkal áltatták Szvatoplukot") s ezzel a honfoglalás mondai megalapozásának, mely zavarta volna az öröklés magában-elégséges jogcímét, utolsó nyoma is eltörültetett. A magyar rész vázlatos ürességéből csak a Sz. István halálától Sz. Lászlóig vezető szakasz emelkedik ki tartalmasabban, az ősgesta jóvoltából, a Kún Lászlóról szóló fejezet érthető okokból, meg a Botond-monda, melyet, bár más helyen ő is fitymálja a fabulákat, bizonyára fontos okból (mely tisztázandó volna) részletesen elbeszél s ezzel Anonymus fentebb idézett állítását tökéletesen igazolja.

Gestája két részét időben is közelebb (700.-ra és 872.-re) szorította egymáshoz, úgyhogy a Krimhild csatájában részt vett vitézek némely unokái már ott vitézkednek az Árpád-féle „visszajövetelben", mely elsősorban azt célozza, hogy bosszút álljon a

németeken. Német-ellenes felfogása máshol is megnyilatkozik, főkép a Péterről szóló részben, ki igazi „furore teutonico" bánt a magyarokkal.

Kézai húntörténete a szépirodalmias gesták módjára megszerkesztett elbeszélés. Mai fogalmaink szerint nem történet, nem is monda, hanem a középkori gesta-irodalomban korántsem példátlan módszerű tudós fictio. Az Attila-genealogia következményei benne érvényesülnek mindent áthatólag a magyar gesta-irodalom során, alig 10—15 évvel a geniális és nagy multu uralkodó család kihalása előtt. Nem szabadulhatni a gondolattól, hogy az Attila-genealogiának: a hún előzményeknek a nemzeti történet rovására menő ily mérvű túlnövesztését a dinasztia nemrég még erős keresztyén szellemének Kún Lászlóban jelentkező dekadenciája tette időszerűvé. IV. Bélának még nagy önmegtagadásába került beleegyeznie, hogy fia, V. István kún nőt vegyen feleségül, s a pápához írt levelében Attilát és húnjait a tatárokkal tette párhuzamba. A kún anyától származott IV. László és kún atyafisága már másképen gondolkoztak s ha e gyanítás nem alaptalan, akkor talán némely kún-hagyományok is odatartozhattak Kézai forrásai közé, sőt a hún-kún („chun")-rokonság gyanítása is egyik ösztönzője lehetett egy „primus introitus" (első bejövetel) megszerkesztésének.

Meg kell azonban vallani, hogy Kézai húntörténete, noha sem történeti, sem mondai hitele nem igazolható, kombinációnak logikus, elbeszélő szerkezetnek jeles teljesítmény. Elől a nép eredete, azután a 6 kapitány honfoglaló harcai, azok befejeztével a két testvér, Buda és Attila előtérbe lépése, Buda megölése, Attila egyedülmaradása, diadalmas hadjáratai, végül pedig a világ meghódítását célba vevő nagy terveire rögtöni halála, fiai viszálya, birodalma összeomlása: ez tagadhatatlanul érdekes, célja felé izgatva haladó conceptio, az elképzelés figyelemre méltó műve s tragikus költői sugalmak rejtekeznek benne. Hogy ily értelemben

lett is következménye, azt Arany hún-éposza magában is eléggé bizonyítja.

Nem mondát írt át történetté, de történetet akarván írni, mondaalakításhoz adott ösztönzést s anyaga részben mondává, egész conceptiója közhitté vált. „Scripturának" ily mérvű átáramlása az íratlan műveltség birodalmába: párját ritkító irodalmi tünemény s osztályrésznek nem kevésbbé rendkívüli, mint Anonymusé.

Összefoglaló nemzettörténeteken kívül néhány, a tatárjárás borzalmait megörökítő műből áll Árpádkori történetirodalmunk reánkmaradt része. Ezek közül is kettő nem-magyar szerzőtől származik. Egyik: a délolasz Rogerius Epistolája (közkeletű címén Siralmas éneke), kit mint a pápa által kinevezett főesperest épen Nagyváradon talált a tatár betörés; a másik: Tamás, spalatói főesperesnek a dalmata főpapokról írt történeti műve, mely az ismert kapcsolatoknál fogva magyar érdekű adatokat is tartalmaz s részletesen szól a tatárpusztításról.

Valamely, a tatárok elől külföldre menekült szerzetes írt, valószinüleg még 1241—42 telén egy Planctus c., hosszabb latin lírai költeményt, mely kifogyhatatlan siralommal festi a pusztulást és nyomort, összehasonlítja a régi dicső Magyarországot e mostani ínségessel s végül Krisztushoz, a Szűz Anyához és Istenhez esedezik ótalomért, bűnbocsánatért és békességért:

Tu qui deus es cunctorum
iustus iudex meritorum,
bonis reddens bona multa,
mala nulla fers inulta
equa lance iusticiae,

Peccaverunt nostri patres
tibi nos et nostri fratres,
mala nostra succreverunt,
quae nos nimis invenerunt
in diebus angustiae.

A tatárveszedelem közeledéséről, mint tudjuk, Julián magyar szerzetes hozott hírt először. A fentebb említett vértanu, Boldog

Magyar Pál buzgalma következtében a ferences mellett a másik kolduló szerzet, Sz. Domonkos rendje is korán gyökeret vert nálunk s IV. Béla udvarában azzal együtt nagy tekintélyre tett szert. E, prédikátornak is nevezett rend fontos hivatásának tekintette a térítést s magyar tagjai nemcsak a kúnok megtérítésével törődtek, hanem a magyarok gestájában azt olvasván, hogy az őshazában, Magna Ungariában visszamaradt magyarok máig pogányok: bámulatba ejtő idealizmussal útnak indították négy társukat ama távoli testvérek megtérítésére, s ez első misszió nem sikerülvén, másik négy barátot bocsátottak el Isten nevében. Az egy Julián jutott el odáig, beszélt is szegény pogány testvéreivel az Etel partján, öt napi járóföldre a tatárok országától. Félesztendei vándorlással 1236 karácsony harmadnapjára ért haza. 1237 nyarán újból útnak indult, de útközben értesült róla, hogy a tatárok már elpusztították Magna Ungariát s hasonlóra készülnek IV. Béla Magyarországa ellen. Első útjáról egy rendtársa írt jelentést a pápának, a másodikról ő maga a perugiai püspöknek mint pápai legátusnak.

A keresztyén eszményiség e megható magyar példájának a világánál mérhetni meg igazán a hanyatlást, mit az Árpádházi előzményekhez képest az egy ízben egyházi átokkal is megfenyített Kún László uralkodása jelent a magyar műveltség szempontjából. Amott: még az őshazában sejtett testvéreket is e magasabb műveltségbe fölemelni óhajtó, igazi Szent Istváni akaraterő; emitt: a már több évszázados magyar keresztyénséget is rozsdaként kikezdő s elhomályosító pogány kúnvilág. Amott: ugyanaz a szellem, mely a magyar litteratura kezdetén egy Szent Lászlót vallott a nemzeti történet ideáljának s még annak pogány őseit is keresztyéni színbe öltöztette, emitt: húngesta, az Európát dúló pogány Attilával.

Ismert végletek ezek a magyar műveltség válságaiban s nem csuda, ha az eszmélkedés legösszefoglalóbb nemzeti szervében, a

történetirodalomban is, már ily korán, kimutathatók. A végletek egymástól ily élesen elkülönülő irodalmi termékei azonban időjártával szimbolikus értékekké válnak s késő korok tudatában egymást színezve keresik és el is érik az összebékülést.

Az Árpádok keresztyén Magyarországa átélte a válságos évtizedeket s a magyar irodalom további lendülete ép azon kolostorokból volt kiindulandó, amelyekben IV. Béla ferences és domonkosrendi szerzetesei vetették meg lábukat, s melyek egyikében a sokat szenvedett király leánya gyötörte halandó testét, misztikus magasságokba emelkedett hittel, a lélek javára.

Bélát, ifjabb fiával és feleségével a ferencesek esztergomi templomában temették el Szűz Mária oltára elé. Az érsek a székesegyház számára követelte a király tetemét; a ferencesek megtagadták tőle, mire az érsek erőszakkal vitette el az ellenszegülőktől s csak Róma parancsára adta vissza nekik.

Az ismét együtt nyugvók sírját — s ez legyen utolsó adatunk az Árpádkori latin irodalomból — a következő, nem tudni kitől szerzett szép sírversekkel ékesítették fel:

Aspice rem caram, tres cingunt virginis aram,
Rex, Dux, Regina, quibus assint gaudia trina.

Dum licuit, tua dum viguit, Rex Bela, potestas,
Fraus latuit, pax firma fuit, regnavit honestas.

III

A KÖZÉPKOR MÁSODIK FELE

Az Árpádház kihalását követő két század alatt jelentékenyen gyarapodott ugyan a latin nyelvű irodalmi készlet s e korból névszerint is igen sok írót tudunk már felsorolni: mindamellett igazi irodalmi életet s abban széles és szakadatlan folyamatosságot ekkor sem láthatunk. Az iskolák száma nő, az írásbeliség terjed, művészi kiállítású kódexek szép számmal keletkeznek, a latin nyelv ismerete gyarapodik, az Árpádkorban még idegen, elvont theologiai tudomány meghonosodik, gyakorlati, a vallásos élet napi szükségleteit kielégítő ága: a prédikációszerzés nagy jelentőségre, az énekköltés lendületre tesz szert, a történetirodalom, ez eladdig legönállóbb és szervesebb fejlődésü ág továbbra is tanuságot tesz életerejéről: de ez utóbbi kivételével, mely már Nagy Lajos korában újból bokrosodik, valamennyi csak a korszak vége felé, Mátyás évtizedeiben, sőt azokat követőleg jut el figyelemre méltóbb eredményekre.

Jóllehet viszonyainkhoz képest korán (Pécs, 1367; Óbuda, 1389; Pozsony, 1467) magyar egyetemekkel is dicsekedhetünk, a hazai „deákság" nem jut el kezdeményező önállóságra, európai függése továbbra is megmarad, legfeljebb annyiban változva, hogy Párizs helyett inkább az olasz egyetemek, majd főkép a prágai, bécsi és krakkói válnak nyugat felől elsőrendű közvetítőivé.

A királyi udvar, főkép az említett két nagy uralkodó idejében, továbbra is ösztönző tűzhelynek mutatkozik, legalább is a dinasztikus érdekű történetirodalom javára. De mellette, s párt-

fogásával, a kolostorokban kezd jelentkezni a magyar irodalom másik, a korszak végére már valódi otthona, mely huszita eretnekség után, udvari humanizmus szomszédságában, s már az erősödő városi polgárság aktiv érdeklődése közepett erőteljesen fellobogtatja, kialvása előtt, a középkor szellemét, sok százados kéziratos gyakorlat után megkezdi a könyvnyomtatás útján való terjeszkedést, alkot emlékezetes műveket s átönti általuk az első ízben szintén csak akkor felvirágzó magyar nyelvű irodalomba a maga lényegét s formáit.

MINT EMLÍTETTEM, leginkább a mohácsi vészt megelőző félszázadban, a magyar középkor legvégén találunk mozgalomszerűleg csoportosuló, nevezetesebb irodalmi jelenségeket. Bármennyi nevet, címet szedhetünk lajstromba az azt megelőző, az utolsó Árpádtól Mátyásig terjedő időből, nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy az Árpádkorhoz képest jelentékeny haladásnak volnánk tanui. Kivált a deák-irodalom központi ágára, a hittudományira nézve tanácsos óvatosaknak lennünk. Az összehordható nevek a valóságban, magyar szempontból, szórványos irodalmi tények, mert nem annyira egymással, mint inkább egyenként a nyugati deáksággal vannak érintkezésben, esetleg egy-egy külföldi egyetemi pálya eredményeiként, s kevésbbé folynak össze itthoni egésszé. A hittudósok jelentékeny része nem is magyar születésü, némelyek tudós pályája pedig külföldön ér révbe; feltünő sok köztük a dalmáciai és itáliai; a hazai nem-magyar ajkuak közül különösen a szepesiek tűnnek ki. Természetesen leginkább szerzetesek örökítették meg nevüket e téren: a domonkos- és ferencrend tagjain kívül főkép pálosok, néhány bencés (a bécsi skót rendházból), elvétve egy-egy ágostonrendi, vagy karthausi. De épen a vezető helyen álló domonkosrend írói csaknem kivétel nélkül dalmaták, olaszok. Sok esetben már csak a név ismeretes, a művek jó része elveszett, s csak későbbi rend-történetek tartották fent emlékeze-

tüket. Hasonló jellegű s értékü tudományos művekről az Árpád-korból talán azért sem igen tudunk, mert emlékük megörökítéséről senki sem gondoskodott idejében.

Műfaji szempontból, e theologiai irodalom termékei leginkább szentbeszédek (részben már hitvitázó szónoklatok), bibliai kommentárok, egyházi énekekhez írt glosszák, dogmatikai és kánonjogi munkálatok s iskolai tankönyvek, jegyzetek.

Ez utóbbiak közül régiségével kiválik Veresmarti Ipolit „pécsi tanuló és declinista" 1431—32-ből való kézirata (Dicta sanctorum patrum de sollempnitatibus missarum); meg az esztergomi Collegium Christi egy tankönyve (1463-ból), melynek tanusága szerint egyebek közt naptárszámítást, tízparancsolatot, hitágazatokat tanulhattak prózában és rímes latin versekben. A tulajdonos személye miatt is említésre méltó Szalkai Lászlónak, a Mohácsnál elesett esztergomi érseknek 1490-ből való, az ágostonrendiek sárospataki iskolájában írt tankönyve.

A szentbeszédek sorában fentmaradt egy gyűjtemény, mely a pécsi egyetemi hallgatóság számára készült s egyebek közt Sz. István, László és Erzsébet ünnepére szánt prédikációkat tartalmaz. Két rendbeli másolatban is ismeretes egy másik, vasárnapi prédikációkat közlő gyűjtemény (Sermones dominicales), melynek egy tekintélyes része Jacobus a Voragine hasonló című kötetéből merít. Az egyik másolat a németújvári ferencrendi zárdában készült 1470-ben, a másik, teljesebb, alighanem pécsi eredetű s a budapesti egyetemi könyvtár tulajdona. Mindkettő számos magyar glosszát tartalmaz, még pedig a latin szöveggel egyfolytában, világos jeléül annak, hogy efféle gyűjtemények végső célja: anyagközlés a nép előtt, annak anyanyelvén prédikáló egyháziak számára. A valószinűleg domonkosrendi Magyarországi Mihály (Michael de Ungaria) már nyomtatásban tette közzé 13 beszédet tartalmazó kötetét, Strassburgban, 1487-ben.

E szórványos theologiai irodalom általános skolasztikus szel-

leméből alig rí ki valami. Tudomásunk van egy merész hitvitázóról, Magyar Mihály pálosról, ki Párizsban tanult s ott is halt meg 1444-ben, művét azonban nem ismerjük; meg egy XV. századeleji névtelen szerzetesről, a pantheista monizmus hívéről, mindennemű dogmatizmus elkeseredett ellenségéről, ki csak szigorú testi fenyíték után vonta vissza eretnekségét s aztán egy pálos kolostorba vétette fel magát. E platonista rokonságú eretnekséggel szemben nálunk is Aristoteles volt a szívesen látott filozófus, neki akadt latinra fordítója (Soproni Miklós), vagy (már a XIV. század első felében) kommentátora: a domonkosrendi Erdélyi Bojót (Boethius).

A legendairodalom, jobbára prédikációk formájában, az árpádkori anyagot forgatja tovább, s a korszak vége felé 1486-ban, a magyar szentek legendáinak egy nyomtatott gyűjteménye is megjelenik (Strassburgban). Viszont az egyházi költészet, mely az Árpádkorban, úgy látszik, még alig indult meg, már a XIV. században több eredeti magyar szerzeményt tud felmutatni. Számuk tovább szaporodik a XV.-ben. Misekönyvek és breviariumok lapjain maradtak fenn a magyar és magyarvonatkozású szentekről: István, Imre és Lászlóról, Sz. Mártonról, Adalbertről és remete Sz. Pálról szóló énekek, zsolozsmák, himnuszok s néhány, Szűz Máriát magasztaló ének. Szerzőik ismeretlenek, csak az egy Tatai Antal, Mátyás-korabeli budaszentlőrinci pálos szerzetesről tudjuk, hogy misekönyv és breviárium szerkesztésén kívül éneket is szerzett rendje névadó szentjének magasztalására. Amit a fentebb idézett, néhány árpádkori latin versen is érezhettünk, hogy t. i. tudós szerzőik otthonosan mozogtak a különféle latin versszerkezetekben, azt e XIV.—XV. századi énekköltészet is igazolja.

Nagyon érthető, hogy e vázlatos áttekintésből is kitetszőleg a leggyakorlatibb ág, a prédikációszerzés vált a latin nyelvű vallásos irodalom gerincévé. Az nemcsak a tudományt művelő, meg a prédikáló papság között volt közvetítő, hanem a latin nyelvű

litteratura s a latinul nem tudó, írástudatlan gyülekezet, magyar nép között is. A prédikációnak az az igazi rendeltetése, hogy a betű némaságából szóba, „beszédbe" röppenjen át s a vallásos élet gyakorlati szükségleteit lássa el. Ez az ága a litteraturának a gyakorlati élet talajában gyökerezik, ennek *van* közönsége nálunk is, nem úgy, mint a csak különös képzettségü egyesekre szorítkozó elvont tudósságnak; van közönsége, de csak ha élő nemzeti nyelvbe ömlik át. Középkori deákságunknak — tápláló közönség híjján — csak azon ágai lehettek életképesek, melyek a gyakorlati élet és érdekek talajába bocsáthatták le gyökereiket. De mennél teljesebben megtették azt, annál elkerülhetetlenebbé vált átszívódásuk a nemzeti nyelvbe, s egész műveltségi tartalmuk átengedése egy magyar nyelvű irodalom feltáplálására. Innen van az, hogy e latin irodalom minden igazi gyarapodása a magyar nyelvűnek a megteremtéséhez visz közelebb; innen a paradox, hogy egy magyar nyelvű litteratura létesülésének a latin fellendülése volt egyik feltétele.

Ez a két század a magyar nyelvűségbe való átszívárgások kora. A korszak végén Temesvári Pelbárt hatalmas alakja áll s amit ő latinul megírt, azt tudós rendtársai már a csak magyarul tudó apácák kolostori irodalmába szórják szét, vetőmag módjára.

Pelbárt, meg akit lehetetlen nyomában nem nevezni: tanítványa, Laskai Ozsvát, observans ferencesek („cseri-barátok") voltak, vagyis a rend szigorúbb, később ú. n. Salvatorianus családjába tartoztak. E szigorúbb ág Nagy Lajos uralkodása alatt kezdett megtelepedni a déli részeken, s idővel jelentékenyen terjeszkedve, előkelő főurak — köztük a Hunyadiak — pártfogásával mindinkább visszaszorította a rend régebbi, nálunk már II. Endre óta itthonos, de akkorára hanyatlásnak indult conventualis (későbbi neve szerint Marianus) ágát. Kezükre jutott annak nem egy kolostora, így 1444-ben a budai és pesti, meg a marosvásárhelyi, négy évvel utóbb az esztergomi, meg a sáros-

pataki. E csoport nemcsak a szegénység fogadalmát fogta fel szigorúbban, hanem mint a rend történetírója, Karácsonyi János mondja: „tudományos úton is akarta igazolni és megvédelmezni a ker. katholikus hit igazságait és — tagjai — e végből erősen tanulták a szentírást, meg a régi egyházi írókat. Régtől fogva egyik különbség volt az enyhébb és a szigorúbb felfogású ferencrendüek közt, hogy ezek már rendes iskolázásban részesültek, szentbeszédek készítéséhez számos egyházi írót is felhasználtak" s a humanizmus túlhajtásakor a földi szépségek és hiúságok ellenében az örök igazságokat hirdették. Közéjük tartozott Capistrano János is s ez csak növelte irántuk a magyarság rokonszenvét. Mátyásnak is segítségére voltak az 1467-ben kezdődő cseh háborúban, pénzáldozatra buzdítva s izgatva a cseh eretnekek ellen. Hunyadi János építtette nekik (1442—1450) a tövisi kolostort és segítette őket Csíksomlyón való megtelepedésükben (1448). Tatára Szilágyi Erzsébet telepítette őket, Kolozsvárt Mátyás kezdett nekik templomot és kolostort építeni s nemcsak Mátyásnak, hanem a királynénak is cseri-barát volt a gyóntatója. Tekintélyük, befolyásuk, kolostoraik száma együtt nőtt a Hunyadi-ház hatalmával s 1517-re nem kevesebb, mint 50 kolostoruk volt, legalább ezerötszáz szerzetessel.

Megérthetni ezek alapján, hogy bár a ferencrend már II. Endre óta bentvolt, Mátyás előtt miért nem vett részt nagyobb arányulag latin litteraturánkban s mint jut szigorúbb és tudósabb ága által oly emlékezetes szerephez a XV. század vége felé.

Pelbartus de Temeswar, a mint műveiben nevezi magát, a krakkói egyetemen végzett, majd belépett a ferencrendbe, 1483-ban a szerzet budai rendházában tanította a hittudományt, s 1504 legelején halt meg. E sovány adatokon kívül még csak annyit tudunk róla, hogy irodalmi munkásságával egy régebbi fogadalmát igyekezett beváltani: egyszer, súlyos betegségében megfogadta, hogy ha Szűz Mária megszabadítja belőle, könyvet ír

dicsőítésére. Így írta meg, még az 1480-as években, Szűz Máriáról szóló beszédgyűjteményét, a Stellariumot, vagyis a boldogságos szűz „Csillagkoszorúját". Ezt még a 80-as, majd a 90-es években újabb nagyarányú beszédgyűjtemény követte: a három kötetre oszló Pomerium: „Gyümölcsöskert", mely a szentek ünnepére, az állandó ünnepekre s a nagybőjtre való prédikációkat tartalmaz kötetenként elkülönítve, számszerint majdnem ötszázat összesen. Írt ezenkívül zsoltármagyarázatokat (Expositio libri Psalmorum); hozzáfogott egy theologiai szempontú, a tudományok egész területét felölelő encyklopédikus nagy mű írásához, Aureum Rosarium Theologiae címen, el is készült három részével (a szentháromságról; a teremtett állatokról; az isteni szeretetről), a negyediket (a szentségekről) tanítványa, Laskai fejezte be. E nagy mű második része azért is érdekes, mert benne bizonyos természetrajzi neveket magyarul — „in lingua nostra": a mi nyelvünkön is megmond, magyar voltát ezzel is nyilvánvalóvá tévén.

Említett művei 1498-tól 1504-ig jelentek meg nyomtatásban, Hagenauban s főkép beszédgyűjteményei gyorsan elterjedtek. Mintegy húsz év alatt a Stellariumnak 16, a Pomerium egyes részeinek vagy 18 új kiadása vált szükségessé, de két utolsó műve is megért még néhány új kiadást. Pelbárt, a „Pomerius", egy sziciliai költő szerint „Pomerio sommo theologo": fő-főtheologus: így csakhamar világhírre tett szert s roppant sikere itthon sem maradt hatástalan.

Beszédgyűjteményeivel az volt a célja, hogy megfelelő anyaggal, vagy legalább is vázlatos beszédmintákkal lássa el a prédikátorokat. Csak azt iparkodott „szűkösen, tömören" felvenni, amit „ad predicandum simplici populo" — az együgyű nép előtt való elmondásra — hasznosnak ítélt. Ezért ír „brevi et simplici stylo" — röviden, egyszerűn, egyenest a mi népünk (populi simplicis huius nostre regionis) képességeit tartván szem előtt s igyekezvén nehezebb dolgokra is előkészíteni. Egy-egy ünnepre, vasárnapra

több prédikációt is ír, hogy az ugyanazon városban több éven át működő prédikátorok évről-évre mást mondhassanak el. „Egyszerű" stílusa különben a középkori latinság jobb példái közé tartozik, anyagát pedig, melyet az „együgyű" néphez óhajt alkalmazni, nagy olvasottsággal szedte össze a theologiai irodalomból, enciklopédikus munkákból, prédikáció-, legenda- és példatárakból. Ki vannak mutatva az egykorú és korábbi német tudományossággal, különösen a bécsi egyetem köréből kikerült tudós művekkel való kapcsolatai is, de épúgy viszonthatása.

Ez a maga területén európai szinvonalon álló tudós nemcsak egyik utolsó és legkiválóbb képviselője, hanem bajnoka is az akkor már több felől ostromolt igazi középkori szellemnek és műveltségnek, művei pedig valóságos gyűjtőmedencéi annak. A humanizmusnak, mely a királyi palotát már meghódította, épen nem barátja. Az ókori poétákat, Homerost, Vergiliust, Ovidiust erkölcsteleneknek tartja.

Modora higgadt; skolasztikus elemzésekben, számszerinti felosztásban és részletezésben kifáradhatatlan, szenvedélytelen. Annál hatékonyabban érvényesülnek időnkénti felmelegedései, kivált egyik-másik szárazabb fejtegetésének hirtelen csattogással elszárnyaló záradékai. A kor szokása szerint szereti tanulságos történetkékkel, ú. n. exemplumokkal fűszerezni s világosítani tanítását. Mennyi bölcs és talpraesett, mennyi szórakoztató, sőt regényes „példát" nem hordott össze a középkor e nemben kimeríthetetlen készletéből! Herolt János (Discipulus) Promptuarium exemplorumát, Meffreth meisseni prédikátor beszédeit, a Szent Jeromos óta folyvást újabb kötetekkel gyarapodó Vitae Patrum-ot, az újabb keletű Speculum exemplorum-ot, az előző századbeli Scala coeli-t (Johannes Junior vagy Gobii betűrendes példatárát) és a híres, kéziratokban mi nálunk is elterjedt Gesta Romanorum-ot egyaránt fölverte utánuk. Katona Lajos külön tanulmányt szentelt példáinak s valószinűvé tette, hogy az Igazság és hamis-

ság példáját, melynek nem ismerünk az övénél régibb változatát, magyar népmeséből jegyezte fel s tőle terjedt az tovább nyugat felé. Megvan nála egyebek közt „A kevély, a kapzsi és az irígy" meséje, melyet később Pesti Gábor —, a tejes köcsög meséje, melyet Lafontaine (s utána Verseghy, Péczeli) —, a remete és az angyal meséje, melyet Voltaire (s utána Dugonics), s a Fridolin-mese, melyet Schiller dolgozott fel.

Tudománya nagy, de sok tekintetben naiv, mint a középkoré általában s a skolasztika szőrszálhasogató túlságai sem idegenek tőle. Nagy tudós apparátussal, idézetekkel, logikai következtetésekkel próbálja eldönteni: a boldogságos szűznek milyen színű volt a haja, szeme; termete magas volt-e, vagy kisded, avagy középszerű; éles elmével fejtegeti, miért mondta Mária azt, hogy „magnificat", miért, hogy „anima mea", s miért, hogy „dominum". Természettudományi ismereteit ő is, mint más, az akkori természetrajzokból — „Physiologusok"-ból — merítette s a pelikán madárról, a phoenixről, az áspis kigyóról, a basiliscusról csudálatos dolgokat tudott, s fel is használt elvont igazságok, dogmák és magyarázatok illusztrálására. Kuruzslásnak, babonának azonban ellensége volt és elvetette a csillagjósló astronomiát.

Az egyház tekintélyét magasra helyezte; eretnekségeket, tévtanokat egész tudományos fegyverzettel cáfolt s vert vissza magától; világi gyarlóságok ellen hagyományos, szigorú morállal fakadt ki. Korholta a „mai" fejedelmeket, az egyház e prédálóit, kik — míg a szegénység Lázár módjára vész és zsugorog — nagy palotákat rakatnak maguknak, dőzsölnek és nagy vígan lakoznak. Mi mások voltak a hajdani királyok, Szent István, Szent László! — ha élnének, mint meglakoltatnák az egyház prédálóit! E kifakadásait általában Mátyás királyra értelmezik. Aligha jogosan, hiszen Mátyás nagy pártfogója volt az observansoknak, s Pelbárt prédikációi jóval Mátyás halála után jelentek meg nyomtatásban;

a „moderni principes", meg „nobiles, barones, rectores" elleni panaszok pedig közkeletű elemei az akkori prédikációknak.

Laskai Ozsvát, Pelbárt tanítványa, Rosarium-ának befejezője, két ízben is vicariusuk volt az observansoknak (1497—1501, és 1507—9), névtelenül több beszédgyűjteményt (Biga salutis; Gemma fidei) adott ki ugyancsak Hagenauban, 1497 és 1507 közt; összeállította a magyarországi observans-familia szabályait (Constitutiones) s nyilatkozataiból kivehetőleg Capistrano életét is megírta. A Biga salutis-hoz függelékül egy kis példatárt is csatolt (88, legnagyobbrészt szószerint a Speculum exemplorum-ból vett példát). A gyűjteményeiben közzétett prédikációk száma mintegy háromszázötven. Bigá-ja szintén több kiadást ért meg rövid idő alatt, de távolról sem annyit, mint Pelbárt művei. Elterjedtségére jellemző, hogy Rabelais, a Pantagruel szerzője is tudott róla. A Biga Salutis-nak De Sanctis kötete egyebek közt azért is figyelmet érdemel, mert magyar szentekről szóló legendáihoz egy ma már elveszett, régibb redactiójú magyar krónikát is használt forrásul: E krónika nyomait irodalmunkban még csak az Érdy-kódex némely legendái őrzik.

Az az időpont, melyben e két tudós ferences művei megjelennek, egyszersmind kezdete a magyar nyelvű, ú. n. „kódex-irodalom" fellendülésének. Laskainak ahhoz való viszonya még nincs részletesen felderítve, Pelbártét elég jól ismerjük. Főkép ferences- és domonkosrendi kódexeink, de egy karthausi eredetű is, bőven merítettek prédikációiból s különösen Stellariumából fordítottak le sokat a maguk zsenge magyar irodalmi nyelvére. Az óbudai klarissza-, a nyulakszigeti domonkosrendi apácák már az 1510-es években magyarul olvashatták Pelbártnak nem sokkal azelőtt latinul megjelent beszédeit és példáit. Kódexeik azonban, melyek a mondott évtizedből maradtak fenn, megállapíthatólag már korábbi szövegek másolatai, úgyhogy az első Pelbárt-fordí-

tások időpontját bátran az 1500 körüli évekre tehetjük. Alig háríthatjuk el a gondolatot, hogy ha nem Pelbárt maga, akkor Laskai, a rend vikáriusa gondoskodott arról, hogy a rend képzettebb tagjai ily fordításokat készítsenek „húgaik", a csak magyarúl tudó apácák s beginák lelki épülésére.

A magyar nyelvű irodalom fellendülésének, mint a maga helyén ki fogjuk fejteni, több oka is volt. Ily lendület azonban nem képzelhető egyéni akarat és intéző gondoskodás nélkül. S ha ilyet keresünk, ott, ahol keresnünk kell: az 1500-as évek táján: akkor mai ismereteink szerint középkori latinságunk e két végső s legmagasabbrendű képviselőjében, valamint ma már névtelen rendtársaikban kell látnunk a lendületet intéző, a kezdeményező gondolatforrást.

A JOGTUDOMÁNYI ÍRÁSGYAKORLAT, mely az Árpádok korában nevezetes arányokat öltött, itt természetesen még tovább fejlődik. Oklevelek, levélminták, kancelláriai szabályok, formulárék, törvényösszeírások azonban itt már kevésbbé érdekelhetnek bennünket. Az írásbeliségnek ez az ága az irodalom számára csak előkészítő, úttörő jelentőségű volt: megalapozta és köztudatba vitte át az írás tekintélyét és hasznos voltát, terjesztette ismeretét, kifejlesztette a folyóírás modern válfaját s elvezetett az írás laicizálásához, lehetővé téve iskolai jegyzetek, szótárak könnyed készítését, glosszázásokat, magánlevelezést. Ez a területe az írásbeliségnek már tömérdek ponton elkerülhetetlen érintkezésbe jut az élet nyelvével, a nemzetivel s amint a kezdő fokon úttörő volt a latin, úgy most az lesz a magyar nyelvű irodalom számára is. Mindössze mutatványként említsük meg a Magyi-féle formulárét s emlékeztessünk röviden a középkori jogtudományi deákság végső eredményére, valóságos emlékművére, a Hármaskönyvre.

Magyi János 1476-ban óbudai közjegyző, 1490-ben Pest város

jegyzője volt. Közjegyző korában írta össze említett iratmintagyűjteményét, melybe oklevelek mellett történeti feljegyzéseket, jogi jegyzeteket, clausulákat s hellyel-közzel latin verseket is beírt, s ami miatt itt kivételesen említjük, magyar glosszázásai mellett egy jogi szabály verses magyar fordítását.

Werbőczy István 1517-ben, Bécsben kinyomatott Hármaskönyvének (Tripartitum Opus Juris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae) már ismerjük előzményeit. Az 1498.- és 1500.-i országgyűléseknek a szokásjog összeírását újból megsürgető határozatai után II. Ulászló őt bízta meg e feladattal. Művét a bíróságok, első sorban a királyi Curia, majd a megyei törvényszékek, csakhamar alkalmazták s egészen 1848-ig a magyar magánjog legfőbb kútfője maradt. Bár törvénnyel egyenlő tekintélyre tett szert, voltakép nem igazi „törvénykönyv", hanem tudós értekezés: tanító, magyarázó jellegű, történeti megalapozásra is törekvő „jogkönyv", e középkori jogtudományi műfaj egyik utolsó képviselője Európában. Hármas felosztásban tárgyalja a nemes Magyarország jogait és szokásait, aszerint amint azok a személyekre, a dolgokra vagy a törvénykezésre tartoznak. Ezért „Hármas Könyv" a címe. A közönséges szokás és a bírósági gyakorlat, a római és kánonjog ismerete mellett, dekrétumok, kiváltságlevelek, krónikák voltak forrásai; előbeszéde elméleti fejtegetéseiben egy osztrák jogtudományi tankönyvre is támaszkodik. Minthogy a törvényekben használt s a gyakorlatban forgó kifejezéseket következetesen megtartotta, a Hármaskönyv középkori jogi műnyelvünknek valóságos tárháza, a későbbinek alapja, gyökere. Már a XVI. században számos kiadása jelent meg, 1565-ben pedig már magyar fordítása is (Weres Balázstól). Az a jogi gondolkozás, mely már első gesta-constructióinkban jelt adott magáról, tudománnyá leszűrve jelentkezik benne s a magyar középkor egyik legszívósabb hagyatéka gyanánt származik át több mint három század magyar nemzedékeire.

Szép folytonossággal fut át a középkor első feléből a másodikba a történetirodalom. Kézai conceptiójának szerencséje volt. Az Árpádházat felváltó idegen, a nemzettel világosan nem azonos eredetű dinasztiákra nézve közömbös lett a magyarság eredetproblémája, ellenben fontosabb a jogszerű és méltó utódlás elismertetése. A hún-magyar azonosság, az Attila-Árpád-genealogia tétele bízvást megmaradhatott abban az értelmezésben, melyben az Árpádkori történetirodalom áthagyományozta.

Kézai gestáját már III. Endre, az utolsó Árpád-fi, majd Nagy Lajos idejében tovább folytatták, s valószínűleg ez utóbbi folytatás használta a korábbi „Gesta" helyett először s terjesztette tovább leszármazóira a „Krónika" címet. Legközelebbi, még ugyancsak Nagy Lajos korában, 1358-ban írt utóda a méltán nagy hírű „Bécsi Képes Krónika". Bécsi: mert kézirata az ottani császári könyvtár tulajdona; képes: gyönyörű kép-díszítései miatt. Ma már, Jakubovich Emil kutatásai alapján, bízvást nevezhetjük Kálti Márk krónikájának.

E Márknak a veszprémmegyei Kálton (a mai Káti puszta helyén) volt birtoka. Mikor krónikáját írta, székesfehérvári őrkanonok volt. E minőségében Szent István ősi, koronázó bazilikájában őrizte az ország kincseit, az egyház kiváltságos leveleit, az Árpád-királyok tetemeit, necrologiumait, gestáit és legendáit. Itt, e történeti emlékekkel megszentelt és kútfőkkel gazdag helyen szerkesztette meg, bizonyára Nagy Lajos rendeletére, a magyarok történetét. Korábbi hivatalai is alkalmassá tették őt e feladat vállalására. Mint Erzsébet királyné cancellariájának alkalmazottja, már megismerhette Kézai Gestáját, budai plébános korában ennek említett, második folytatását. Az utolsó két évtized eseményeit átélte, közvetlen tudomása volt róluk s a királyi udvarban is kiegészíthette ismereteit. A bécsi kézirat azonban befejezetlen: 1330-ig, Károly Róbertnek Bazarád oláh vajda elleni szerencsétlen hadjáratáig adja elő a magyar történetet. E kéziratot maga Nagy

Lajos számára állíthatták ki olyan díszesen, még pedig valószínűleg itthon, mert képeit, bár olasz iskolára vallanak, csak olyan miniator festhette, ki jól ismerte a magyar, kún és oláh viseletet.

Kézai módjára Márk is két részre osztja történetünket: hún és magyar részre: prima és secunda cronica hungarorum-ra. Az elsőben csaknem szószerint egyezik Kézaival; a másodiknak az eleje (a honfoglalás és kalandozások története) szintén alig bővebb annál. Szent Istvánnak ő is leginkább csak öregkoráról tud; II. Gézától fogva csak szűkszavú adatokat közöl s utolsó lapjai — Károly Róbertről — válnak ismét tartalmasabbá. A Szent István utáni zavarok, de különösen a Béla-ág: Salamon és a hercegek történetében azonban páratlanul gazdag és színes. Ez Kézai Gestá-jának is jobb része volt, de Márk itten az ősgesta bő forrásából is merít, még pedig annak egy II. Géza korabeli folytatásából. Onnan veszi át Kálmán ellenszenves arcképét is (borzas, szőrös, vaksi, púpos, sánta, selyp; álnok; de könnyen tanuló). Tudvalevő u. i., hogy a könyves király vakíttatta meg II. Géza atyját, Bélát: innen a gyűlöletes „átfestés".

A második résznek már elején feltűnik krónikaírónk kiváló érzéke a mondák és szép költői szerkesztmények iránt. A fehér ló mondájának legépebb változatát ő tőle ismerjük; Lél és Botond történetét ő színezi ki legélénkebben. Álmosról azt is tudja, hogy Erdélyben megöletett s nem mehetett be Pannoniába,

A Képes Krónika legkerekebben megszerkesztett, s legszebben, igazi költői fogékonysággal megírt része a Béla-ág története, melynek nem fő-, de egyik állandó érdekű alakja Salamon. Az eseményekben emberi érdekkel résztvevő elbeszélés ez, tele a jelenvalóság hangulatával. Salamonnal szemben hangja épen nem ellenséges, hanem megértő, részvevő; ábrázolatában Salamon nem holmi sablonosan izgága egyéniség, hanem az átlagból kiváló, eredeti jellem, kit ingerléseknek engedő, nyugtalan s dacos természete bukásra ítél. Bukásán azonban nem érez kárörömet a króni-

kás, viszont a hercegek s főkép László felülkerekedését sem kíséri kitörő ujjongással. Az egész elbeszélésen valami sorsszerűség sejtelme borong, a végzetnek, mit e jobbra hivatott egyén jelleme kényszerít ki maga ellen, folytonos előérzete.

Arany János egy naiv eposz töredékeit: „kész, gömbölyű maradványait a népi énekeknek" vélte felismerni a szép történet egyes részleteiben, így főkép Béla párviadala, a korona és kard, a cserhalmi leányrablás előadásában, miket szerinte a modern költészet éppen azért aknázott ki oly nagy előszeretettel, mert bennök „kész mesét" kapott.

Négyesy László azon szakasz kompozicióját dícséri különösen, mely a nándorfehérvári ostromtól (1072) a mogyoródi csatáig (1074) halad s azt hiszi, hogy az vagy kitünően motivált s elrendezett nyers történet, vagy valamely epikus dal meséjének az átvétele.

Anonymus Árpádot s a honfoglalást, Kézai Attilát s a hún tragédiát hagyományozta át ihlető tárgyul a nemzeti költészet nagy századára, a XIX.-ikre. Kálti Márk hagyatéka: a magyar királymondáknak emberi valósággal, történeti regényességgel, magyar ízzel, dicsőség és borulat váltakozó hangulataival oly igen teljes, igazi nemzeti költészete. Béla párbaja; Zothmund búvár; Várkony; a pogány lázadás; Bátor Opus; a leányrabló kún; az ostromlott Nándorfehérvárt felgyujtó fogoly magyar leány; a gonosz Vid; Vác; Mogyoród; Salamon remetesége; az aradi gyűlés ; Bánk bán; Zács Felicián . . . s még több más: a Képes Krónika kincstárából kerültek bele, ha sokszor későbbi krónikák közvetítésével is, a magyar köztudatba.

Nagy Lajosnak volt udvari történetírója Tót-Solymosi Apród János is, kit küküllei főesperessége alapján Küküllei János néven is emlegetnek. A király halála után írta meg annak egész uralkodására (1342—82) kiterjeszkedő művét, melyet Toldi szerelméhez Arany is forrásul használt. A nagy király gyóntatója, egy

János nevű ferences barát pedig Lajos 1345—55 közötti hadjáratainak a történetét írta meg.

A későbbi, Mátyás-korabeli krónikák számára Kálti Márk, Apród János, meg János barát szolgáltatták a törzsanyagot. A Dubnici (a trencsénmegyei Dubnicról előkerült) krónika mindahármat felszívja magába, a Budai (Budán kinyomatott) krónika, meg Thuróczy krónikája a két elsőt. A Budai azonkívül csak időrendi és genealogiai vázlatos feljegyzéseket közöl 1468-ig menőleg; a Dubnici ezeket is átveszi, s öt évet átugorva, saját jegyzetei alapján csatolja hozzá az 1474—79 közötti évek történetét.

A középkori értelemben vett krónika-írás területén Thuróczy János volt az utolsó magyar udvari krónikás. Mátyás olasz történetírói már más fejezetet kezdenek. Thuróczy János elébb a turóci prépostság hiteleshelyi jegyzője, majd Mátyás kisebb kancelláriájának jegyzője, utóbb ítélő mester volt. Krónikája a Nagy Lajos halálát követő részben önálló s említett társainál tartalmasabb; a Hunyadiak korára nézve komoly értékű forrás. Fenntartott némely irodalomtörténeti érdekű adatot is: hogy pl. az ő korában a székelyek még éltek a „scythiai" betükkel, miket fapálcikákba róttak, meg hogy az énekmondók Kont Istvánról énekeltek. Művét nemcsak a humanista Bonfini, hanem a következő század magyar nyelvű irodalma is forrásul használta; a Pannonia megvételéről szóló ének, Bencédi Székely István közlése a Mátyás megválasztásán énekben örvendező pesti gyerekekről, s nem egy históriás ének az ő előadásán alapszik. Vörösmarty is tőle vette Cserhalom tárgyát.

Ez utolsó krónikák közül kettő már nyomtatásban is megjelenhetett. A Budai Krónika, legrégibb itthoni nyomtatványunk, Hess András budai nyomdájából került ki 1473-ban, s máig megvan tíz példány ez első kiadásból. Thuróczy 1488 folyamán két helyen is kinyomatott: Brünnben és Augsburgban, függelékként Rogeriust is magával hozván. Ők is, mint Pelbárt meg Laskai:

kéziratos és nyomtatott, középkori és humanista, latin és magyar nyelvű irodalmiság határán állva, erőteljes, gazdag hagyomány magvait szórják át a következő korszak termő talajába.

A Szent László halála óta szinte szakadatlan gyarapodásban levő történetirodalom valóságos köztudatot teremtett a tanult emberek körében. Álljon itt bizonyítékul a következő adat. Az Aurea-legenda szerint valamely Julius nevű hún fejedelem (princeps gentis Hunnorum) mészárolja le Kölnben a maga húnjaival Szent Orsolyát és a tizenegyezer szűzet. A Nádor-kódex (1508) Orsolya-legendája a „princeps Hunnorum"-ot „a magyarok fejedelmének" fordítja, az Érdy-kódexé (1526—27) „a szittya magyarok fejedelmének", a Kazinczy-kódexé (1526) azt írja, hogy Julius „sok magyarokkal egyetömbe" szállta meg Köln városát, végül az Érsekújvári-kódex (1529—31) így fordít: „és követeket küldének Juliushoz . . . , ki *az unusoknak azaz magyar nemzetnek*, ki magyar nemzet az üdőben pogányok valának, . . . fejedelmök vala". Az első és harmadik változat fordítója ferences, a másodiké karthauzi, az utolsóé domonkosrendi szerzetes volt. Habozás nélkül magyarnak fordítja valamennyi a húnt.

Hallottuk, igen korán, az írói önérzet szerénykedő, vagy nyilt vallomásait; láttuk az irodalom némely ágainak szakadatlan folytonosságát. Vajon föltehetni-e, hogy a magyarországi deák írókban élt már egy külön Litteratura Hungarica tudata, vagy épen az eszményi szándék egy ilyennek feldajkálására és fejlesztésére?

A megismert nyilatkozatok alig egyebek az írói mesterség importált formaságainál, eltanult stiláris fordulatoknál. Nem is azok alapján kell ítélnünk.

A királyi udvar, mint láttuk, Szent Lászlótól fogva valóságos tűzhelye a nemzettörténetnek; s ha az udvari történetírók láncolatos sorozatára visszagondolunk, a cancelláriába jelentékeny gesta-

és krónika-könyvtárt kell odaképzelnünk, oklevelek és más forrás-értékű iratok egyre gyarapodó tömegeivel együtt. A nemzet-történet bemutatott folytonosságának egy történeti kódex-gyűjte-mény és levéltár a kézzelfogható alapja. Aki történetet ír, az első sorban elődeire támaszkodik, azokból compilál, azokat folytatja: utóduknak kell tudnia magát. Egy *magyar* történetirodalom léte-zésének számontartása: tudása annak, hogy a nemzetközi latin-ságból az külön, magyar érdekű területként válik ki: nem tagad-ható meg művelőitől. A cancellaria birtokában felhalmozódó könyv-készlet az „irodalmi hagyomány" eszméjének első kisugár-zója, s amennyiben magyar irodalmi tudatról, „magyar író" fogal-máról e korban egyáltalán szó lehet, az, ha csak sejtelemszerűleg is, a történetirodalomban ébredezhetett először. Ott sem a mai értelemben. Az akkori történetíró a király meghagyásából és ér-dekei szerint írja történeti művét. Inkább udvari hivatalnok, mint nemzeti író. Nem annyira az irodalomhoz, mint inkább az uralkodóhoz tartozását tartja számon, s határozottabb tudata lehet egy királyi, vagy udvari, mintsem valamely általános magyar litte-raturáról.

Kevésbbé tarthatta magát egy nemzetileg elkülönülő irodalom szolgájának és képviselőjének a theologiai tudományt művelő szer-zetesíró. Még ha prédikációt írva, egyenest a magyar gyülekeze-tek számára dolgozott, célja akkor is azoknak a nemzetek fölötti, egyetemes keresztyén lelkiség világába való felemelése volt. Ha e nagy egészből mint író, mint tudós valamely viszonylatban elkü-lönithetőnek érezte magát, azt csak szerzetesrendi hovatartozásá-nak a szempontjából tehette meg. Rendje irodalmáról, a rendje-beli tudós férfiak hivatásszerű összetartozásáról igenis lehetett világos tudata s ennek írott bizonyítékait is ismerjük az ú. n. rendi krónikákban, melyekben egyúttal az irodalmi emlékezés és hagyo-mány-regisztrálás kezdeteit, az irodalomtörténet tudományának primitiv előfutárait láthatjuk. Szalkay Magyar Balázs, observans

ferences, a boszniai provincia vicariusa, a XV. sz. első felében már hozzáfogott ily rendtörténet megírásához (Cronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bosnae et Hungariae); utóbb más rendtagok folytatták e művet. A pálosok rendtörténetét a horvát származású pálos szerzetes, Dombrói Márk kezdte írni Mátyás korában, s művét 1525-ben Gyengyesi Gergely folytatta tovább (Vitae fratrum ordinis ... S. Pauli primi heremitae). Mondom, az irodalomtörténet kezdeteit e művekben kell látnunk. S valóban az első értesít bennünket Tamás és Bálint sokat vitatott bibliafordításáról, s a második tartotta fenn annak emlékét, hogy Báthori László budaszentlőrinci pálos szerzetes az egész bibliát lefordította magyarra.

A királyi udvar kötelékébe tartozó előkelő világi pap s a szerzetrendje kötelékébe tartozó szerény barát a középkor író- és tudós-tipusai, egyházi és nemzeti, vallásos és világi irodalom majdani teljes szétválásának első jelentkezései. E kettő egynek érezhette magát theologiai alapu tanultságában, latin nyelvű írástudásában, az írástudatlanok tömegéhez viszonyítva; de annak a tudata, hogy ők más nemzetek hasonló tevékenységü művelt embereivel szemben egy külön egységet jelentő magyar litteratura művelőiként tartoznának össze, még nem élt bennük. Írástudás, latin nyelvűség a nemzeti határokat nem ismerő köz-európai művelt réteg körébe emelte, hivatásszerű függésük külön osztályba választotta szét őket. Ugyanazon európai litteraturának udvari, vagy szerzetesi kategóriáját képviselték.

E két, az Árpádkortól fogva folytonosan képviselt író-tipus mellé egyelőre fehér hollóként jelenik meg — már Mohács közeledtével — a harmadik: a nem-pap, s latinul mégis tudó, az irodalommal is gyakorlati politikát szolgáló magyar nemes, a maga nem kevésbbé erős rendi öntudatával — Werbőczy személyében.

A középkori Magyarország latin irodalma époly rendi tagoltságba fut szét, mint alkotmánya. Az evvel leggyakorlatibb érdek-

közösségben álló jogtudomány- és politika: a Werbőczy-ág ragaszkodik legszívósabban a maga eredeti latinnyelvűségéhez. Az udvari író tipusa a következő századok folyamán jórészt talaját veszti ugyan, de az általa képviselt nemzeti és világi gravitatiójú irodalom ugyanakkor már megkezdi leszállását a nemzeti nyelvbe. Az irodalmi műveltségbe oly rétegeknek bevonására azonban, melyeket a latin nyelv nem-tudása addig kirekesztett onnan: a szerzetes író teszi meg az első lépéseket s ezzel lerakja még a reformáció megindulása s a humanizmus átnemzetiesedése előtt, saját vallási eszményei szolgálatában, a magyar nyelvű irodalom alapjait.

Ennek is megvan a maga története.

MÁSODIK KÖNYV

MAGYAR NYELVŰ IRODALOM KIVÁLÁSA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

I

MAGYAR NYELV ÉS ÍRÁSBELISÉG

AZ a félezer évnyi roppant idő, mely a keresztyénség felvételétől Mohácsig terjedőleg a magyar középkort jelenti, meghonosította a nyugatról átplántált latin írásbeliséget, kitermelt valódi magyar érdekű deákságot, de az csak egy magasabb rétegnek, a papság kivételes tanultságu elemeinek lett a tulajdona, misztikus idegenszerűségben lebegve az írástudatlan, világi tömeg felett. E szóbeliségre utalt réteg ahhoz az irodalomhoz viszonyítva „népi" alsóbbrendűségben rekedt meg, parasztja épúgy, mint előkelője. Irodalmi szempontból osztálykülönbségek nem számítnak ebben a tömegben: „nép" az a maga egészében, melynek nincsen irodalma. Nagyban és egészben ez az állapot nem sokat változott a középkor végéig. A világi, magyar nyelvű réteg osztatlan egysége annyira megmaradt, hogy Mátyás olasz historikusa, Galeotti, csudálkozva állapította meg paraszt, polgár, köz- és főrend magyar beszédének csaknem tökéletes egyformaságát, minélfogva a magyar nyelvű énekeket (költeményeket) egyaránt megértik, holott pl. az ő hazájában polgár és paraszt, calabriai és toscanai, szinte idegennyelvűek egymásra nézve.

E nyelvi azonosságban, mely nem ismer osztályonkénti különbséget, a világi magyarság irodalomtalan állapota jut kifejezésre, mely azért oly teljes, mivel az az irodalom, mely hivatott volna művelő, különfélésítő hatást gyakorolni reá, idegen nyelven szól.

Nép és irodalom, a nyelvi műveltség szempontjából nézve,

e századokban egymástól végzetesen elszigeteltnek látszanak; ami itt „népköltészet", az az egész magyarság nemzeti nyelvű szóbeli költészete és hagyománya; ami „irodalom", az egy kisebbségnek jövevény, idegen nyelvű írásbelisége.

A két réteg elszigeteltsége mégsem volt teljes és végleges. Érintkezéseik elkerülhetetlenek voltak s csak a magyar nyelv közvetítésével mehettek végbe, előbb élőszó, majd hovatovább menthetetlenül a leírt betű útján, s ez érintkezések következményeként hajtott ki apránként a latin törzsből s kezdett erőre kapni a középkor végére egy immár nyelve szerint is magyar irodalom.

Említettük már, hogy a nyelv irodalmivá emelkedése még az írásbeliség előtt megindul az által, hogy kitermel, megrögzít s továbbhagyományoz bizonyos szöveg-egységeket a majdani „irodalmi mű" szóbeli előképeiként. Ha ily szövegek írásbelileg is megrögzíttetnének, azzal már kezdetét vehetné a nemzeti nyelvű irodalom. Nálunk azonban, mint általán a nyugati keresztyénségben, ez az átfejlődés nem ment végbe zavartalanul, s nálunk, a későn jötteknél, legkevésbbé. Az irodalmi nyelv szerepét az importált latin foglalta le s nemzeti nyelvű szövegek őrzése és szerzése továbbra is a szóbeliség ősi, kezdetleges fokán maradt. Bonyolította a hagyományok sorsát a vallás- és műveltség-váltás nagy, erőszakos krízise, a hagyományok lelki gyökereinek, a pogány hitvilágnak következetes írtása, az új hitnek részben csak kényszerű felvétele. A réginek nem volt szabad nyiltan tovább teremnie, az új csak időjártával mélyült őszinte és termékeny lelki tulajdonná.

Mit mentett át ez írástudatlan magyarság a maga ősibb hagyományaiból, mi újat termelt hozzájuk, mily szövegekben, mi módon őrizte és származtatta tovább: mindezekre nézve a legnagyobb bizonytalanságban vagyunk. Az énekmondókról, kik kötött alaku szövegek fenntartóiként első sorban jöhetnének szóba, legkorábban Anonymustól hallunk valamit, s annál többet és

kézzelfoghatóbbat később is alig. Még magyar nevüket sem tudjuk, csak találgatjuk kisegítő adalékok értelmezésével. Latin forrásaink *joculatorok*at emlegetnek, de e szó csak az Árpádkorban jelent énekmondót, a XIV. században már muzsikust, a XV.-ben bohócot, komédiást. Az *igric* szó az Árpádkori forrásokban csak mint helynév fordul elő (Igrech, Igrych, Igrichi, Igrichteluk, Igrechfalva alakban), még pedig mint joculatorok telkének, birtokának, falujának a neve, de nem úgy, mintha a joculatorok magyar neve lenne (bár amint Kürtös, Sipos, Dobos lehetett a kürtösök, siposok, dobosok szálláshelye, úgy Igrech, Igrych is lehetett „igric"-eké); mikor pedig, a XV. században mint foglalkozásnév kerül elő, akkor már alakoskodót, kóklert jelent. A XIII. században két oly személynév bukkan fel forrásainkban, — II. Endre egy udvarnokának Regus (= Regös) neve; meg Kún László korában egy Laurencius Enekus (= Énekös) neve — melyekben a joculator magyar megfelelőjét sejthetni. Az *énekös* név fedné azt a fogalmat, amit Anonymus szóhasználatában a joculator jelent. A másik személynevet egy 1347.-i adat értelmezheti némileg, mely szerint egy „Regteluk" nevű birtok a *regus*-nek nevezett királyi combibatoroké volt. Egyéb emlegetett helynevek — Kürtös, Sipos, Dobos — meg egy 1326.-i személynév: Johannes dictus Kobzus, amennyiben foglalkozás-névből származnak, nyilván zenészt s nem énekmondót jelentenek. A XV.—XVI. századi *lantos, hegedős* pedig már nem azonos az Árpádkori joculator-ral.

Ismerjük a XIII. századból néhány joculatornak a nevét (Csiper, Szombat, Hamzó, Mikó); tudjuk, hogy voltak királyi joculatorok (pl. a zalai Igrych-ben), voltak valószínűleg a várnéphez tartozók (a pozsonyi Igrech-ben), s bizonyára voltak vándor-énekesek; tudjuk, hogy Anonymus korában énekeltek a magyarok származásáról, Tétényről, Lél, Bulcsú és Botondról, — a későbbiek Zács Feliciánról, Kont Istvánról, a pokoljáró Tar Lőrincről; Anonymus adatából megállapítottuk, hogy énekeiket nem

okvetlen és nem mindig maguk szerzették, ugyanazt a szöveget többen is tudták: — de azon a két mondaton kívül, melyet Anonymus latinra fordítva idéz tőlük, („omnes loca sibi acquirebant et nomen bonum accipiebant") ez egész énekmondásból semmi sem maradt reánk. Nehéz tehát bármit is építeni e puszta szó- és név-halmazra. Annál is inkább, mert idegen (szláv, német) énekes —, sőt közvetve irodalmi (latin, esetleg francia, olasz, német) hatásoknak is ki voltak téve, mind dallamaik, mind tárgyi motivumaik tekintetében, s egyáltalán nem gondolhatók valamely ősi, pogány énekmondás tiszta és keveretlen tovább folytatóinak. Rejtőzhetnek egyébként a különféle énekes-típusok között esetleg még vágáns diákok is, kik a tudós latin eredetü költészet népszerűsítői voltak. Dallamaikkal, versalakjukkal, epikai modorukkal azonban ez énekesek kétségkívül átszállítottak valami gyökeres magyar hagyományt a későbbi, már írásban is megörökített történeti költészetbe, annak megállapítására azonban csak a XVI. századbeli históriás énekek kapcsán nyílnék kedvező alkalom.

Nem tudjuk hát megállapítani, mit tett, mit nem tett önerejéből az irodalomalatti, világi réteg, hogy nyelvét, bár irodalmat nem ismert, íratlanul is irodalomszerű, irodalomba átmehető fejlettség fokára emelje. Minthogy szöveg-termését senki sem írta le, egyelőre nem is lett belőle irodalom.

Sokkal világosabban látni a nemzeti nyelvnek irodalmivá nevelődését a vallásos élet terén, az új, magasabbrendű vallás eszme- és fogalomkincsének felszívása által. Keresztyén műveltség kifejezni tudására szoríttatván, megtette a nyelv azt az erőfeszítést, mely az irodalom közelébe emel.

Nyelvünkbe keresztyén műveltségi elemek beszivárgása jóval a Szent István-féle reform előtt megindulhatott, még pedig keresztyén népekkel való érintkezés útján. A magyarság még a honfoglalás előtt megismerkedett a keleti (bizánci) ritussal, miről bolgárszláv átvételek („kereszt") tanuskodnak. Pannoniában ke-

resztyén szlovén lakosságot hódított meg, s ez új rabszolgák és azok lelkipásztorai közte is terjesztették a keresztyén vallás ismeretét és fogalmait (bérmálás, szent, oltár, karácsony). S mikor a térítés eltökélten kezdetét vette, ebből az országrészből indult ki és haladt tovább a keleti részek felé. Gellértre és társaira Dunántúl már nem sok teendő várt, azért küldte őket Szent István az alsó Tiszavidék keleti részeibe. Mire tehát a tervszerű térítés megindult, már magában a magyarságban is volt annak némi fundamentuma, a nyelvben már valamelyes meghonosodott szókészlete, s ily előzményekre támaszkodva az iskolázás aránylag gyorsan nevelhetett papságra alkalmas magyar fiakat, akik nemcsak az idegen térítőknek, hanem magának az új vallástól elválaszthatatlan deákságnak is tolmácsai lehettek, élőszóval, nemzeti nyelven, a csak azt értő nép felé. A Gellértet keletre kísérő tíz szerzetes között — mint legendája mondja — már volt hét tanult és magyar nyelven ügyesen tolmácsoló férfiú, akik maguk is hirdetik vala a népnek Isten igéjét.

Ily módon, mielőtt csak egy magyar szót is leírtak volna, megindult a szóbeli használatban a nyelvnek fölnevelése egy újszerű eszményiség kifejezésére, s minthogy annak nyelvi letéteményese a latin volt, — végeredményben egyházi latin gondolkozás szerint való lassú átképzése. „Ki tudná megmondani, — írja egy helyt Arany János — mennyi akadályra találtak az első térítők, az első három század hitszónokai, magában a nyelvben, s mennyi idegen elemet valának kénytelen terjeszteni, nemcsak irodalmilag, hanem azon nép között is, mely hallgatta őket". Itt, a néppel érintkező, a népnek prédikáló, magyar anyanyelvű s a maga latin valláskultúráját szabadon tolmácsolni tudó papság ajakán indul meg a nyelvnek irodalomszerű felemelkedése, még irodalomelőtti állapotában. Ily előzmények nélkül sem szüksége, sem értelme nem lett volna magyar szövegek írásba foglalásának.

Így is csak töredékesen indult meg a magyarul való írás,

vagyis az anyanyelv fölemelése és befogadása az írásbeliség s idővel az irodalom területére. Eleinte csak egyes magyar szavak, vagy kifejezések bukkannak fel latin szövegekben, később egyes magyar szövegek latin könyvekben, s végül fel-feltünedeznek egész, önálló magyar nyelvű könyvek (kódexek).

LATIN SZÖVEGBE mintegy vendégszó gyanánt beszőtt egyes magyar szavakkal (személy- és helynevekkel, de közszókkal is) oklevelek, törvényszövegek, gesták kéziratainak már a XI. század közepe óta folyvást találkozunk. E „szórványok" útján kezd a nemzeti nyelv úgyszólván tollhegyre kerülni, nem önállóan, hanem latin compositio eresztékeibe foglalva, s csak kénytelenségből, mert személy- és helynevek leírását a scriptor el nem kerülhette, más esetekben pedig, mert némely különösebb határneveket, szavakat nem is tudott volna latinra fordítani. Ez azonban még nem irodalmi, csak — azt már minden esetre előkészítő írásbeli használata a magyar nyelvnek, de egyszersmind a későbbi irodalmi kétnyelvűségnek is primitiv előfutára.

Hogy aztán mikor kezdtek magyar *szövegeket* is leírni s mily arányu volt az ebbeli gyakorlat, ma már nem tudhatjuk. Abból, hogy az Árpádkor végéig csak az egy Halotti beszéd kézirata maradt reánk, egy az 1200-as évek tájékáról való bencés misekönyv (Pray-kódex) egyik lapján: nem következik sem az, hogy korábban, sem hogy sűrűbben ne írtak volna le hasonló szövegeket, sem az, hogy a bencések, sokáig egyedüli szerzetesrendünk, ne írtak volna magyarul. A Halotti beszédet ők írták, s talán épen Pannonhalmán. Az pedig valóságos Isten csodája, történeti fantasztikum lenne, hogy épen az idő szerint legelső s a maga századában is kivételes ritkaság-, vagy épen unikum-számba menő fogalmazvány maradjon fenn: kerülje el a pusztulást, holott jóval későbbi idők kéziratai is seregestül mentek veszendőbe. Katona Lajos külföldi analogiákból is bízvást arra következtetett, hogy

hasonló liturgiai szövegeket: vasárnapi, ünnepi és egyéb, alkalmi beszédeket, imádságokat, hitvallást, gyónási és egyéb szentségkiszolgáltatási, áldó és szentelő formulákat már a hitterjesztés korában szokás volt írásba foglalni, ha másként nem, latin szertartási könyveknek ily célokra üresen hagyott lapjain. Ugyanő rámutat, hogy a Halotti beszéd sem csak úgy vaktában került oda a Pray-kódexnek egy véletlenül üresen maradt lapjára, hanem mint tervbevett és szükséges tartozéka a misekönyv első, nagyobb felének, mely a halottak lelki üdvéért mondandó miséket és temetési szertartásokat tartalmaz, — hiszen ezzel az egész szakasszal együtt egyazon kéznek az írása, hivatásos könyvmásoló gondos munkája.

Latin szerkönyvben efféle magyar vendégszöveg nyilván nem lehetett fehér holló az Árpádkorban sem. De ép az ilyen könyvek nyűttek el leghamarabb a folytonos használatban, mire nézve eléggé jellemző az a tény, hogy az egész Árpádkorból mindössze két misekönyv (a Pray-kódexbeli, meg a Németujvári) maradt reánk. Misekönyv pedig csak volt elég! De ha e véletlenül fentmaradt kettő közül is az egyikben s épen a vagy félszázaddal régebbiben *van* magyar szöveg, nem lehet vitás a következtetés. Az oklevelek említett vendégszavainak, magyar szórványainak a helyesírásában annyi gyakorlottság és következetesség mutatkozik, amilyet egyes szavak imitt-amott való leírása nem, csak szövegírás állandóbb űzése magyarázhat meg. Az a nézet, mely a ferences- és domonkos-rend számára foglalja le a magyarul írás érdemét, a bencésektől azonban megtagadja, nem tesz eléggé különbséget korai meg késői középkor, az árpádkori lelkészkedő papság szertartási szöveg-szükséglete, meg a középkorvégi apácák olvasmány-szükséglete között. Ez utóbbinak az ellátásában az említett két rendnek igen nagy része volt, az előbbinek az ellátása azonban nem várakozhatott reájuk mintegy 250 évig: a tatárjárásig, — ez a feladat nyomban a bencésekre hárult.

Egyelőre sem a ferences- és domonkosrend betelepülése, sem

a dinasztia-változás nem jelentett lényegesebb emelkedést a magyar nyelvű irodalom számára. Úgy hogy e tekintetben a XIII. és a XIV. század színvonala szinte egybefoly. Az 1200.-ik év körül írták le a Halotti beszédet egy bencés kódexbe; 1300 körül a verses Mária-siralmat egy domonkos-rendibe; 1350 körüli időből valók a bizonytalan (domonkosrendi ?) eredetű Königsbergi Töredékek. Irodalmi jellegű szövegemlékünk voltakép nincs is több e két századból. Az ú. n. Gyulafehérvári distinctiók u. i. (1310—20 körül, egy ferences kódexben) nem igazi szövegek, hanem három szentbeszéd tartalom-jelzései, hogy segítségükkel a prédikátor jól megjegyezhesse magának a szabadon elmondandó beszéd gondolatmenetét. Az az egy-két magyar szónyi „glossza" pedig, mely az említett verses Siralom kódexében, meg egy XIV. századvégi bencés kódexben kerül elő („Löweni glosszák", „Mondseei gloszsza"), nem irodalmi-, csak nyelvemlékszámba megy, mint a fentebb említett szórványok. Akár nyelvi, akár irodalmi emlék azonban: ami e két századból reánk maradt, mind vendégszó, vendégszöveg latin kódexekben, s latin szöveget fordít vagy értelmez.

E kezdetleges állapotból a maga számosabb szövegemlékeivel a XV. század, annak is főkép második fele kezdi meg a kiemelkedést, s a XVI.-iknak az eleje hozza meg a teljes felvirágzást.

Következő fejtegetéseimben e természetes tagolódás szerint tekintem át a fejleményeket.

II

A XIII. ÉS XIV. SZÁZAD SZÖVEGEMLÉKEI

A HALOTTI beszéd s a hozzátartozó Könyörgés (helyesebben imádkozásra felhívás: monitio) első oly nyelvemlékünk, mely irodalmi szempontból is figyelmet érdemel.

A temetési szertartási rend értelmében, mely a Pray-kódexben is olvasható: a koporsónak a sírba lebocsátása és szentelt vízzel meghintése után *beszédet* kell mondani a néphez; a beszéd után a pap földet hint a sírba (háromszor, a szentháromság nevében), elmond egy antifonás zsoltárt (latinul), majd *könyörgésre hívja fel* a népet (ez a „monitio") s aztán különböző imádságokat mond (latinul). A szertartás itt nem ismertetett első része egészen latinul folyt.

E szertartási rendbe a mondott helyeken illeszkedik bele a mi Halotti beszédünk és Monitiónk. Két külön szövegegységgel van hát dolgunk; a Pray-kódexben egymásután vannak ugyan leírva, de a szertartás folyamán külön-külön helyezkednek el, s mint mindjárt meglátjuk, irodalmi szempontból is különböző jellegüek.

Az első szöveg, a Beszéd: szabad, kivonatos tolmácsolása egy latin sermo-nak, mely a Pray-kódexben mindjárt a mi nyelvemlékünk után következik; a második szöveg, a Monitio, szoros fordítása egy több helyről (a Pray-kódexből is) ismeretes latinnak. Az első: a maga szertartásbeli helyén más, rokontartalmu szöveggel is felcserélhető: egy temetési beszéd a sok közül; a második azonban szószerint megkötött, a maga szertartásbeli helyén mással fel nem cserélhető, állandó formula. Az elsőt nem is kellett szó szerint

úgy elmondani, amint le van írva; a másodikat könyv nélkül kellett megtanulni: az hivatalos egyházi szöveg. Ezért volt szükséges ez utóbbit szószerint lefordítani az előírt formulából, s ezért lehetett az előbbit egy valamely latin beszéd gondolatai alapján szabadon megfogalmazni.

Ennyire különböző lévén a két szövegnek mind rendeltetése, mind jellege, mind pedig latin előképétől való függése: fennáll annak a lehetősége is, hogy nem egy embertől, sőt nem egy időből származnak, aminthogy az egyazon szertartás folyamán sorra kerülő szövegek általában a legkülönbözőbb eredetűek lehetnek. Mindjárt az is érdekes egyéni különbség közöttük, hogy a „fratres" (testvéreim!) megszólítást a Beszéd „feleim"-nek, a monitio „brátim"-nak fordítja.

Figyelmet érdemel a két szövegnek a maga latinjához való viszonya, mert fontos tanulságokkal szolgál a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténetéhez.

Abból a latin beszédből — sermó-ból —, melyet az imént Halotti beszédünk forrásául jelöltem meg, a magyar egyes gondolatokat szemel ki, melyek az igénytelenebb hallgató kedélyére erősebben hatnak. Forrása elmélkedő részének csak komorabb szakaszából merít, emlékezetbe idézve a bűnbeesést és következményeit; mellőzi azonban amannak vígasztaló gondolatait, utalását a megváltás tényére. Abban, amit latinjától kölcsönöz, teljesen egyezik annak gondolatmenetével; hogy azonban a bűnbeesés végzetes voltát fokozottan éreztesse, közbeiktatja a paradicsombeli tilalmakat. Ez elmélkedő részt a latinban s a magyarban is imádkozásra való felszólítás követi: imádkozásra a szegény bűnös halottnak lelkéért. A latinnak ebben a részében, a végén, csak egyetlen felszólítás van; a magyar, hathatós páthosszal, megsokszorozza azt, s kibővíti némely (a Pray-kódexben is megírt) halottas imádságokból való elemekkel, „reminiscentiákkal".

Latin forrásához való viszonya egészben véve csak remi-

niscentiaszerű. A Beszéd magyar fogalmazója jól ismerte a szóbanforgó sermo-t, talán könyv nélkül is tudta; nem tartotta maga előtt a latin szöveget, hanem emlékezetből, szabadon tolmácsolva, s szintén könyvnélkül-tudott imádságrészleteket szőve hozzá, szerkesztette meg a maga Beszédét. Ma úgy mondhatnók: fejből dolgozott. Innen ép, erőltetés nélküli, hangzatában is jól ható magyarsága, s innen, hogy még az a néhány mondata is, melynek eredetije szövegszerűleg feltalálható a sermo-ban, az élő beszéd természetességével olvad bele gondolatmenetébe.

Minden arra vall, hogy ez a Beszéd valóban beszéd volt először, nem pedig írásmű; s hogy sokszor elmondták (több-kevesebb alkalmi változatban), míg végre valaki, így amint ránkmaradt, írásban rögzítette meg. Ez a véletlen kedvezéséből fentmaradt egyetlen leírt beszéd egész sereg le nem írottat képvisel szemünkben. Képviseli a nyelv irodalmivá emelkedésének azt az előkészítő folyamatát, mely még az élőszó területén ment végbe, latin egyházi kultúrán nevelkedett papok magyar beszédeiben: „tanításaiban". A latin hatása az ő beszédükre inkább eszmei természetű volt, mintsem anyagszerű, inkább stilisztikai, mint mondattani. Minthogy nem „fordítottak", hanem csak emlékezetből „tolmácsoltak": beszédük magyarságát nem kezdte ki a latin szerkezet, csak segítette fölemelkedni a maga fogalmi magasabbrendűségébe s példával szolgált neki a kifejezés művészi hatékonyítására. A latinhoz való viszonyuknak e szabadabb jellege tette lehetővé (egyéni rátermettség kivételes hozzájárulása nélkül is) mindazon erényeiket, melyekben ma már csak az egy Halotti beszéd jóvoltából gyönyörködhetünk:

„A mondatok világosak, épkézláb szerkezetüek, a latinnak nem szolgai utánzatai — írja Négyesy László. Nem vesz bele a szerző a sokszorosan összetett mondatok labirintusába sem. Még igenévi szerkezetei is a magyar nyelv öröklött szerkezeteiből valók. Értékes bizonyítéka a Halotti beszéd az akkori magyar beszéd vi-

lágosságának is. Egyébként frazeologiánk gyarapodása a bibliai frazeologia elemeivel már folyamatban volt. A szók jelentése az egyházi nyelv képzeteivel megtartalmasodik. Péternek már hatalom adatott oldania és kötnie. Az Ábrahám stb. kebelébe helyezés, a munkás világ, a világnak tömlöcül tekintése és egy sereg vallási irányu szójelentés már meghonosultnak látszik, a fordító könnyedén használja őket. Latin retorikai elemek is olvadtak bele stílusunkba, ilyen a komplex szemlélet egy jegyének külön nyelvi kiemelése (látjátok szömtökkel) a nyomaték kedvéért, latin példára, aminek különben magyar analogiái is lehettek. Hogy nem merő xenologizmus az ilyen kifejezés, arra egy feltünő esetünk van a Halotti beszéd frazeologiájában, az a pompás figura etymologica, mely a Vulgatába mint hebraizmus jött át: *morte morieris*"; a magyar fordítás „ezt a kéttagú annominatiót meghármaztatja, még hathatósabban megmondja: *halálnak halálával halsz*".

E magvas, tömör jellemzés, amellethogy a Halotti beszédnek a maga nemében legkonkrétabb méltatása, egyúttal fényesen megvilágítja, példákkal teszi érzékelhetővé, miben is állhat a nyelv irodalmiassá emelkedése még a szóbeliség korában, a latinnak ugyan művelő hatása alatt, de nem szolgai másolásával.

Magyar nyelvérzék állt itt őrt az idegen műveltség befogadásánál.

Hát a Monitio?

Az szószerint való fordítás s szintúgy egy egész típust képvisel, mint a Beszéd. Mint Katona Lajosra hivatkozva mondtuk, imádságokat, hitvallást, gyónási és egyéb szentségkiszolgáltatási, áldó és szentelő formulákat már bizonyára igen korán le kellett jegyezni. Ezt a tipust: a hivatalos, liturgiai szövegtipust képviseli a Monitio.

Ily formulákról bizonyára már kezdetben gondos, szigorú hűségű fordításokat készítettek, hiszen oly nagyon sok szövegről

nem lehetett szó — s hovatovább írásban is megrögzítették azokat. Ily szövegek (pl. a miatyánk, a tízparancsolat) nagy régisége még igen késői kéziratokban is feltűnik s most tárgyalt emlékünk két része közül is valószínűleg a Monitio a régebbi szövegezés. Hasonló jellegű fordításoknak a jelentősége azonban (jóllehet már *írott* szövegek) az irodalmi nyelv szempontjából korántsem oly nagy az Árpádkorban, mint a beszédeké; aránylag csekélyre becsülhető számuknál fogva sem lehetett oly nagy befolyásuk a köznyelvre, mint amazoknak. Mindamellett egy különálló s nagy jövőjü irodalmi tipus első fecskéi az ilyenek: a fordításirodalomé, mely a korszak végére az írásbeliségben csaknem kizárólagossá válik s a zsenge magyar irodalmi nyelvet nagy mértékben ellatinosítja. Míg u. i. ama szabad tolmácsolatok csak gondolatilag függnek valamely latin eredetitől, szövegezésükben azonban kevéssé, addig e szoros hűségű fordítások közvetlen érintkeznek a latin szöveggel, s az oly tekintély előttük, hogy szóról-szóra haladva ültetik át, szórend, vonzat, időviszonyítás, mondatfűzés tömérdek idegenségével együtt. A szabad tolmácsolat önállóan élhetett a szóbeli gyakorlatban már kiképzett, a magyar nyelvhasználathoz már hozzátestvéresült frazeologiával, míg a „fordítás" a latin szöveg által közvetlenül eléje állított, új meg új nehézségekkel küzködött. A fordításokban volt kialakulandó a középkor igazi (vagyis a deák mintaképet egészen lemásoló) magyar irodalmi nyelve.

Bár itt, a kezdet kezdetén, az élő magyar nyelv még természetesen ellenállt az idegen minta torzító kísértéseinek, mégis a mi egyedüli példánk, a Monitio is igazolja a mondottakat. Van körmondat a Beszédben is, de leginkább mellérendelő, párhuzamosan halmozó, kötőszó-ismétléssel a világos érthetőséget biztosító; látni, hogy lelki mozdulatok, gondolat-energiák ismétlődéséhez igazodik a mondatszerkezet. Innen van, hogy bár szemre (a fogyatékos interpunctio miatt is) óriásinak látszik a mondat, felmondva

könnyen, önként tagolódik — nyugpontokat is kínálva — egyszerű, jól viszonyított egységekre. Bár a leírással merevebb formák is kerülhettek bele, jól érezni, hogy eleme a hangos, élő beszéd, a szöveg pedig csak lenyomata annak. Nem úgy a Monitio! Ez egyetlen nagy, komplikált körmondat, melyet nem a hang élő hullámzása, hanem a quem, cuius, ut eum, ut cum viszonyítások aggodalmasan lemásolt, egymáson keresztül-kasul húzott abstract hálózata van hivatva összetartani. Sem világosságra, sem hangzatra nem hasonlítható a Beszédhez. Magyar szöveg mindakettő, de ez latin szövegből, amaz a latinra csak emlékező, élő magyar beszédből lett azzá.

Kétféle szöveg-tipussal ismertetett meg bennünket a Halotti beszéd és a Monitio: egy irodalmi szempontból primitivebb, még az élőszóban gyökerező s oda visszatérni hivatott „beszéd"-tipussal; meg az ugyanazon szempontból magasabb rendű, mert írásbelileg eleve megkötött, véglegesített „fordítás"-tipussal.

Az elsőnek, mely voltakép határterületen áll a szóbeliség és az irodalom között, alig ismerünk további képviselőit. A ferences-eredetű Gyulafehérvári distinctiók csak jelei, bizonyítékai e válfaj létezésének, ami különben épen a prédikálást hivatásszerűleg űző kolduló rendek elterjedése idején egyáltalán nem szorul bizonyításra. Az efféle distinctiók voltakép sorozatos feleletek a szentbeszédnek egy alapvető kérdésére, ennélfogva mondattanilag párhuzamos alaku szerkezetek, hangzatra pedig versszerűek, mert még rímelni is látszanak. A beszéd főkérdése pl. ez: miben láthatják a hivek Krisztust? a feleletek természetesen mind -ban -ben raggal végződnek; így: „csudálatos művinek jelenetiben — önnön szájával mondott igének tanuságában — szent oltáron kenyér képében — az keresztfán függő képében". Ez a négy felelet a „distinctio" s ezek tartalmát fejti ki a beszéd részletesen. Efféle jegyzetek vers-látszata a distinctio természetéből következik; ami

szabályosság van bennük, az szükségképeni s nem a versritmus, hanem a mondattani szerkezet szabályossága.

VERS AZONBAN, pedig a javából, az említett Máriasiralom. Bizonyos fokig ama korábbi tipus képviselője ez is: latin eredetijének olyszerű szabadabb tolmácsolása, szinte átköltése, mintha fordítója nem tartaná maga előtt az írott latin verset, a Planctus-t, hanem emlékezetből, lelkén átitatva, öntené át szép magyar ritmusba. Talán ezért nem egyezik teljesen a latin eredetinek egyik ismeretes változatával sem, — azzal sem, mely magában Siralmunk kódexében („Löweni-kódex") található. Szövegszerű szorosabb ragaszkodás példái nem számosabbak benne, mint a Halotti beszédben. Versalakjában pedig korántsem igazodik úgy a latinhoz, mint későbbi, középkorvégi verses fordításaink. A korai, irodalmi nyelvében és formáiban még el nem latinosodott középkor terméke tehát, a Halotti beszéd méltó párja a verses nemben.

Műfajilag azonban más természetű. Eredetije nem egyházi, istentiszteleti szertartások és functiók tartozéka; s nem is hivatalos szöveg, mint a Monitio, hanem, bár a vallásos érzés körében, de szabad egyéni inspiratio terméke s fordítója is szabad tetszése szerint választotta ki lefordításra. Az olvasmány-rendeltetésű szöveg a Siralommal tűnik fel először magyar nyelvű irodalmunk emlékei sorában. Itt találkozunk először igazi irodalmi művel, mely nemcsak leírt szöveget jelent, hanem közvetítést az egyén és alkalmilag kialakulható közönsége között.

Eredetije, melyet Geoffroi de Breteuil († 1196) szerzett, változatos, játékos ritmusú szép latin vers. A sequentia azon tipusát képviseli, mely strófa-páronként változtathatja alakját; minden páratlan versszaka szabadon indítja a maga ritmus-szerkezetét, de párja ugyanazt a szerkezetet tartozik átvenni. Ahány strófapár, annyiszor változhat a versalak. Változatosság és szigorú szabályosság egyesülnek hát benne. A magyar jól megérezvén, hogy

a latin sorok — minden változatosságuk ellenére — mindenkor két ritmikai egységre oszlanak: végig kétütemű sorfajban írja meg a maga költeményét, de szótagszámban egyáltalán nem alkalmazkodik eredetijéhez. Minthogy a magyar ütemben (s ennélfogva a sorban) a szótagszám még ekkor szabad volt (nem úgy, mint a latinban!), a maga két-ütemű soraival a legjátékosabb változatosságot volt képes előteremteni. A latin ritmus kedves benyomását szabadon visszhangoztatta a maga magyar ritmus-ösztönével. Rímelésében sem — mert figyelemre méltó dolog, hogy már e legrégibb versünkben megvan a rím! — abban sem kötötte magát a latinhoz, hanem élt bátran a neki — úgy látszik — otthonos páros rímmel holott latinjában épen csak arra nem láthatott példát.

Ez a szép magyar vers latinizmustól nyelvben, versalakban jobbára mentes tolmácsolata a deák eredetinek. S technikájában mennyi fesztelenség, mily szabad önállóság! Kényszerítettségnek semmi nyoma! Alliterációi épúgy maguktól látszanak születni, mint rímei. Versszakai ritmus- és mondatmenetben csaknem kivétel nélkül egyetlen lendületüek, töretlen folyásúak. Hol ellasúhodó, hol neki-iramló tempója spontán lírai sugalmakat követ, s versszak-váltásai megannyi lelki-intonálások. Ritmus, rím és mondatképlet testvéri zendülettel lejtenek elő s együttringatják a magyar költői nyelv kedves, máig is magunkénak tudott szép virágait, mik puszta hangzati csábításra is kivirítanak: „Világ világa, Virágnak virága!" A magyar költészetre még fényes jövendő várt: ez a kezdet valóban nem volt méltatlan hozzá!

Ily könnyűség azonban gyakorlatra vall. Alig tehető fel, hogy a Siralom első vagy épen egyetlen műve lett volna a fordítónak, de az sem, hogy ez lett volna az első kísérlet latin egyházi költemény átültetésére: hiszen — mint a Halotti beszédről mondtuk — itt is szinte ki van zárva az a véletlen, hogy épen a legelső kísérlet maradjon fenn. Bárminő lett légyen a magyar

költészet, ének és vers a keresztyénség felvétele előtt: egészen új világba került, mikor a keresztyén gondolat- és érzelemkör műtermékeinek szegődött tolmácsolójává. Ez a nagy feladat nem sikerülhetett egyszerre; az új, eszményi anyagnak is forognia kellett már magyar ajkakon, mielőtt a magyar működő oly kiváló üdeségű reproductióra vált képessé, minővel Siralmunk remekel.

Az Árpádkorból csak a joculatorok énekeiről vannak adataink, vagyis mindenesetre elbeszélő költészetről, meg az őrlő leány daláról. A Siralom-mal képviselt vallásos költészet azonban a líra területére vezet át, még pedig oly „beleérző" (Máriát a részvét költőiségével képviselni tudó) működői líraiság magaslatára, minőt alig ismerhetett a még nem-keresztyén magyar. A „siralom" műfaja egyike az egyházi költészet azon alkotásainak, melyek a szent történetet a legegyetemesebb emberi érzések részvételével fogják fel, jelenítik meg, s avatják mindenkinek mintegy egyéni élményévé. Isteni magasságba emelve megszentesítik, felmagasztalják az emberi érzést, — ezúttal az anyai szeretetet s nevelőleg, nemesítőleg hatnak, lelki műveltséget terjesztve, finomítva. Csak végig kell nézni: még a csonka magyar költeményben is hány fordulaton nem megy át s mily gazdag modulatiójú a „siralom" líraisága. Bágyadt féleszmélet állapotából három ízben tör fel benne megújuló erővel az anyai fájdalom jajszava, mindannyiszor más-más fordulattal keresve útat, amelyen megnyilatkozhassék s élő lényt, ki könyörüljön rajta és fián, mígnem a szemlélet ismételten felizgató hatása alatt az irgalomért kiáltás kitöréseiig emelkedik.

E magasrendű líraiságot vette át a Siralom írója. Valóban átvette, mert nemcsak versíró, hanem nagy fogékonyságú igazi költő volt. Ezért volt képes ritmus- és mondatrend oly spontán harmoniájával, oly keresetlenül s annyi szuggesztív igazsággal beszéltetni a fájdalmas anyát. Oly egységet a hanghordozásban s oly folyamatosságot modulatiói összeszövésében, minőt e költe-

ménynek kivált első öt versszakában találunk, csak valódi ihletettség képes biztosítani.

A magyar műköltészet kezdeteinek vagyunk itt tanui: naiv magyar forma és európai érzelmi műveltség biztos, meleg kézfogásának.

SAJNOS, HARMADIK SZÖVEGEMLÉKÜNK, a Königsbergi Töredékek, igazán annyira töredékek s eredetük is annyira homályos, hogy kevés foghatót mondhatunk róluk. Az eddig ismert adatok alapján valószínű, hogy ezek szövege is „vendégszöveg" volt valamikor egy latin kódexben. Abból kitépve s részben felszabdalva használták fel egy másik (vagy talán ugyanazon) kódex bekötéséhez, mely utóbb a königsbergi egyetemi könyvtár birtokába került. Ott fejtették aztán ki e kódex bekötési táblájából.

Ez az emlékünk is latinból való fordítás, még pedig valamely Mária tiszteletére szerzett íratból, Marialé-ból. Eredetijét azonban még eddig nem ismerjük s így nem állapíthatjuk meg a latintól való függésének mértékét. Mint fordítás, a Monitio utóda volna; csakhogy nem liturgikus, nem kötelező, hivatalos szöveget fordít, hanem szabad érdeklődéssel kiválasztott, vallásos-irodalmi szöveget. Mint ilyen, a Siralommal tartozik egy kategóriába s prózában első képviselője annak a szövegtipusnak, mely a középkorvégi kódexirodalomban otthonos. Ez emlék voltakép három szövegegységet őrzött meg, csonkán és hézagosan; az egyiknek tartalma a szűzanyaság misztériumán való álmélkodás; a másodiké az angyali üdvözlet előkészületei, az Úr utasításai Gábriel arkangyalhoz; a harmadik, igen hézagos értelmű szövegé talán az Ara coeli legenda egy részlete. Voltak akik versnek, s mások akik részben prózának, részben versnek tartották. Valószínűbb azonban (eredetije ismerete nélkül erről sem dönthetünk), hogy litániaszerű ritmust kell látnunk benne, mi a későbbről ismert imádságoknak is gyakori sajátjuk, s a versszerűség (ütemezettség) benyomását némely he-

lyein azáltal kelti fel, hogy párhuzamos szerkezetű mondatai itt-ott nagyjában egyenlő hanghuzamúak.

A Halotti beszéddel kapcsolatban megállapítottuk, hogy ilyes magyar szövegek azért pusztultak el könnyen, mert folyvást használt, elrongyolódásnak leginkább kitett szerkönyvekbe voltak beírva. Két utóbbi emlékünk a pusztulás más okairól is felvilágosít. A Mária-siralom eleje annyira ki van dörzsölve, hogy csak nagyított fényképfelvételből tudták elolvasni; az utána következő levél pedig, melyen folytatása lehetett, ki van tépve a kódexből. A Königsbergi Töredékek pergamenjét meg könyvkötéshez használták fel. Mindkét esetben idegen, magyarul nem tudó ember kezébe kerülhetett a magyar szöveget is tartalmazó latin kódex, aki az első esetben meg akarta tisztítani a „barbár", érthetetlen szövegtől a latin kódexet, a másodikban pedig a nem-latin szöveggel beírt lapokat sajnálta legkevésbbé ipari célokra felhasználni. Hasonló természetű pusztításra későbbről is van adatunk. Így abban az 1460-as évekből való mondseei kódexben, mely egy magyar tízparancsolat-töredéket tartalmaz, szintén ki van tépve egy levél; a csonkján látható írás-maradvány tanusága szerint arra is magyar szöveg lehetett írva; a tízparancsolatnak szintén azért nincs meg az eleje, mert az azt tartalmazó laprészt is kitépték.

Szövegmaradványaink latintól való függése már ismeretes előttünk. Az a primitiv magyar nyelvű irodalom, mely általuk eredezni kezd, nem is egyéb a latin törzsnek egy még gyenge oldalhajtásánál. De hogy nemcsak függvénye a latinnak, hanem ahhoz képest az egykorúak szemében alsóbbrendű is: „vulgaris": azt, ha máshonnan nem tudnók, az idézett példákból eléggé megérthetjük.

III

A XV. SZÁZAD

A XIII.—XIV. században találtunk ugyan egyes „irodalmi jellegű" emlékeket, „irodalmat" azonban (magyar nyelvüt) korántsem. Ahhoz oly jellegű szövegeknek, minők a Siralom, meg a Königsbergi Töredékek, folytonosabb sorozata és centrális összefüggései adhatnák meg a jogcímet. Ami egyszer a latinnak a függvénye, az csak e függő viszony elmélyítésével és kiterjesztésével fejlődhet nagyobb arányúvá. Mennél szélesebb magyar rétegeknek sikerült közvetlen érintkezésbe lépniök a deák kultúrával, annál inkább meglett a feltétele egy attól függő vulgáris, népszerüsítő irodalom terjeszkedésének.

Ily irányban a XV. század látszik döntő jelentőségűnek. E század emlékei közül a szójegyzékek a latin nyelv szorgosabb tanulásáról, a glosszák a szövegtolmácsolás fokozódó szükségéről tesznek tanuságot, némely polgári iratok az írni-olvasni tudás nagyobb elterjedtségéről (mit más adatok is bizonyítanak). E jelek szomszédságában ott a valóság is: latin kódexekben magyar vendégszövegek nagyobb száma, sőt egész magyar könyvek előbukkanása.

Szójegyzékek (nomenclaturák, nominal-ok) a század első-, glosszák második feléből maradtak fent csoportosan. A szójegyzékek a szótár ősei. A mieink tárgyi csoportosítás szerint rendezik el a latin szavakat (Isten, világ, számnevek, ember, tartományok, halak, füvek, stb.), egymásmellé, egyfolytában írva; a latin szó fölé írják ki (mintegy sorközi glossza módjára) a megfelelő ma-

gyart. Előkerült egy-egy csonka vagy teljes szójegyzék a besztercenaszódi megyei levéltárból, a felsőausztriai Schlägl-i prémontreiek könyvtárából (ugyaninnen egy latin magyarázatos, de hellyelközzel magyarul glosszázott szótár is), továbbá a soproni városi s a königsbergi kir. állami levéltárból. A három első — a Besztercei, a Schlägli, meg a Soproni szójegyzék nem függetlenek egymástól, hanem némileg szabad másolatai egy elveszett korábbi szójegyzéknek, mely viszont nem eredeti magyar összeállítás volt, hanem valamely bajor-osztrák származású latin-német szójegyzék átdolgozása latin-magyarra. A Soproni magyar érdekü fogalmakkal is (Ungarus, Palatinus, stb.) kibővítette az eredetijét. E szójegyzék-család német eredetét a szójegyzékekben itt-ott bennfelejtett német szavak árulják el. Tankönyvül szolgált mindahárom, az iskolai latin-tanításhoz. Az elsőnek a leírója, Szlavoniai György, meg is nevezi magát; némely jegyzeteiből látni, hogy németül is tudott, s helyesírásán is („sch") felismerszik a német hatás. Szintúgy a Königsbergién. E tankönyvirodalomban találkozunk tehát először német minta hatásával s egyszersmind, úgy látszik, német anyanyelvű magyarok közvetítő szerepével. Legbővebb anyagú a Schlägli, legtöredékesebb a Soproni; az 2140, ez 100 magyar értelmezést tartalmaz.

Jelentőségük nemcsak nyelvtörténeti. A mi szempontunkból érdekük az is, hogy latin szövegek pontos értelmezését s ezáltal a fordítás-irodalom szükségleteit szolgálhatták. Figyelmet érdemel szókincsük azon csekély része, mely az irodalmi műveltség fogalomkörébe vág. A Schlägliben a sok hangszernév (kürt, gajd, síp, süvöltő, dob, hegedű, lant) mellett a mulattatók foglalkozásnevei fordulnak elő tömegesebben: kürtös, sípos, dobos, a palpominus megfelelőjeként közölt „igrech", s a „pakocsás"-nak tehát játékosnak, bohóskodónak értelmezett joculator, s a sípos-sal fordított istrio, meg fistulator. „Tombás" a cantatrix (énekesnő), de tombás a gestulator, meg a palpanista is; a haruspex magyarja varázsos.

Más körből valók: a bivium, trivium, quadrivium következő magyarjai: két út, három út, négy út; de ezek nyilván csak szószerinti értelmezések; az iskolai 3 és 4 éves tagozatot jelentő triviumot, meg quadriviumot bizonyára nem hívták három útnak, négy útnak. A paedagogus magyarja: gyermekviselő. — Mindezek csak irodalom-körüli fogalmak és szavak. Van azonban a Schläglinek egy szava: *magyarázni*, mely annyi mint a mai „fordítani", s ez már az irodalmi műnyelv szókincsébe tartozik. E szó az akkori nemzeti nyelvű irodalmiság legsajátabb s egész mibenlétét kifejező műszava. Ha volt szükség magyar irodalmi műszóra, az irodalmi tevékenység megjelölése végett: erre valóban szükség volt, mert aki anyanyelvén írt, az nem tett egyebet, mint „magyarázta" a latint.

A Soproni szójegyzékből idézem a „mens — elme, intellectus — értelem, cogitatio — szándék, ratio — ok, memoria — említet" értelmezéseket, mint érdekes bizonyítékát annak, hogy efféle szójegyzékek, épen fogalmi csoportosításuk által, iskolái lehettek a stilisztikai szabatosságnak is.

Magyarul tanuló idegenek is készítettek maguknak szójegyzékeket; mint Rotenburgi János deák ugyane század első felében, vagy egy ismeretlen olasz a század végén. Viszont az a Magyi János közjegyző, kiről fentebb már egyszer szó volt, a maga jegyzőkönyvébe valószínűleg saját hivatalbeli szükségleteként jegyzett be némi szójegyzék-egységeket, így a neki bizonyára fontos rokonsági fogalmak latin és magyar neveit. Mindezek azonban csak nyelvészeti érdekűek.

Glosszák, mint említettem, a század második felében, s még inkább vége felé kerülnek elő csoportosabban, de mint tudjuk, korántsem első ízben. Glossza: valamely írott vagy nyomtatott latin szöveg egyes szavainak magyar értelmezése, vagy magától a szöveg írójától vagy a kész szöveg valamely olvasójától.

A szerző a latin szöveg folyamába foglalja be a maga szóértelmezéseit, rendszerint megmondva, hogy az illető szót „közönségesen", „a mi nyelvünkön", „magyarúl" így meg így mondják; célja legtöbbször az, hogy latinul kevésbbé tudó magyar olvasói számára eleve megkönnyítse szövege megértését. Az oklevelek s gesták „szórványai"-nak egy része már hasonló természetű gloszsza volt. A latin nyelvű vallásos irodalom ismertetésénél már megemlítettem oly XV. századbeli kódexeket és nyomtatványokat, melyekben szövegbeli glosszák találhatók. Ezek: a Sermones Dominicales 1470.-i németújvári, meg körülbelül ugyanazon kori, de teljesebb, budapesti kézirata; a nyomtatványok közül: Laskai Ozsvát Biga salutis-a (1498), Temesvári Pelbárt Aureum Rosarium-ának II. könyve (1503). Megemlíthetjük a tiszavarsányi notarius 1474.-i latin levelét is, mely bizonyos becsületsértő kifejezéseket magyar eredetiben is idéz („vade intro unde pessima domina, vulgo: menj be onnat gonosz nő", stb.). Ezek közül a Budapesti glosszák mennyisége a legnagyobb (mintegy 1500 szó), Pelbárt glosszái vagy 30, Laskai Ozsvátéi csak 3 magyar szóra (bívesek, bájolás, igézés) szorítkoznak. Annak illusztrálására, hogy szövődnek be magyar glosszák a latin szövegbe, idézem a Németújvári kódex egy mondatát: „Ecce homo vorax, zabáló, et potator vini". A Budapesti glosszák közül (melyek egy része a Németújvári kódexben is megvan) az irodalmi nyelv szempontjából érdekesebbek: magyarázó írás (glossa), példa (exemplum), példabeszéd (parabola, proverbium); tudomány (sapientia); könyves kamara (bibliotheca), könyvhordozó (librarius); jó bölcs avagy tudományu (bonus theoricus), pogány bölcs (philosophus); néző (pythonissa), jövendőmondó (prophetissa); betű szerint (ad litteram); testi-, lelki-, mennyei értelem szerint (secundum sensum litteralem, — allegoricum, — anagogicum). A pakocsás szó, mellyel a Schlägli szójegyzék mintegy megbélyegezte a joculatorokat, itt is megvan, mint „mendacium jocosum" magyarja.

Sokkal gyakoribb eset kész szövegek utólagos glosszázása (sor között, vagy lapszélen) az olvasó, vagy a tulajdonos saját céljaira. Ilyenek már a verses Siralom kódexében (1300 körül) jelentkeztek. Egy Mondseei bencés kódexben a szöveg „eurus" szavához (mi tudvalevőleg egy délkeleti szél latin neve) ezt az érdekes lapszéli glosszát írta valaki még a XIV. század végén: „eurus in wlgari hungarorum dicitur Rauaz atkozta ſeel": tehát ravasz (vagyis róka)-átkozta szél. Az utólagos glosszázásnak e két legrégibb emléke, meg a korban az utóbbihoz közel álló Schlägli glosszák után csak nagyobb idő multával kerülnek elő újabbak. Azon kódexeket, melyekben ily glosszák előfordulnak, már többnyire megismertük a latin litteratura áttekintésekor. Ilyenek: az esztergomi Collegium Christi egy 1463-i tankönyve; a szerzői glosszákat is tartalmazó Sermones Dominicales két, említett kézirata (1470 körül); Magyi János óbudai közjegyző formulárés könyve (1476—90); Szalkay László iskolai kézikönyve (1490); a római Casanate könyvtárnak egy orvosi enciklopédiát tartalmazó Korvin-kódexe; a jászói konvent könyvtárának egy XV. századi pálos kódexe. Korai nyomtatványpéldányokban is találni az olvasótól származó glosszákat. Ilyen könyv-példányok: a kolozsvári ref. kollegium könyvtárának egy 1486.-i, strassburgi ősnyomtatványa; Magyarországi Mihály beszédgyűjteményének (1494) múzeumi könyvtárbeli példánya; Temesvári Pelbárt egy kötetének (De tempore, 1498) egyetemi könyvtári —, egy másik kötetének (De sanctis, 1499) akadémiai könyvtári példánya. De az ezekbe beírt glosszákkal már a XVI. századba lépünk át.

A mi szempontunkból a felsorolt kódexek és könyvek glosszái közül kisebb érdeküek a 20—25 szónyi Esztergomi-, az egyenként mintegy 80 növénynevet értelmező Római és Kolozsvári glosszák. Az 1499.-i Pelbárt-kötetbe afféle distinctio van magyarul is beírva, milyen a nekünk már ismerős „Gyulafehérvári". A másik Pelbárt-kötetbe S. egedi Balázs jegyzett be egy, már

a Németújvári és Budapesti glosszákból idézetthez hasonló értelmezést, mely szerint a szentírás négyféleképp interpretálható: moraliter, historice, allegorice, anagogice; vulgo: erkölcs szerint, lött dolog szerint, lelki értelem szerint, mennyei értelem szerint. Némileg más változatban adja ugyane felsorolást a Jászói kódex glosszája; e szerint „sensus historicus: lett dolog szerint való értelem; anagogicus sensus: mennyei vel (= avagy) felséges értelem; tropologicus vel moralis: tanuság szerint való értelem". — Becses adalékok ezek az irodalmi műnyelv történetéhez, hiszen magának a szöveg-értelmezésnek (exegesisnek) különféle szempontú és átviteles válfajait iparkodnak magyarul megnevezni. Szavaik inkább „magyarázó írások" (glosszák), mintsem magyarrá önállósult műszók, s mondatbeli (pl. jelzősített) használatra, mint a jászói változat mutatja, nehézkesek, — kivált a „historice" magyarja az. De nem szerencsés lelemény-e az allegoricus-nak lelki-vel fordítása, s (a Németújvári változatban) szembeállítása a betűszerinti-t jelentő testi-vel?

A Jászói glosszák közül még a himnusz szónak „lelki dicséret"-tel való értelmezését (mint műfaj-nevet) emelve ki, Magyi János és Szalkay László néhány nagybecsű glosszájára fordítsuk végül figyelmünket. Magyinál is van egy műfajnév, a dialogusé; „in libro dialogorum"-ot így fordítja: „ketten szerzett könyvében"; a bibliotheca nála „könyves ház"; a suggestio, pompás kifejező erővel: „kiszték" (a készteni igéből; az 1508.-i Nádorkódexben ugyane szó „késztet" alakban fordul elő); a schismatikus: „fél hitű". Szalkay glosszái az ő sárospataki iskolai könyvében világosan mutatják a latin iskolázás fogalom- és nyelvkincsgyarapító nagy hatását. Nála találjuk meg először a poeta magyar nevét, a „versszerző" szót; a múzsákat is versszerző asszonyoknak fordítja; de használja magyar szövegben a poeta szót is, jeléül, hogy az már meghonosodott: „Calcans poeta kíppen" (vagyis: Calcans poeta szerint, vagy módjára). A distichont „két

számú vers"-nek értelmezi (vagyis két sorosnak); hasonló gondolkozással fordítja a „Tetras Pythagorae"-t így: „ez Pitagoras mesternek nígyszámú verse". Későbbi forrásokból ismerjük a „törlíteni" szót, ami annyit jelent, mint a mai „szerezni", „írni" (t. i. művet). Ez a szó, sajnos, nem egészen világos értelmezéssel bukkan fel Szalkay glosszái közt: „tua seria, sonosas sermones — te terlejtett beszídedet". A „litterae latinae" fordítása „diáki bötük"; a „christianae doctrinae" értelmezése: „Keresztyén nípnek tanusága". Szalkay glosszái egyúttal a felsőtiszai í-ző nyelvjárás legkorábbi irodalmi jelentkezései.

Ekként tehát a meginduló irodalom egyúttal megkezdte egy új fogalomkör s egy ahhoz tartozó műnyelv kiképzését maga körül, részben már kész valóságra támaszkodva, részben a latin forrásból szótárilag előlegezve. Diáki bötü, tudomány, magyarázó írás, példabeszéd, ketten szerzett könyv; könyves ház, könyvhordozó; magyarázni, törlíteni; vers, vers-szerző: nemcsak szótári adalékok, hanem a zsendülni kezdő irodalmi műveltség első fecskéi.

A VENDÉGSZÖVEGEKNEK a Königsbergi Töredékekkel megszakadt, addig is gyér sorozatát csak jó száz év mulva folytatja néhány szövegemlék: egy mondseei latin kódexbe írt tízparancsolat-magyarázatnak a töredéke (1467 után), egy imádságtöredék a göttweigi bencés kolostor egy latin kódexében (XV. század vége), meg hét rövidebb imádság másolata Magyarországi Mihály többször említett prédikációs kötetének múzeumi példányában.

A Mondseei töredék a legrégibb magyar tízparancsolat-részletet tartalmazza, fejtegetésbe beszőve. Gondolat- és kifejezésbeli szépsége miatt is érdemes a megismerésre. A negyedik és ötödik parancsolat magyarázata mai helyesírással, így hangzik benne: „... hogy atyádat, anyádat tiszteljed és ű szavokat hallgassad; ha jóra tanojtnak, fogadjad, ha szegények, segéljed, ha megholtak, ne feledjed. Ötöd: hogy emberöldekő te ne légy, se kezeddel, se

tanácsoddal, se segedelmeddel; ne ölj lélekként embert te nyelveddel rágalmazva". Nem kevésbbé figyelemre méltó a Göttweigi imádságtöredék szerkesztésbeli biztossága, áhitat-ereje, s ékes szóhasználata sem: „Irgalomnak anyja, Mária, Menyországnak asszonya, angyaloknak öröme, menyországbeli szenteknek vigassága, purgatoriumbeli halottaknak hiedelme, felden való bínes népeknek reménye! Kérlek téged, nemes asszonyonk Mária, ma és idének minden korán: nyerjed nekünk szentléleknek malasztját, ki világoséhha meg mi elménket, hogy ez szent ígéket hallhassuk".

De ebben a korban a magyar nyelvű irodalom már megkezdte kifejtekezését a „vendégszöveg" alárendelt szerepéből s mire az idézett emlékeket lejegyezték, már meg volt írva néhány magyar könyv: a Jókai-kódex (a XV. század második negyedéből), a Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódex (a XV. század második feléből; a Müncheni 1466-ból), a Birk-kódex (1474-ből) s nemsokára (1493—94) elkészült a Festetics-kódex is. E két utóbbit, minthogy oly kolostorokban írták, melyek a következő század első évtizedeiben a kódex-irodalom tűzhelyeinek mutatkoznak, azon kolostorok összes irodalmi termésével összefüggésben, tehát egy későbbi fejezetben ismertethetjük legalkalmasabban s a történeti valóság saját rendje szerint. Ott válik feladatunkká a kódex-irodalom meglepő fellendülésének a megokolása is. Szintúgy a XVI. század elején fölsereglő verses emlékek társaságába utalhatjuk át azt a néhány vers-szöveget, mely még XV. századi írásban maradt ránk: műfaj- és verstörténeti szempontok egyaránt azt tanácsolják. Az oly korai elszigeteltségben álló Jókai-kódexről azonban, valamint a még most is tisztázatlan eredetű, de egymással összetartozó Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódexről még itt, az átmenetek ez érdekes századának a keretében illik elmondanunk a tudnivalókat.

A Jókai tiszteletére elnevezett kódex, (melyet felfedezőjéről

ezelőtt Ehrenfeld-kódexnek hívtunk) valószínűleg a XV. század második negyedéből való másolat. Alapszövege (nyelve tanusága szerint) vagy egy félszázaddal régibb lehetett.

E kódex tartalma, mint az elején jelzi: „némi írások bódog Ferencről és társiról, ő nekik csudálatos mívelkedetekről". Tehát Ferenc-legenda; helyesebben: Szent Ferencről és társairól szóló legendás történetek sorozata, különféle latin forrásokból fordítva, vagy oly latinból, mely már ama források alapján készült. Nagyobb részének végső forrása az Actus Beati Francisci et Sociorum eius, melyet Monte Giorgio-i Hugolin írt az 1320-as években (mint látni, a kódex idézett tartalomjelzése is ennek a címnek felel meg); az Actusból való fordítmányba van beleékelve egy, a szent legrégibb (egyik kedves társától, Leó fratertől származó) legendájából, a Speculum Perfectionis-ból merített részlet; s befejezi az egészet egy-két, a Sz. Bonaventura-féle 1266.-i nagy Ferenc legendából fordított csodatétel.

Három különféle legenda-conceptio elemei keverednek tehát össze kódexünk szövegében. A Speculumból való rész: jellemzése a szent erényeinek; az Actus-szöveg rend-történet jellegű legenda; a Bonaventura-féle néhány lap pedig példa-szemelvény.

Mint tanította társait szegénységre, alázatosságra; mily igénytelenül élt, mint seprette maga a szentegyházat, evett poklossal egy tálból, hogyan feddette társait hibáikról: ez benne a legrégibb, csodás elemet még alig tartalmazó (a Speculumból vett) anyag. Az alázatosság és szegénység nagy embere rajzolódik ki e részletekből, ki az imádságban és töredelemben többet bízik, mint minden „felfuvalkodott tudományban"; nem mintha „szentírásnak olvasása neki nem kellene; de „tanúságnak (= tanulásnak) felettébb való gondjáról se vonna mindent"; szivesebben látja társait „szerelemmel (szeretettel) jóknak", hogysemmint tudománnyal kevélyeknek. — Ehhez a részhez csatlakozik a kódexnek eddig még ismeretlen forrású, mindössze két levélnyi szövege, mely sze-

rint Ferenc megjósolja, hogy fráterei „tanuságnak szerelméért" nagy kísértetbe fognak jutni, s akik utánok következnek, az imádkozást elhagyván „tudományra felfuvalkodnak és olvasásnak tanuságára és könyveknek sokaságára"; ily romlás megelőzése végett a szegénység útján kell maradni: „nem csinálni palotákat, nem palántálni szőlőket külömb tanúságokval, sem világi tudománynak borát inni".

Az Actus-ból való, rendtörténet-jellegű rész először is Sz. Ferencnek Krisztushoz való hasonlatosságát fejti ki (neki is 12 társa volt, árulója is volt, a szent sebek jegyével — stigmatisatio — volt ékes); majd a hozzácsatlakozó első társakról, köztük Leó fráterről, szól, elbeszéli Alverna-hegyi ájtatoskodását, negyven napi bőjtölését, csodás fennlebegését buzgó imádkozása közben, fráter Rufen ördögi megkísértetését, a „harmad szerzet" megalkotását, közben csodás példáknak (Szent Kláráról is), meg néhány végtelenül kedves epizódnak is helyet juttatva. Legismertebb ezek közül „a fordólt (= megtért) farkas" története, egy dühös farkas megtérítése a szelíd szeretet erejénél fogva; meg a madaraknak — „én húgaimnak, madaracskáknak" — tartott prédikáció. Töménytelen sok madár várt a poverellóra útszéli fákon s a mezőn; amint prédikálni kezdett nekik, köréje szálltak; ő pedig nagy szeretettel tanította őket, mily nagy hálával tartoznak Istennek, a szabadságért, hogy mindenütt repülhetnek, az élelemért, mellyel táplálja őket: „ti nem vettek, sem arattok és Isten titeket eléltet. És ad folyóvizet és kútforrásokat innotok, fészekre hegyet és halmot. És mert sem fonni nem tudtok, sem szőni, demaga ad tinektek és ti fiaitoknak kellemetes öltözést. Azért igen szeret titeket Teremtő, ki ti nektek ezennyi jót adott. Azért ójjátok magatokot én húgim madaracskák, hogy ne legyetek hálátlanok, de mindenkoron kellemetest gyícsérjétek Istent".

Végül a Bonaventura-féle példák egy-egy holt gyermeknek Sz. Ferenc érdeméért való csodás feltámadását beszélik el.

Vajon ki s miért, kiknek a számára fordította le e legendaszövegeket?

Ez már nem „beszéd", mint ama „Halotti"; nem formula, mint a Monitio, nem valamely latin kódexbe alkalmilag beírt (bár már irodalmi jellegű) vendégszöveg, mint a Siralom, meg a Königsbergi Töredékek, hanem egész könyvterjedelmű, önálló, saját érdekű elbeszélés, öncélú olvasmány. Megírása már közönséget tesz fel.

Tudva, hogy a későbbi kódexeket csaknem kivétel nélkül apácakolostorok számára, s rendszerint ugyanazon szerzet férfi tagjai írták, helyesebben fordították: feltesszük, hogy a Jókai-kódex is valamely apáca-kolostor kedvéért íratott. Bizonyos, hogy ferencrendi szerzetesnek a fordítmánya s lehet, hogy ugyane rend valamelyik női kolostora, tehát klarissza-kolostor számára készült; emellett bizonyíthatna az, hogy Sz. Kláráról is van benne két csodás történet. Vajon a későbbi kódex-irodalomban oly elsőrendű óbudai kolostor lett volna ez, mint némelyek sejtik: bizonytalan. De ha úgy volna, akkor is rejtély: miért csak ötven év mulva tud felmutatni még az a kolostor is újabb kódexeket.

Mint említettük, kódexünk másolat. Nyelve a másolás időpontjánál vagy egy félszázaddal korábbi alapszövegre, vagy szövegekre vall. Nem tudjuk, több, régi szöveg-egységet (megannyi önálló fordítmányt) forraszt-e utólag együvé, vagy pedig a három említett forrásból már régebben kompilált magyar szöveget ír le újolag. Azt sem vizsgálták meg eddig, hogy a ferencrend melyik ágától származik a kódex, vagy alapszövege: az observans ferencesektől-e, avagy a conventualisoktól. Mi is csak hozzávetőleg felelhetünk e fontos kérdésekre, további kutatásoktól várva biztosabb megoldást.

Abból, hogy kódexünk a szegénység eredeti, Szent Ferenc-féle tanát nyomatékosan (a Speculumon kívül egy ismeretlen

forrást is felhasználva) kiemeli: talán arra lehetne következtetni, hogy a szigorúbb, observans ág műve. Ennek alig mondhatna ellene a tudománnyal szemben hangoztatott, szintén eredeti Szent Ferenci felfogása. Hiszen, a mint láttuk, leginkább a világi tudomány ellen kel ki, a hit körén belül csak annak túlbecsülése ellen.

Ha bizonyos volna, hogy a Ferenc-legendának az a magyar szerkezete, mely a XV. század második negyedéből való Jókai-kódexben maradt reánk, observans ferencestől származik: akkor nem volna nehéz íratása helyére és időpontjára vonatkozólag combinatiókba bocsátkoznunk. Akkor u. i. keletkezését kapcsolatba lehetne hozni az observansok 1444.-i pesti és budai megtelepülésével s azon újabb sikerükkel, hogy 1445 elején a pápa felhatalmazta őket harmadrendi (tertiarius) társulatok igazgatásának átvevésére.

A Szent Ferenc tertia regulája szerint előbb otthonukban, később azonban közös háztartásban élő nők, beginák (vagy szesztrák) lelki gondozása kezdettől fogva a ferences barátok tisztje volt. A városi polgárság ily harmadrendi társulatok által jutott bensőbb érintkezésbe az egyházzal s kért és nyert nagyobb részt anyanyelve számára is az egyház falain belül. Budán már 1290 óta volt begina-ház, a ferencrendiek egyházával szemben (a mai miniszterelnöki palota helyén); első lakói még németek voltak, de korán léptek közéjük magyarok is; a XV. század közepén már ezek voltak többségben s 1448-ban azt kérték, hogy a szemközt lakó observans testvérek magyarúl tanítsák őket. E ház, Mátyás királyhoz közelálló, hatalmas oltalmazók felügyelete alatt előkelő nevelőintézetté kezdett kifejlődni s főúri családok szívesen taníttatták ott leányaikat. Ha tehát observans ferencestől származik kódexünk, akkor feltehető, hogy a budai beginák számára másolták a század közepe táján. Ha ellenben klarisszák tulajdona volt, még pedig az óbudaiaké, akkor marianus ferences műve, mert ez

a kolostor még Mátyás halála után is a marianus testvérek felügyelete alatt maradt.

A Jókai-kódex meglepő, magányos koraiságát ez idő szerint még nem tudjuk kielégítőleg megmagyarázni. S ha tudnók is, fentmaradna a további kérdés: alapszövegének (vagy szövegeinek) fordítói felől.

Bármint legyen is, a magyar nyelvű irodalom kifejlődésének a latin-tanultság mellett másik feltétele: közönség jelentkezése, mely igényt tart latinból fordított olvasmányokra: a Jókai-kódexszel már szintén megvalósult. Ily közönség — apácák vagy beginák — szükséglete hívta létre a magyar Ferenc-legendát; s a latinul is tudó fráterekneк, meg a csak magyarul tudó sororoknak — „húgaiknak" — hitéletbeli egymásrautaltsága tette lehetővé az irodalmi és az irodalomtalan réteg igazán eredményes összetalálkozását. Az a felemelkedés az irodalmiság felé, melyről többször szólottunk, állandóan folyamatban volt a magyar nyelvüség egész területén, a világi magyarság nyelvében is; de teljessé csak az egyházon belül válhatott, még pedig az által, hogy az irodalom alatti, a deáktalan réteg legalább is egyes szigeteivel — az apácakolostorokkal — egészen belenőtt az egyházi műveltség szféráiba, s ott a maga magyar nyelve számára mintegy kikényszerítette az irodalmi műveltség ajándékát. A budai beginákнak az az 1448-ban kifejezett kívánsága, hogy observans testvéreik magyarul tanítsák őket: szimbolikus értékű történeti adat; a Jókai-kódex pedig egyik kivételesen megmaradt tanúja a fölemelkedés hasonló, egyelőre még gyéren jelentkező szándékainak.

E fölemelkedéssel azonban a nyelvnek az a latintól való függése, mely addig laza vagy csak részleges volt, teljessé és nagyarányuvá vált. Az irodalmiság jellegét nagymérvű ellatinosodásával kellett megfizetnie a most meginduló fordítás-irodalomban. Különösen nehéz helyzete volt a Jókai-kódex fordítójának (esetleg fordítóinak), hiszen az a zsenge irodalmi nyelv, melynek fej-

ledezéseit eddig figyelemmel kísérhettük, huzamos elbeszélő szövegek szerkesztésében volt leggyakorlatlanabb. Az élőszó könnyen segít magán, ha szabadon, emlékezetből tolmácsol. De az írás, mely nyomról-nyomra követi az idegen elbeszélő szövegnek nem csupán értelmét, hanem minden viszonyító formuláját, mellé- és alárendelő kapcsait, mód- és időbeli illeszkedéseit, folytonos új nehézségekkel küzd, s végül is a szövegszerüség minden irodalmi kellékét az idegen mintától kölcsönzi. A latintól nyeri azonban azt a tekintélyt is, mi az irodalmi nyelvet föléje emeli az élő, egyszerű beszédnek s szó- és formakincsében elkülöníti tőle. Latinosságain bizonyára nem ütközött meg senki azon sororok közül, akik olvasták (jobban mondva: hallgatták, míg valaki felolvasta nekik); ha nem is első hallásra, de aztán mindinkább megértették, hozzászoktak s mintegy a szentség nyelvét tisztelhették benne, melyet a deákság szelleme lebegett körül.

Bőven lesz módunkban ez irodalmi nyelv sajátságait megismerni, valamint az irodalmiságnak ily fordítmányokban képviselt fázisát is közelebbről meghatározni. De lássunk néhány illusztráló példát a Jókai-kódexből.

Prédikálja vala őtet méltót minden tisztességben; engemet földen fekvőt; meglelé az beteget tekélletest megvigasztat (= meggyógyultat); látám az asztalt tisztesen és odvar módra szerzettet (= udvari módra, csinosan megterítve); érzvén magát ... megváltoztat; felkele ... felséges istennek jószágával (malasztjával) tüzesült; kinek az soká állónak származék keresztfáról szózat; és hittel teljes, monda; — — azért kell enmagamot mendenben neked hasonlanom; hogy Krisztusnak magát mendenben hasonlaná; — — nem hiszlek tégedet lött lenni (= nem hiszem, hogy ott voltál) fráterekнek kapuján; hivé nem illetett lenni; — — némi haladék lévén (= kis vártatva), legottan ... hívá; — — jóllehet vakokat világosóhhon (világosítson); mikoron méglen kevesen volnának; alázatos engedelmet megteljesítvén isteni

titkokról oly csudálatos titkokat vezet vala világosságra, hogy senkinek nem vala kétség, hogy ő miatta (= általa) és egyebeknek miatta szentlélek nem szólt volna (= hogy maga a szentlélek szólt általa); — — — ragadá útát eleibe (= útnak indula); fel legyen szíved; te kívánatod vagyon megteljesült; holott kell vala kezdetni ez mennyei . . . útnak; nemcsak életében, de es halálában (= halálában is).

Egyeztetés, vonzat, accusativus cum infinitivo, ablativus absolutus, consecutio temporum, idiotizmusok, copula, passivum, szórend latinosságai csak úgy hemzsegnek e nagy érdekű szövegben. Ma csodálkozhatunk ezen, de nem tagadhatjuk, hogy a fejlődés rendje nem lehetett más. Az idegen szöveg-béklyóba szorított magyar nyelvnek lett a feladata, hogy a forma fegyelmét megszokván, lassan-lassan saját, élőszóbeli formáival szorítsa ki az idegent. A kódex-irodalom korában az is megindult.

Mondanom sem kell, szókincs tekintetében is mily nehézséggel járt a latinból való szoros fordítás. Olykor vagylagos szóhasználattal él a fordító: „áldván avagy jól mondván", mintegy magyarosan meg latinosan is kifejezve magát; „az útra avagy ösvényre": mintha szótárilag szedné össze a szinonimákat; máskor átveszi s továbbképezi a latin szót: „karitásság". Nehezen boldogul az attributumos templomnevek (pl. „S. Maria de angelis") fordításával: „jöve . . . szent Máriához de angelisról valóhoz", — „lakozik vala angyalis nevő helyről való szent Máriánál", — „Angelisi szent Máriához siess". Irodalmi műszók közül a „mese" kerül elő szövegünkben („példázat" jelentéssel), meg a „beszédet törlöjteni". Különös mellék-értelemmel használja a glossza szót ez érdekes mondatban: „regulát parasztúl és ígéről ígére, glossza nélkül, örömmel incselkedtenek (= iparkodtak) tartani": mintha azt mondaná: nyersen, szószerint, teketória nélkül.

Mennél jobban látjuk mai szemmel hibáit, gyarló önállótlanságát, annál teljesebben kell felfognunk a feladat nagyságát,

mellyel e „kisebb fráter", vagy „kisded barát" — minorita — küzködött, mindazon névtelen társaival együtt, kiké a magyar irodalmi nyelv megalapításának érdeme.

MÉG A BÉCSI-, Müncheni- és Apor-kódexről néhány szót, melyeket mint „a legrégibb magyar bibliafordítás" maradványait szokás emlegetni. A két elsőt őrzési helyéről, a harmadikat egykori tulajdonosáról nevezték el. A Bécsi némely ótestamentomi szemelvényeket tartalmaz, de nem a Vulgata rendjében; a Müncheni egy magyar nyelvű naptárt s a vasárnapi betű és az aranyszámok meghatározására szolgáló naptárkereket (mely az 1416—1435 közötti ciklusra illik), meg a négy evangélium fordítását; végül az Apor-kódex foglalata egy zsoltárfordítás-töredék, némely canticumok és himnuszok, meg az Athanasius-féle magyarázatos hiszekegy (Symbolum Athanasii). A másodikat Németi György másolta Moldvában, Tatros városában, 1466-ban. A század közepe táján másolhatták az elsőt, s a század második felében a harmadikat.

Tartalmuk mutatja, hogy nem láthatunk bennök igazi bibliafordítást, csak bibliai szakaszok fordítását, egyéb, a bibliához nem tartozó elemekkel (naptár, énekek stb.) kiegészítve. Újabban helyesen állapították meg, hogy mindez olvasmányok voltakép breviáriumi szövegek. Tudjuk, hogy mielőtt a breviariumnak ma is használatban levő tipusa kialakult, az egyháziak kötelező imádság- és zsoltáranyaga — psalmusok, hymnusok, szentírási lectiók, oratiók, stb. — külön szerkönyvekben volt szétosztva: lectionariumok-, evangeliariumok-, psalteriumok-, hymnariumokban, stb. A XII. századtól fogva jött szokásba e több, nehezen kezelhető kötetbe foglalt anyagnak „rövidített" összevonása hordozható, akár útra is vihető kisebb kötetbe, breviariumba. Nos, említett kódexeink a breviariumi anyag egyes alkatrészeit tartalmazzák külön kötetekben, vagyis breviarium-előtti megosztottságukban. Így

a Bécsi-kódex az őszi időszak ótestamentomi olvasmányait tartalmazza. A Müncheni-kódex: az újszövetségből csak a négy evangélium fordítását közli. Az Apor: psalterium, melynek a zsoltárfordításon kívül az említett canticumok, himnuszok és credo-magyarázat szabályszerű tartozékai.

Úgy látszik tehát, hogy e három kódex magyar szövegét nem a szentírásból, hanem breviarium-előző kolostori szerkönyvekből fordították. Prémontrei, vagy bencés kolostoriból-e, s prémontrei, vagy bencés szerzetesek fordították-e, mint újabban állítják, vagy pedig husszíták, mint régebben gondolták: még vita tárgya.

Szalkay Magyar Balázs fentebb említett ferences krónikája feljegyezte, hogy a Pétervárad melletti Kamenicről két pap, Tamás, meg Bálint, Jacobus de Marchia inquisitiója elől többedmagával Moldvába menekült s ott a husszita eretnekséget terjesztve mindkét szövetség íratait lefordította magyarra, még pedig igen eretnekül, pl. a spiritus sanctus-t „szent szellet"-nek. Ez 1439-ben történt.

Ez itt említett szentírás-fordítással volt szokás a legújabb időkig azonosítani szóbanforgó kódexeink szövegét. A forrást félreértve, némelyek ferences bibliafordításnak tartották, mások — több joggal — husszíták fordítmányának. Az időpont valóban közel jár a naptárkerék alapján meghatározhatóhoz; a Müncheni-kódexet valóban Moldvában másolták; s a szent szellet szó valóban megvan mind a Bécsi, mind a Müncheniben. A huszita eredet tételét nem is tarthatjuk megdöntöttnek (bár jól ismerjük az ellenérveket) s nem tartjuk kizártnak, hogy menekülő husszita papok kolostori zsolozsmás-könyveket vittek magukkal s azokat fordították le. Egyébként a XIV., XV. század határéveiben járt a prágai egyetemen egy Pécsi Tamás, meg egy Újlaki Bálint, s a husszita eredet hívei bennük látják a ferences krónika Tamását, Bálintját.

A kérdés meg van bolygatva: határozottabbat ez idő szerint nem tudunk mondani.

IV

A KOLOSTORI IRODALOM FELLENDÜLÉSE

Az 1500-as évek tájékán meglepő jelenséget tapasztalunk: itt, a könyvnyomtatás kezdő korában, mintegy megszervezetten toppan elénk kézzel írt magyar kódexek tömege; humanizmus és reformatio határmesgyéjén s a latin nyelvű irodalmiság tetőpontján, kivirúl a középkori szellemű és magyar nyelvű kolostori irodalom; az országos hanyatlás Mátyás utáni évtizedeiben, melyek szinte zuhanvást vezetnek Mohácshoz, fellendül, korszakos műveltségi tény gyanánt bukkan fel a nemzeti nyelvű vallásos irodalom. Néhány évtized tüneménye az egész; törökvilág és reformatio még java virágjában letöri s roncsaival, az összeomlott magyar középkor ereklyéivel, — menekülő apácák futnak Nagyszombat felé, az ő katholikus magyarságuk majdani feltámadása helyére.

A föntebb ismertetett XV. századiakkal együtt mintegy ötvenre rúg a pusztulásból megmentett kódexek száma. Csaknem kizárólag apácák számára írt magyar könyvek voltak azok, a vallásos áhítat olvasmányai: breviariumfélék, imádságok, legendák, tanítások, példák, himnuszok, énekek, szerzetesi szabályok és rendtartások, — többnyire vegyest egyazon kódexben. A külső, világi eseményektől távol, szinte a világ folyásától függetlenül írták, olvasták e kegyes műveket, s e viszonylagos elszigeteltség teszi érthetővé, hogy épen egy különben hanyatló korszak történetlapjait ékesítik. „Békesség vagyon az cellában. Az cellának kívűle nincsen egyéb, hanem csak hadakozás. . . . Az cellában imádkozzál,

írj, tanólj, . . . olvass szent írást, avagy gondolkodjál az úristenről": ezt mondja a „szerzés", a regula, melyet Ráskai Lea írt le 1510-ben a Nyulakszigetén. Sziget: a békesség szigete volt maga ez egész irodalom, s csak azoké, kik a széles folyón, mely a békételen, a profán nagy világtól elválasztotta őket, visszafelé soha át nem keltek. Megfogadták a tanítást, a legszebbek egyikét, melyet magyarul is olvashattak: „Ezenképpen mi es ne öröljünk én édes néném ez világi tisztességnek; se örömnek, se tudománynak, se méltóságnak, se szépségnek, se atyánknak, se anyánknak, se atyánkfiainak, se barátainknak; de csak az legyen örömünk, hogy felírattatott menyországban az mi nevünk. Bizonyával kegyig felírattatott, mert elhagytuk ez világot minden pompaságával. Mi es vigadhatnánk ez világon, miként ez világnak szeretői, ha akartuk volna! De meggondolván ez világnak elmúlandó voltát, megútálók őtet; elhagyók atyánkat, anyánkat, megtagadók atyánkfiait. Lássuk, hogy hátra ne nézzünk! Mert valaki hátranéz, nem méltó mennyeknek országára". Valóban: „valamit bírának és bírhattanak volna, urunk Jézusnak szerelmiért mind elhagyák".

Okai sem kereshetők máshol a kolostori irodalom felvirágzásának, mint magán e „szigeten": a szerzetesség birodalmán belül. Némely fejlődéstörténeti okok, melyekre már többször volt alkalmam rámutatni, csak a keretet készítették elő s az eszközöket halmozták fel számára; eljövetelének azonban saját és időszerű okának kellett lenni. Mielőtt ezt megkísérelném felmutatni, tartsunk szemlét feltételszerű előzményein.

Hogy oly irodalom, mely mindenestől a latin függvénye, föllendülhessen, ahhoz magának a latin irodalmiságnak felvirágzása volt szükséges: oly mérvű megerősödése, hogy képes legyen táplálni, eltartani a belőle kisarjadzó nemzeti ágat. Ez, láttuk, megtörtént Mátyás korában s közvetlen utána az igazi középkori: egyházi latinság területén. Ugyanakkor egy új, humanista latin-

ság kultuszát kezdeményezte a királyi udvar. Ez új áramlat egyelőre negative hatott, reactióként váltva ki magával szemben a vallásosság elmélyítését célzó törekvéseket; utóbb hovatovább érvényesült nyelvkulturára ösztönző jellemvonása is, s humanista nyomok, mint látni fogjuk, kódex-irodalmunkban sem példátlanok.

A humanizmussal együtt a reformatio saját előzményei is hatottak, egyrészt küzdelemre s védekezésre kényszerítve, másrészt talán példaadólag is a nemzeti nyelv szerephez-juttatásával. A husszitizmus elleni küzdelmeket jól ismerjük s három, korai kódexünknek lehetséges husszita eredetéről már fentebb szólottunk.

A nyomtatás feltalálása is részes e kéziratos irodalom fellendítésében. A középkor legnépszerűbb munkáit számtalan példányban tette hozzáférhetővé s kódex-irodalmunk jelentékeny része már nyomtatásban is megjelent latin műveknek a fordítása.

E külső feltételeken kívül magában a magyar nyelvű írásbeliségben eljutott már a fejlődés egy nagyobb arányu fordítás-irodalom előkészítéséig. A nyelv irodalmi felemelkedése erősen folyamatban volt, az írás-olvasás ismerete világi körökben is terjedt, miről a XV. századvégi polgári jellegü nyelvemlékek tanuskodnak.

Nincs hát voltaképp más feladatunk, mint azon időszerű tényezők felderítése, melyek az előzmények által már előkészített utolsó lépés megtételére vezettek.

E tényezők, mint mondtuk, a szerzetesség keretén belől keresendők. S ott, már az eddig tapasztaltak alapján is méltán irányul figyelmünk a két kolduló rendre. Kódexeink legnagyobb része ő tőlük származik: az ő hazai történetükben kell a kérdés nyitját megtalálnunk.

Már a latin nyelvű irodalomban többször, majd a Jókai-kódex eredetének vizsgálásakor újból volt alkalmunk hangoztatni, hogy a ferences- és domonkosrend általános rendi különlegessége — mintegy elvegyülése a városi polgársággal, demokratább jellege, a vulgáris nyelv iránti előszeretete — nem elegendő a szóban

forgó irodalmi lendület megmagyarázására, mert az a lendület csak jó kétszázötven esztendővel az ő magyarországi megtelepedésük után következett be. Rámutattam a ferencrenden belül az observans (szigorúbb) ág jelentőségére s megkíséreltem ennek hazai történetében oly mozzanatok kijelölését, melyek legrégibb kódexünk keletkezésére világot vethetnének. Ily időszerű mozzanatok kikeresése talán még szükségesebb a domonkosrend történetében, hisz ez volt a tulajdonképeni tudós szerzet, s noha kétszázötven éves ittléte alatt csakugyan résztvett a litteratura művelésében, mégis csak a „kódex-irodalom korá"-ban, ittlétének hatodik félszázadában látott hozzá magyar nyelvű könyvek írásához. Miért csak akkor?

A városi polgárságra lévén utalva, mindkét kolduló rend annak nyelvével élt, tehát a magyar nyelv művelésében jelentékeny részt mindaddig nem vehetett, míg a többnyire németajku polgárság megmagyarosodása meg nem indult, vagy be nem következett. Elég emlékeztetnünk a budai begina-ház megmagyarosodásának fentebb vázolt történetére. Hogy a domonkos-rend tagjai közt mily sok volt a dalmata és olasz, már említettük. Az observans ferencesek többsége az első évtizedekben délszlávokból került ki; egyre szaporodott azonban közöttük a magyar származású testvérek száma s ez lett egyik oka annak, hogy a Boszniában működő társaktól elválva, 1448-ban külön magyarországi vicaria létesíttetett számukra. A marianus (a korábbi) ferences familia tagjai leginkább németek lehettek, — mint városi polgárságunk maga is; 1339-ből való az az érdekes adat, mely szerint XII. Benedek pápa megdorgálja a magyarországi provinciálist, amiért csak a német testvéreknek kedvez, a magyar és szlavon testvéreket azonban nem küldi felsőbb iskolákba.

A két rendnek magyar ajkuakkal eltelítődése azonban, bár szintén egyik feltétele, szükséges előzménye volt a kódex-irodalom létesülésének, még nem az a történeti tény, amely kielégítő ma-

gyarázattal szolgálna. A mint korábban német kódexeket nem írtak, úgy magyart sem írtak volna, ha valami újabb ok nem készteti őket.

Magyarországi történetüknek a kódex-irodalom fellendülését megelőző időszaka meg fogja adni a választ kérdésünkre.

Az Anjouk és Zsigmond korában a marianus ferencesek oly viszonylagos jólétbe és kényelembe jutottak, világi barátaikkal és pártfogóikkal oly sűrű érintkezésben éltek, hogy ennek folytán meglazult köztük az eredeti szigorúság és fegyelem. Cesarini Julián pápai követ, ki 1442—43-ban itt tartózkodott, ép ezért vette el tőlük több kolostorukat, s adta át az observansoknak. Világos volt, hogy ha változás nem történik, a mariánusok sorra el fogják veszíteni kolostoraikat. Egy erélyes férfiú, Igali Fábián, kit 1452-ben választottak meg provinciálisukká s ki e tisztséget 22 teljes éven át viselte, útjába állt a veszedelemnek, s 1454-ben megállapított szabályzatával újjászervezte provinciáját. E szabályzat szigorú intézkedéseket tartalmaz a szerzetesi élet minden vonatkozására, mind anyagi, mind erkölcsi tekintetben. Minket azon pontjai érdekelnek, melyek — nyilván az observansok példájára — a nevelés és oktatás színvonalának emelését célozzák. Elrendeli, hogy a kolostorokban minden pénteken és szombaton fel kell olvasni az étkezés előtt Szent Ferenc szabályait s az azokat magyarázó pápai, meg káptalani határozatok egyes fejezeteit. Amely kolostornak nincs külön lectora, abban a testvérek felváltva végzik a felolvasást. Minden guardián vegyen fel évenként egy novitiust a jelentkezők közül, ezeket külön mester tanítsa, s minthogy egyetem itthon akkor nem volt, legalább négy nagyobb kolostor rendezzen be megfelelő iskolákat; az itt tanuló ifjak közül évenként legalább kettőt ki kell küldeni külföldi egyetemre. De a régi szerzetesek is kötelesek gyakorolni magukat a latin nyelvben és írásban, a fiatalabbak pedig hetenként háromszor bemutatni az

általuk teleírt lapokat. — E szabályzatot mindjárt ott, Egerben, hol előzetes tanácskozás után kiadta, leíratta valamennyi őrrel s meghagyta nekik, hogy minden egyes kolostoruk számára lemásoltassák. Ennek köszönhető, hogy a szabályzat példányai közül legalább egy (a pozsonyi kolostoré) máig megmaradhatott.

Igali, aki oly hosszú ideig állt a mariánus testvérek élén, bizonyára szigorúan őrködött szabályzata megtartásán, jól tudva, hogy kolostoraikat máskülönben meg nem mentheti. Ép a kellő időben tette meg a döntő lépést. 1455-ben u. i. már itt volt Capistrano János és ha ekkorára meg nem történik a provincia újjászervezése, akkor a nagy observans bizonyára nem habozott volna Cesarini Julián szellemében befejezni a mariánus kolostorok observans-kézre juttatását. Mindamellett Igalinak továbbra is voltak nehézségei, kivált azért, mert Mátyás király a két versengő ág között mindig az observansoknak kedvezett.

Igali halálával a kevésbbé erélyes Esztergomi Benedek lett a provinciális. 1480-ban megengedte az óbudai klarisszáknak, hogy kolostorukban jámbor férfiak és nők látogatását fogadhatják; az observansok kétségbe vonták, hogy ily engedély kiadásához joga volna, erősen támadták emiatt, szószékről hirdetve, hogy mindazok, kik engedélye alapján a kolostorba beléptek, kiközösítendők. A pápa követei nehezen tudták eloltani a fellángolt ellentéteket. Ezzel egyidőben bizonyos törekvések indultak meg a két familia egyesítésére; Mátyás ez ellen Rómában tiltakozott. Majd pedig 1489-ben arra kényszerítette a pápai követet, hogy a szentszékkel vétesse el a mariánusoktól s az observansokra bízassa az óbudai apácák gondozását. Mire azonban az ezt csakugyan elrendelő pápai levél megérkezett, Mátyás király meghalt s a rendelet végrehajtása elmaradt.

A mariánusok ekkor, Mátyás nyomása alól felszabadulva, a pápai törvényszék előtt megindították az eljárást elvett kolostoraik

visszaperlésére. Végül is 1492-ben, majd újból 1495-ben és 1498-ban (ekkor Laskai Ozsvát volt az observansok vicariusa!) kiegyezkedtek. Ennek ellenére sem versengésük, sem a két familia egyesítését célzó törekvések nem szüneteltek. 1490-től 1497-ig Segösdi Lukács volt a marianusok provinciálisa, méltó utódaként Igalinak. 1507-ben újból megválasztatván, legott szigorú intézkedésekkel újította fel és egészítette ki Igali szabályait, oly feddhetetlen életmódra szorítva szerzeteseit és apácáit, hogy a gyanúnak még árnyéka se férhessen hozzájuk.

A következő tíz évről jóformán mit sem tudunk. X. Leó pápa 1517-ben döntő lépésre határozta el magát: a két ág egyesítésének megvalósítása végett összehívta Rómába mindenhonnan a ferencrendiek követeit, s azok, az Ara Coeli kolostorban tartott nagygyűlésen összes társaik nevében kijelentették, hogy elfogadják Szent Ferenc szabályainak szigorúbb értelmezését. Ezzel megszünt a különbség a két ág között, teljes lett az observansok győzelme s célhoz értek azok az erőfeszítések is, melyek Igali és Segösdi nevéhez fűződnek. Ez utóbbi másod ízben körülbelül 1510-ig lehetett provinciális, de azontúl még tizenegy évig élt. A két rendtartomány 1523-i egyetemes közgyűlése formulázta meg azon megállapodásokat, melyeket a római nagygyűlés határozata tett szükségessé, s ugyanekkor vette fel a két ág az addigi „conventualis" és „observans" megjelölés helyett a Marianus és Salvatorianus (hivatalosan „Provincia S. Mariae és Provincia S. Salvatoris in Hungaria Ordinis Minorum") nevet.

Az observansokról külön megemlékeznünk itt szükségtelen; a most előadottakba az ő történetük is belefonódik, s Temesvári Pelbárt, meg Laskai Ozsvát ismertetésekor ez ág irodalom-művelő hivatottságát is megfelelően jellemeztük. Ezúttal csak annyit említsünk meg, hogy a Dózsa-féle lázadás után (melynek, még mint a török ellen tervezett keresztes hadjáratnak meghirdetésében, Bakócz Tamás felszólítására tevékeny részt vettek, mely miatt

azonban utóbb maguk is sokat szenvedtek), 1515-ben tartott budai közgyűlésükön újból kiegészítették anélkül is szoros szabályaikat s növendékeik kiképzésére újabb intézkedéseket tettek; elrendelték, hogy a jobb tehetségüeket minden rendházuk a budai és esztergomi iskolákba küldje s ezek mindegyikében 3—3 lector oktassa őket.

A TUDOMÁNYOS FOGLALKOZÁST hivatásszerűleg űző domonkosrend magyar tartománya a ferencrenddel egyidőben szintén átment egy hivatása teljesítését még jobban elősegítő fegyelmi reformon. E rend a XIII. században, Boldog Nagy Albert és Aquinói Szent Tamás részvételével állapította meg tanulmányi szervezetét. E szerint minden zárdában van egy helyi jellegű iskola, melyben a kolostor doctora magyarázza a szentírást s az azzal kapcsolatos hittudományi kérdéseket; nagyobb zárdák két doctorral s néhány baccalaureussal tartatnak rendszeres előadásokat (studium solemne) s két hetenként vitatkozásokat; néhány főiskolát (studium generale) is tart fent a rend (Párizs, Oxford, Köln, Montpellier, stb.). Ez utóbbiak többször az egyetem kiegészítő (theologiai) facultásául ismertettek el s az egyháztól elismert akadémiai fokozatokat adhattak, úgymint: a mai doctoratussal körülbelül egyértékü lectoratust; annak megszerzése, hét évi tanítás és újabb vizsga letétele után baccalaureus —, további hat évi tanári működés után, legnagyobb kitüntetésként magister címet. Az említett két kimagasló rendtagnak, a skolasztika voltaképeni megalapítóinak befolyása alatt az addig kizárólag theologiai jellegű főiskolákba bevonultak a „filozófia" néven összefoglalt világi tudományok (studium artium és — naturalium). Ezek alapja Aristoteles, a theologiai tudományoké hovatovább Sz. Tamás Summa theologicá-ja lett.

A rendalapító Szent Domonkos halála évében, 1221-ben tartott rendi nagygyűlés külön provinciává jelölte ki Magyarorszá-

got s Boldog Magyar Pál és társai csakhamar nagy eredményeket értek el a rend meghonosítása körül. A XIII. század végére már 30 férfi- s 2 apáca-zárdája volt a rendnek hazánkban, s ezek száma még a következő másfél században, a szerzetesség hanyatlása korában is emelkedett. A Hunyadiak kora e rend számára is meghozta az újabb felemelkedés és megszilárdulás feltételeit. Egyházi és világi előkelők, de főkép Hunyadi János kívánságára indult meg 1452-ben a magyar provincia reformja, mi épúgy, mint a ferencrendnél, a szabályokhoz s a fegyelemhez való szigorú visszatérést célozta s adatokkal igazolható sikereket ért el, bár — mint a testvérszerzetnél — itt sem az egész területen. E fegyelmi megújítást a rend részéről Brixenthali (Huntpichler) Lénárt bécsi egyetemi tanár vezette, a bázeli Riech Jakab s helyettese, Humbert, kassai domonkosrendi tanár folytatta. A reformált, szigorított zárdák közül különösen a legelső, a Sz. Miklósról nevezett budai vált ki, melyet Mátyás király is kitüntetett bizalmával. Itt már rég működött egy jeles főiskola (studium generale), még pedig mint hivatalos fórumok (1500-as évek körüli) nyilatkozatából kitetszik, a bolognai egyetem mintájára; gyakran „universitas"-nak is nevezték, így maga a rend római generalisa már 1477-ben. Ugyanitt magisteri fokozatot is szerezhettek a tanítványok. Történetéből, sajnos, csak kevés mozzanatra van hiteles adatunk. 1481-ben Mátyás és Beatrix kívánságára a nagyhírű Niger Péter lett az iskola regense; 1495-ben Nicolaus de Mirabilibus magyar provincialis szerkesztett számára új statutumokat; 1507-ben a rendi generale capitulum nyolc párizsi professzorral egészíti ki tanári karát; 1511-ben a budai rendház tagjain kívül mintegy száz hallgatója volt a többi magyar rendházból. 1539 után nincs többé adatunk róla. A rend különben is igen komolyan gondoskodott tagjai tudós kiképzéséről; sokat kiküldött külföldi egyetemeire, leginkább az olasz studium generale-kra. E részben is támogatta őket Mátyás király.

E vázlatos áttekintés nyilvánvalóvá teszi, hogy kódex-irodalmunk fellendülésének közvetlen okát e két szerzetesrendnek a Hunyadiak korában végbement s részben megismételt fegyelmi reformjában kell látnunk. Az ab ovo szigorúbb felfogású observans ferencesek példájára az elvilágiasodás visszaszorítása; szegénység, szoros rendtartás, testi-lelki disciplina által a szerzetes- és apáca-kolostoroknak eredeti hivatásukra utalása, sőt kényszerítése: rövid egy-két évtized alatt megérlelték gyümölcseiket, s köztük a mi ú. n. kódex-irodalmunkat.

Mert mi hát e kézirat-tömeg voltaképp? Az igaz szerzetesség nevelő eszköze; eszköz azon vezetők kezében és akaratából, kik a szerzetesi hivatást teljes szigorral fogva fel, szent kötelességüknek tartották hatáskörük egész területén megvalósítani eszményüket. Succrescentia nevelésével, latinul nem tudó apácáknak magyar olvasmányok útján való tanításával s fegyelmezésével bizonyára nem az elvilágiasodott, hanyatló szerzetesség törődött, — nem azok a kényelmesebbek, kik a szigorúbb felfogást átvevő kolostorok fegyelme elől a még meg nem reformáltak lanyhább légkörébe szökdöstek át, hanem az eltökéltek, az idealisták: akik ott maradtak. Kolostorok fegyelmi reformja, meg kolostori irodalom: történetileg egymásba kapcsolt láncszemek.

Egyéni akarat és kezdemény nélkül ily nagy dolgok — bármint vélekedjünk a „korszellem" mivoltáról és hatóerejéről — nem létesülhetnek. A szerzetesség szigorítása specificus egyházi jelenség ugyan, de nálunk magyar történeti aktualitások — husszita eretnekség, török veszedelem tették égetően szükségessé. S hogy orthodoxiának és hitnek fanatikusai mit tehetnek, s hogy a szerzetességben mily erőtartalék rejlett, azt megmutatta az observans Marchiai Jakab a husszitákkal —, az observans Capistrano János a törökkel szemben. (Ez utóbbinak boldoggá avatását már Mátyás szorgalmazta.) A Hunyadi-ház nem hiába volt oly nagy

barátja az observans ferenceseknek; Hunyadi János nem ok nélkül sürgette 1452-ben a domonkosrend szigorítását, mit aztán csakhamar követnie kellett a ferencrend régibb, marianus ágának is, ha a magyar földről végkép kiszoríttatni nem kívánt. Az állam, az udvar, mely századok folyamán annyi szeretettel támogatta a szerzetesrendeket, most, a veszély idején számítani akart rájuk s követelte regenerálásukat.

Ami a kérdés irodalmi vonatkozását illeti, itt nem tudunk egyetlen személyre, mint energia-forrásra rámutatni, mégis megállapíthatunk egyet-mást, aminthogy Pelbárt és Laskai személyével kapcsolatban bizonyos sejtelmeknek már kifejezést adtunk.

A korai elszigeteltségben álló s így külön magyarázatot kívánó kódexeket (a Jókait, meg a Bécsi-, Müncheni- és Apor-t) immár nem számítva, s az 1493—94-beli Festetics-kódexet, mint nem kolostori használatra készült könyvet figyelmen kívül hagyva: a XV. századból a szigorítás után csak egy kódex-emlék, a szerzetesi regulát tartalmazó Birk-kódex néhány lapja maradt reánk, melyet Váczi Pál fordított a margitszigeti domonkosrendi apácák számára 1474-ben. Valamennyi többi kódexünk, mind a ferenc-, mind a domonkosrendiek, már 1500 utáni másolatok. Mindkét rend kódex-emlékei az 1510-es, majd még inkább az 1520-as években tüntetnek fel nagyobb szaporulatot. Minthogy a legkorábbiak (a XVI. század-elejiek) is másolati példányok, kétségkívül jogosan tesszük fel, hogy a kódexirodalom terén a XV. század utolsó évtizedében indulhatott meg élénkebb tevékenység. Sokkal korábbi időpont feltevése indokolatlan lenne. A „kódex-irodalom korá"-t ezek alapján az 1590 és 1530 közé eső négy évtizedben jelölhetjük ki. A lendítő erőket, a kezdeményező egyéniségeket pedig az 1480-as és 90-es évek szerzetvezérei sorában kereshetjük.

Igali Fábián reformjának ennélfogva csak előkészítő jelleget tulajdoníthatunk, legalább is nem tudunk közvetlen irodalmi következményéről. Halála (1474) után, mint láttuk a mariánus

provinciában ismét némi visszaesés mutatkozott, mely miatt óbudai klarissza-kolostorát csaknem elvesztette gondozása alól. Nem csoda, ha e kolostor számára írt kódexről Mátyás korából nincsen tudomásunk.

A domonkosrend szigorúbb átszervezését, mint láttuk, idegenből iderendelt férfiak vezették s nem bizonyos, hogy ezek épen magyar anyanyelvüeket állítottak volna a reformált zárdák élére. A budai konvent perjele pl. 1468-ban egy Regensperger Lénárd nevű tudós férfiú volt s német volt a híres tudós Niger (Schwartz) Péter is, kit Mátyás a budai intézet élére meghívott. Nem habozunk azonban azt állítani, hogy Váczi Pál fráter a rend azon magyar kiválóságai közé tartozott, kik a reformot irodalmi kezdeménnyel gyümölcsöztették. Ő fordította le 1474-ben Sz. Ágoston reguláit meg „Szent Domonkos sororinak szerzésit" (szabályait) a margitszigeti apácák számára, s e fordítmányában, az ú. n. Birk-kódexben, láthatjuk az 1452-ben megindult szigorúbb áramlatnak első irodalmi következményét, hiszen azt közli, aminek megvalósítását a szigorítás célozta: a szabályt. A tudós Váczi Pál, „magister in artibus et theologiae" (tudjuk már, mit jelent e rendben a magister cím!), kiváló miniator is volt: az esztergomi főegyházi könyvtár máig őrzi a Sz. Tamás-féle Summa Theologica I. részének egy korai nyomtatott kiadását, melyet 1480-ban ő illuminált. 1482-ben a nagyszombati konvent priorja s a budai és pesti konvent egyik teljhatalmú vizitátora volt. Meddig élt, nem tudjuk; a margitszigeti kódex-család alapvetőjét azonban bízvást benne tisztelhetjük.

Az 1480-as és 90-es években aztán, s részben a következő század elején a ferencrend két családjában kiváló kortársak éltek s munkálkodtak rendjük fölemelésén: Segösdi Lukács a marianusok, Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát az observansok részén. Lehet, hogy ugyanezek Váczi Pált is ismerték. Segösdi 1490—97, Laskai 1497—1501 állott, amaz mint provinciális, emez mint vi-

carius a maga magyar tartománya élén, majd másod ízben mindketten egyidejüleg, 1507—1509-ig (1510-ig?). A ferencrend két ága között az 1490-es években ismételten békülési kísérletek folytak, melyek újabb és újabb megegyezésre vezettek. Ezek közül a két elsőt (1492, 1495) a marianusok részéről Segösdi, a harmadikat (1498) az observansok részéről Laskai főnöksége alatt kötötték. Laskai 1511-ben, Segösdi 1521-ben halt meg. Tehát mintegy két évtizeden át (1490—1510) egymás közelében éltek: Segösdi Ó-budán, Laskai Budán, illetőleg Pesten (mint az itteni rendház guardiánja). Együttműködésük ép azon évtizedekre esik, melyek egyszersmind a kódexirodalom fellendülésének kezdeteit jelentik. Ha a kolostorok fegyelmi reformjában a kolostori irodalom közvetlen feltételét láttuk, akkor a létesítését intéző, elrendelő és szorgalmazó személyes akaratot és energiát sem igen kereshetjük másban, mint az említett két férfiúban, s oly kiváló társaikban, minő Pelbárt volt Laskai oldalán, s minő a domonkosrendre nézve Váczi Pál lehetett.

Rendi reform és kódex-irodalom szoros összefüggését konkrét példával erősíti meg és illusztrálja a prémontreiek egy kódexe. Fegyverneki Ferenc, 1506-tól 1534-ig sági (ipolysági) prépost, több prémontrei kolostor atya-apátja, már prépostsága kezdetén reformot kezdeményezett a prémontrei rendben, a néhány évvel azelőtt Franciaországban elfogadott új szabályok alapján. A szegedi és somlóvásárhelyi prémontrei apáca-kolostorban meg is valósította reformját. Ez utóbbi helyen addig bencés apácák lakoztak, de fegyelmük lazultával II. Ulászló és Bakócz Tamás esztergomi érsek a prémontreieknek adták át kolostorukat. Fegyverneki Ferenc Szegedről telepített ide prémontrei apácákat az 1510-es években s ezek számára készült 1518—19-ben az ú. n. Lányi-kódex, mely már az új szabályok szerinti rendtartást (ordinariumot) tartalmaz.

Fegyverneki Ferenc nevét méltán sorozhatjuk az imént említettek mellé.

Ugyane rendtörténeti és személyi okok határozták meg s jelölték ki részben a kolostori irodalom első gócpontjait. Budán (Pelbártnak is tanítóhelyén) és Pesten volt kolostoruk az obser-vansoknak; ők gondozták a budai beginaházat. Óbudán volt kolostoruk a mariánus ferenceseknek s az 1470-től 1500-ig terjedő időre nézve tudjuk, hogy ott lakott provinciálisuk (tehát Segösdi Lukács) is; ugyanott, Óbudán volt az ő gondozásuk alatt álló klarisszák apáca-kolostora. Budán volt a domonkosrendnek Sz. Miklósról nevezett kolostora, a maga jeles iskolájával; ebben lak-tak rendszerint a tartományi főnökök, itt lakott Mátyás káplánja és Beatrix gyóntatója (Antal), itt Niger Péter, itt VI. Sándor pápa legátusa (Ligur Pál). Volt e rendnek még egy férfikolostora 1259 óta a Margitszigeten, mely nem tudjuk meddig, de a XV. század közepén még fennállt, s még egy Pesten, mely még a tatár-járás előtt alapíttatott; ugyancsak a Margitszigeten volt a domon-kosrend nagyhírű apácakolostora, melynek lelki gondozását a férfi-szerzet (bár ilyesmire különben nem szívesen vállalkozott) IV. Béla alapítványa értelmében köteles volt megtartani.

E budai, óbudai, margitszigeti és pesti kolostorok nemcsak saját magyar rendfőnökeiknek, hanem a fényes királyi udvarnak is közvetlen közelében, gondja, pártfogása, de ellenőrzése alatt: szeme előtt is voltak. Maga Szilágyi Erzsébet, míg csak élt († 1483) állandóan érdeklődött az óbudai és a szigeti apáca-zárda iránt; pápai legátusi brevék (1472, 1480) mindkettőbe szabad bejáratot biztosítottak neki. A rendi reformok ezekben hajtattak végre először s gyümölcseik is ezekben érlelődtek meg leghamarább. Az ő példájukat követték aztán más, utóbb meg-reformált kolostorok is, magyar nyelvű nevelő olvasmányok íra-tásában. Ma már nehéz ugyan meghatározni egyenként a fent-

maradt kódexek eredőhelyét, a ferencrend körén belül pedig marianus és observans fordítókat, klarisszák és beginák könyveit megkülönböztetni, annyi azonban bizonyos, hogy az óbudai klarissza, s a margitszigeti domonkosrendi apáca-kolostor, meg talán a budai begina-ház a magyar kódex-irodalom első s legtermékenyebb tűzhelyei voltak.

Azok a margitszigeti „vén sororok": „Legéndy Kató asszony s mind a többi", kik — mint Ráskai Lea az általa másolt Sz. Domonkos-legenda kódexében feljegyezte — 1517-ben elhaltak: nem csupán elöregedett apácák voltak, hanem utolsó maradványai egy korábbi, még a reform előtt beöltözött apáca-tipusnak. Minden jel szerint ezeket az ó-szabály szerinti apácákat nevezték a szigeti kolostorban „vén soror"-oknak, megkülönböztetésül azoktól, kik már az új rend, új fegyelem időszakában vétettek fel; a Ráskai Leák, a Sövényházi Márták írástudó, könyvolvasó nemzedékétől, melynek irodalmunk annyi hálával tartozik.

Az ekként s ily sokszerű okból virágzásnak indult kolostori irodalomra még szép jövő várt volna. A domonkosrend budai iskolájának fejlődése, az observans ferenceseknek 1515-i megújított szabályai, az 1517-i római nagygyűlés, mely a ferencrend testvérágait végre az observantia jegyében egyesíthette, meg a két magyar rendtartomány 1523-i egyetemes közgyűlése, mely a római határozatot élő valósággá avatta: mind megannyi újabb ösztönzést jelentett a szerzetesi élet elmélyítésére, s ami abból táplálkozott, a kolostori irodalom gyarapítására. De már közeledett a végzet: az óbudai klarisszák már 1526-ban, a margitszigeti domonkosrendi apácák 1529-i első megrebbenésük után 1541-ben végkép elmenekültek bizonytalanná vált otthonukból.

V

A KOLOSTORI IRODALOM TÍPUS-JELLEGE ÉS ÉLETFORMÁI

KÖZÖNSÉG nélkül, mely bizonyos fajta olvasmányokat nemcsak kénytelen-kelletlen elfogad, hanem megkíván, s állhatatosan igényel, nem élénkülhet fel az irodalmi termelés. A magyar nyelvű irodalmiság számára a rendi reformok teremtettek meg és neveltek fel először ily értelemben vett állandóbb közönséget a csak magyarul tudó, de a latin vallásművelségből részt kérő apáca-közösségekben. Ezek már nem elégedtek meg a közös ájtatoskodásban való, kötelező részvétellel: érteni, szívvel-lélekkel felfogni óhajtották a szent szövegeket; lelki szükségletükké vált a magány szent áhitatával elmerülni a vallásos érzés legmélyeire. Nekik, minthogy latinul nem, vagy csak fogyatékosan tudtak, magyar nyelvű vallásos szövegekre volt szükségük.

Ezzel a XV. és XVI. század érintkező évtizedeire utolsó feltétele is megvalósult egy mindenestől a latinnak alárendelt, de nemzeti nyelvű vallásos irodalom fellendülésének. Egyéb feltételek: a hazai latinság oly mérvű megerősödése, hogy maga is táplálni tudja ez ifjabb hajtását; másfelől a nyelvnek keresztyén szellemű fölemelkedése már az előszóban, latin előképhez igazodása pedig az írásbeli gyakorlatban: adva voltak, kész eredményeiként az eddigi fejlődésnek. A körülmények szerencsés találkozása folytán voltak kiváló, egymást megértő szerzet-vezérek, s álltak rendelkezésükre elegendő számmal magyar ajkú tudós rendtársak, kik örömest vállalták latin szövegek lefordításának: „magyarázat"-ának nem épen könnyű munkáját.

A kolostori, vagy kódex-irodalom, mely ekként létrejött, az irodalmiságnak természetesen egy kezdetleges tipusát képviseli. Legtöbb jellemző vonását a latintól örökölte.

Ez a kéziratos irodalmiság még sok tekintetben közel áll a szóbeli közvetítés fázisához, viszont átmeneti fokozatot jelent a nyomtatott irodalom tökéletesebb tipusa felé. Közvetítő eszköze u. i., a kézírás, másolás, alkalmasabb már a szöveg megrögzítésére, mint a szóbeli hagyományozás, de sokszorosításra nehézkesebb, főkép pedig kevésbbé kezeskedhet a szöveg sértetlen továbbterjesztéséről, mintsem a nyomtatás. Az eredeti szöveg a másolók hatalmába kerül s azok nemcsak figyelmetlenségből, hanem sokszor szándékosan is változtatnak rajta s a szerző nem ellenőrizheti műve további sorsát. Így közé és olvasója közé beáll közvetítőnek egy harmadik személy, a másoló, ki épúgy, mint az élőszó területén az előadó (énekes, recitator), bizonyos szabadsággal bánik a rábízott szöveggel s nemcsak a maga, hanem esetleg megrendelője kedve szerint is módosíthat rajta. A nyomtatás (bár, mint tudjuk, kezdetben a nyomdász is megengedett magának a másolóéhoz hasonló szabadságot) szerző és olvasója közül végkép kiiktatja a közvetítő személyt, magára hagyja az olvasót a híven megrögzített művel, s általa teljessé és zavartalanúl bensővé teszi szerző és olvasó viszonyát.

Ezt az ideális irodalmi viszonyt még nem éri el a kéziratos terjesztés módszere, viszont azt a reális érintkezést, mely a maga szerzeményét előadó énekes (recitator) és hallgatósága között volt meg, már nem ismeri. Mint fáról a gyümölcsöt szokás, elszakítja a művet szerzőjétől s a maga módján forgalomba hozva, legtöbbször már meg sem tudja mondani, hogy mi fán termett, ki volt a szerzője. Igaz, hogy a szerző sem nagyon igyekszik nevét megörökíteni s tulajdonjogát biztosítani, mert művével nem egyénisége közlését célozta, hivságos eredetieskedés nem bántja, ő Isten dicsőségét s embertársai lelki üdvösségét kívánja szolgálni; ép

ezért legtöbbször a készből merít, compilál vagy annak analogiájára alkot maga is. Bőven idézi a tekintélyeket, maga azonban a háttérben marad. Másfelől az olvasó sem kérdi, ki szerzette az ő olvasmányát, mert csak épülést, okulást, áhitatot keres benne, s a tekintélyek: apostolok, szent atyák, doctorok idézése megnyugtatja, hogy jó helyen keresi. Ő az olvasmány által nem egy bizonyos kiváló, vagy érdekes író-egyéniséggel óhajt viszonyba lépni, hanem lelkét, hitét vágyik táplálni általa. Innen ez irodalomnak túlnyomó névtelensége, miben ismét a szóbeli hagyományozás szerzőfelejtő jellegével rokon. Megőrzött annak primitívségéből egyebet is: az élő szóval való közvetítés némi maradványait, a társaságban való felolvasás, vagy a magányos, de hangos olvasás tartós szokásában.

Közönsége, olvasója is époly névtelen, mint szerzője, vagyis époly távol áll minden egyéni, személyes követelménytől a maga olvasmányával szemben, mint a szerző a maga egyéniségének érvényesítésétől. Ez a közönség ab ovo egynemű; ízlésbeli egyéni változatokat, vagy épen különcségeket nem ismer, lelki műveltsége számára eleve ki van jelölve a norma, az ideál s abban olvasmányszükséglete is jellemezve és meghatározva. Kíván és szívesen lát minden oly olvasmányt, mely vallási eszményéhez közelebb viszi s a szerzetességnek, vagy a hívők közösségének méltóbb tagjává neveli.

Szerző és olvasó nem személyes mivoltukban lépnek érintkezésbe egymással az olvasmány által; minden egyes ily érintkezésben az Egyház, az isteni tudomány, a tekintély szól a hívek kisebb-nagyobb közösségéhez, vagy bármely hívéhez. E viszony alkalmi közvetítőjének, a könyvnek sincs meg az az egyedi, végleges jellege, amire a könyvnyomtatás korában tett szert. A legtöbbször még címe sincs, melyen emlegetni, más könyvektől megkülönböztetni lehetne. A kódexek legnagyobb része u. i. vegyes tartalmu, alkalmi szükségletek szerint kezdett és folytatott, új meg új szöveg-

egységekkel szabadon gyarapított irodalom. Csak ritka esetben jelent tervszerűleg előre meghatározott egységet, könyv-conceptiót. Rendszerint nem is egy kéz s nem egyvégtében írja meg; egy-egy üresen hagyott lapját, vagy laprészét a későbbi tulajdonos tetszése szerint tölti ki, neki fölösleges lapokat kitép belőle, új terniókat köttet hozzá s ír vagy írat azokra is újabb szövegeket. Nem is igen szokás egy-egy kódexet mindenestül lemásolni, vagyis sokszorosítani, hanem csak némely részleteit kiírni egy másik, hasonlóan vegyes tartalmu kódexbe. Ekként a kódex legtöbbször egy folyvást készülőben levő, eredeti, vagy újabb tulajdonosainak a tetszése szerint szabadon továbbgyarapítható könyvnek tetszik. Még az igazi műegységet jelentő kódexek szövege, anyaga is folytonos ingadozásban van, míg másolással terjesztik, s csak ha kinyomtatják, válik véglegessé egyik változata. Igazi egyediséget és lezártságot a kódex rendszerint csak akkor nyer, mikor a használatból kihullva, hosszas lappangás és elfeledtetés után felfedezik, mint irodalmi emléket meghatározzák, leltározzák és nevet adnak neki. Egyedisége azonban akkor sem a mai értelemben vett könyvé, mely ha számtalan példányban sokszorosítják is, ugyanaz az ideális conceptio-egység marad, — hanem az egyetlen példányé, melyet nem kitervelés, hanem saját viszontagságos története egyénített. Minden kódex unicum-jelenség, mellyel szemben egyéni sorsának, viszontagságainak a felderítése a legelső feladat.

A „kódex" fogalmának e megvilágítása az irodalmi viszony részesei — szerző és olvasó (tulajdonos) — közül az utóbbit jelöli ki kezdeményezőnek a kódex létrehozásában. Az határozza meg a maga olvasmány-szükségletét s rendeli meg (pl. egy-egy legendának, imádságnak, passiónak, stb.) leírását a másolónál. Innen az irodalmi viszony létesülésének a modern állapothoz képest megfordított rendje s részesei jelentőségének fordított aránya: a megrendelőé, az olvasni akaróé a kezdemény, a másolóé a végrehajtás, a szerzőé, — helyesebben a már ismeret-

len szerzők által felhalmozott szöveg-készleté a kiszolgálás. Így az olvasó, ha egyáltalán személlyel, akkor sem a szerzővel, hanem a leíróval van közvetlenebb kapcsolatban, s az nem is habozik élni e bizalmas viszonyból származó szabadságával: írás közben a legkülönfélébb megjegyzésekkel kíséri, szakítja félbe a szöveget; úgy érzi, ő az, aki a szöveg által olvasójához szól, ennélfogva szól is hozzá valósággal, a maga személyében. A másolók e közlékenysége egyik legjellemzőbb jegye e primitiv irodalmiságnak, melynek rendszere az irodalmi viszonyt csak a konkrét érintkezés korlátaiig tudatosítja. A közlékeny másolóknak nemcsak fontos adatokat, hanem nagy érdekü irodalmi nyilatkozatokat is köszönhetünk, egyebek közt az első kritikai megjegyzéseket is — természetesen azokat sem a szerzőről, hanem a maga konkrét önállóságában felfogott műről. Ők az általuk leírt szövegnek egyszersmind első olvasói s reájuk gyakorolt hatását nem egyszer élénk visszhanggal kísérik.

Amennyiben tehát itt irodalmi tudatról szó lehet, az nem terjed túl az irodalmiság konkrét tényezőin; a homályban lappangó szerzőt kivülhagyja figyelme körén s csak a kézzelfogható tulajdont, a kódexet, az abból el- vagy felolvasható szöveget s az azt előállító másolót sorozza be az irodalom realitásai közé; vonzalma, tetszése, esetleg ellenszenve is ezeknek szól. Hogy ezek közül csak a legeszményibb realitást, a szöveget érintsem, annak is csak legkonkrétabb valóságát: magvát, közleményét értékeli; vannak szövegek, melyeknek különös becset tulajdonít, sőt csaknem varázshatalmat (mint némely imádságoknak), anélkül, hogy szerzőjük iránt érdeklődnék, vagy formai elemeiket külön méltányolná.

Mindez nagy általánosságban a középkor egész kéziratos vallásos irodalmára, a latinra is áll, bár azon belül már korábban megindultak egy modernebb irodalom-felfogás előkészületei.

A MI KÓDEX-IRODALMUNKAT azonban mint irodalom-tipust a mondottakon kívül még más határozmányok is jellemzik. Első sorban is az, hogy egészében véve fordítás-irodalom s mint ilyen csak függvénye, alsóbbrendü, népszerűsítő tolmácsa a középlatin egyetemes vallásos irodalomnak. Ennélfogva egész rendszerében még nyomatékosabb tényezővé válik a tulajdonos (a megrendelő) s még távolibb halványságba vész el a szerzőnek, az eredeti latin szöveg szerzőjének a személye. Azt a helyet, mit az egyetemes latinságban a szerző foglalt el, itt a fordító tölti be, a magyar szövegnek létrehívója, épúgy névtelenségben maradva, mint amaz. Az olvasó itt még kizárólagosabban a másolóval áll érintkezésben, a szerzővel pedig még kevésbbé mint amott. A magyar szöveg őt nem is a szerző, s nem is a fordító személyével, hanem még szimbolikusabban mint amott, az Egyházzal, a tekintéllyel, a tisztelt, a rejtélyes egész latinsággal érintkezteti.

Másik különleges jegye ez irodalom-tipusnak az, hogy csak zártkörű közönség, csaknem kivétel nélkül egy-egy apácakolostor olvasmányszükségletét van hivatva kielégíteni. Ebből következik rendi jellege, aránylag csekély terjeszkedési képessége; másfelől pedig szemelvényes anyaga, mely liturgikus, előírt szövegeken kívül nevelő értékü ugyan, de csak könnyebb olvasmányokat foglalhat magába, olyanokat, melyek a kedélyt és képzeletet ragadják meg, szórakoztatva oktatnak, tudós készültséget azonban nem kívánnak.

De lássuk immár, tipus-jellemének megértése után, ez irodalom saját, történetileg egyénítő adalékait: a mi szerzőinket és fordítóinkat, a mi másolóinkat, olvasóinkat és kódexeinket; s lássuk eredményét, melyet örökségként hagyott maga után.

EGÉSZ KOLOSTORI IRODALMUNK a latin függvénye: abból van fordítva vagy compilálva. Így tehát magyar *szerzők*-et ezen a területen nem kereshetünk. Egyetlen kolostori szerzőnk, ki e

címet némi joggal viselheti s nagy csudánkra meg is nevezi magát: Vásárheli András. Ő szerzette u. i. az „Angyeloknak nagyságus asszonya" kezdetű cantilenát, mely a Peer- és Thewrewk-kódex másolataiban maradt reánk. Nevét a versfejekbe foglalta bele világi énekszerzők módjára. Kivételes jelenség, s a világiakat is számba véve, a tekintetben is első verses emlékünk, hogy külön versszakot szán szereztetési hely és kelet tudtul-adásának:

Ezt szerzették Pestnek városában,
ugyanottan szent Péter utcájában,
születet után elmult időben:
ezerötszáz és nyolc esztendőben.

Szent Péter utcájában (a mai Kossuth Lajos-utcában) volt az observans ferencesek pesti kolostora; s a ferences krónika tud egy Vásárheli András fráterről, kit 1526-ban, Mohács közelében a törökök meggyilkoltak. Ez adatok alapján tartjuk énekünk szerzőjét pesti observans ferencesnek s azonosítjuk ez utóbbival. — Ismerünk még, de csak a világi költészet terén, néhány megnevezett vers-szerzőt, így Apáti Ferencet, kinek ú. n. feddő éneke közvetlen Vásárheli cantilenája után van beírva a Peer-kódexbe, ugyanazon kéz írásával. A Peer-kódex szerzetesi (valószinüleg pálos) eredetű könyv, de minden jel szerint világi ember (Csepeli Simon) tulajdona volt. Ez teszi érthetővé, hogy oly profán, a papokat sem kímélő, csufondáros vers, mint Apátié — valószinűleg a vágáns költészet egyik terméke — belekerülhetett.

Azon kolostori szövegeink között, melyek latin eredetije még nincsen kimutatva, lappanghatnak talán eredeti magyar szerzemények, tény azonban, hogy szerzőik elhallgatták nevüket.

A FORDÍTÓK KÖZÜL ismerjük ugyan a domonkosrendi Váczi Pál nevét (ki a margitszigeti apácák számára regulát fordított), de nem maga közléséből, hanem egy későbbi rendtörténet jóvoltá-

ból. Egyetlen fordító, aki megnevezi magát: Nyujtódy András ferences szerzetes, a Székelyudvarhelyi-kódex egy részének leírója. Húga, Judit, Tövisen volt begina s András fráter az ő számára fordította le Judit könyvét az ó-szövetségből, 1526-ban. Őt sem neve megörökítésének hívságos becsvágya vezette ebben, hanem ugyanaz az elemi kénytelenség, mellyel pl. egy levél írója, vagy egy ajándék küldője nevezi meg magát. Fordítmánya végén u. i. ily szép szavakkal fordul húgához: „Imé azért én szerető húgom Nyujtódy Judit, az te neveden való szent asszonynak könyve, melyet én, az te szegény bátyád, Nyujtódy frater András, megírtam az deáki bötüről ez magyar nyelvre, az te hozzád való atyafiságos szeretetnek miatta meggyőzettetvén, és hogy ne lennél az te celládban az te szentednek könyve nélkül, de vallanád (= bírnád) ezt az te lelkednek vígasztalására. Ne nézzed kedég szerető húgom ez írásnak az ő paraszt voltát, hanem az ő igaz értelmét, kiben hamissat nem lelhetsz". Látni való: a fordító is csak akkor nevezi meg magát, ha bizalmas viszonyban van leendő olvasójával. Az, aki ismeretlen olvasók: közönség számára fordít, megmarad a maga névtelen távoliságában. Nyujtódy András egyébként, amint fordításából is kitetszik, tanult ember volt, 1509—10-ben a krakkói egyetemen tanult. A rajzban nem volt oly kiváló, de azért a lapszélét itt-ott vörös arabeszkekkel diszítette, egy helyen a tőrt is oda rajzolta, mellyel Judit elvágta Holofernes nyakát, más helyen pedig a levágott főt veti oda rajzban.

Ha nem nevezi is meg magát, itt-ott mégis közvetlen szóba áll olvasójával a fordító, bár korántsem oly sűrűn, mint a másolók szokták. Érdekes vallomást tesz pl. a Jordánszky-kódex bibliafordítója, mintegy okát adva, miért ugrik Mózes II. könyvének 25. fejezetéről mindjárt a 28.-ra: „Itt két kapitulomnak híjja vagyon . . . kinek értelme és magyarsága semmiképen én elmémbe nem fér, de egyébtül sem érthetöm". Szóval: nem tudta lefordítni s más sem tudott segíteni rajta. A „Három körösztyén leány"

drámai formáju legendájának a fordítója, mintaképül ajánlja olvasóinak a három szent leányt s hozzá teszi: „Jó volna, az kitől lehetne!"

Fordítóink megnyilatkozásai közül azonban legnevezetesebb, a maga nemében egyedül áll, az Érdy-kódex (1524—27) két: latin és magyar előszava. E nagy terjedelmű postilla- és legendatárt egy karthausi szerzetes fordította s írta le, valószinűleg Lövöldön (Városlődön), bármely rendbe tartozó szerzetesek és apácák számára (neki is volt egy apáca húga). Latin prologusában utal a külföld példájára, hol már a legkülönfélébb nemzeti nyelveken olvashatni a bibliát. A magyar nem tudatlanságból, hanem hanyagságból, még nem jutott annyira. Pedig most már a „pestifera luteriana heresis" is fenyeget. Ő tehát lefordítja az egész évre való epistolákat és evangéliumokat a hozzájukvaló tanításokkal, a latinban kevésbbé jártas mindkétnembeli szerzetesek számára. — „Sok ájojtatus híveknek kérelmésökre és lelki használatjokra nagy munkára vetvén elménket, kezünket" — úgymond másfelől a magyar „prohemium libri" — „szükség . . . folyamnunk az áldott vigasztaló szent léleknek malasztjához"; a kinek szeme elébe akad ez írás (folytatja), ami fogyatkozást talál benne, meg-emendálhatja; „ha kedig valaki valami jót talál benne, avagy hasznot vehet belőle, adjon hálát és dícséretöt, ne annak, aki írta és szörzötte, de aki adta: Úristennek. Én kedig minden és teljes bizodalmammal ajánlom, mint szegény bínes, magamat imádságtokban".

Ez hát magyar nyelven az első előszó, a magyar középkor legvégéről, e már erősen átmeneti időszakból. Amily jellemző középkori vonás benne a névtelen maradás, meg az érdem elhárítása, annyira modern már maga az előszó-írás ténye s a latin prologusnak az anyanyelv iránti figyelme, melyre nézve a névtelen karthausinak a humanista Erasmus magyar hívei lettek legközelebbi

követői. E fordítóra különben a maga helyén még visszatérünk több, igen figyelemreméltó személyes tulajdonságai miatt.

Bármennyire visszahúzódik a fordító, a maga igazi feladatát mégis csak olvasójára való tekintettel végzi, aki nem tud latinul s esetleg magyarul sem ért meg egykönnyen némely nehezebb passzust. Innen részben a vagylagos fordításnak, a rokonszók ikerítésének egész kódex-irodalmunkon végig menő szokása: két, sőt három szóval „magyarázása" az egy latinnak: „Egy főtisztartó avagy adószedő; ha jó conscientiád volna azaz lelki esmeretöd" stb. Gondos fordító (pl. a Domonkos-legendáé) lehetőleg nem él latin szóval, s ha átvesz eredetijéből idézetképen valamit, nyomban megmondja „magyarságát" is. Van aki, mint Nyujtódy András, valósággal glosszázza, felvilágosító közbevetésekkel igyekszik érthetőbbé tenni fordítmányát; pl. Judit könyvében a nép imádságában előfordul ez a részlet: „és az te szentidnek ő orcájokra ügyekezjél": — azaz, teszi hozzá a fordító, „Ábrahámnak, Izsáknak és Jákóbnak, az te hív szolgáidnak, az mi atyáinknak ő szolgálatjokra tekénts". Alexandriai Sz. Katalin legendája Debreceni-kódexbeli szövegének a fordítója, mielőtt Pelbárt nyomán Katalin martiromságát ismertetné, jónak látja megmagyarázni a „martir" szót, a következő, nyelvészettörténetileg is nagyérdekű kitéréssel: „Demaga minek előtte elkezdenők magyerázni az ő martiromságát, annak előtte lássuk meg, hogy micsoda ez íge: martir. Mert igen gyakorta halljok az misébe, az imádságba és az prédikációba: martir, martir; immár ez íge szintén magyer szóvá vált. Azért ez íge: martir: magyer szó-e, avagy diák szó-e? Reáfeleltetik, hogy sem magyer szó, sem diák szó, hanem gereg szó;... magyeról úgy értsed, hogy tanó; mert mikoron geregől mondatik martyr, akkoron diáki nyelven mondatik testis, magyeról kediglen magyeráztatik bizony tanónak... No azért ne menjenk igen messze,... demaga mastan vegyük ez dicsőséges szent Katherina asszonyt elé". Alighogy „eléveszi" azonban, újabb szívességet tesz

leendő olvasójának s kiszámítja, hogy Katalin 1209 esztendővel ezelőtt szenvedett vértanu-halált, amiből viszont mi számíthatjuk ki, hogy 1519-ben írta ezeket.

A Margit-legenda fordítója pedig nagy szeretettel igyekszik a régibb latin legenda helyrajzi utalásait az ő korabeli állapotok szerint localizálni, hogy olvasói, a „mostani" apácák jól elképzelhessék mi hol történt: „felvevék ez szent szűznek ő szentséges testét és elhozák és letevék az kar alatt. (Jóllehet általjában nem nevezi meg az legenda helyét, hanem csak szent egyháznak mondja. De mennyire az legendának folyása tartja, az kar alját mondja szentegyháznak);" — Margit a kar és a kőfal közötti helyen szeretett imádkozni „kit *mastan* hívonk szent Margit asszony helyének"; egyszer soror Ágnes, esős, sötét időben bele esett a kútba „mert az időben az kútat nem kerétették környül kővel, miképpen *mastan;* és vala az kút az nagy udvaron az kohnya előtt, mert akkoron az kis setét kohnyában főznek vala". Mindez jól mutatja, mennyire alkalmazkodik a fordító az ő leendő olvasóinak, a margitszigeti apácáknak természetes érdeklődéséhez. Ügyel arra is, hogy félre ne érthessék; a szigeti sororok közt volt sok ispán-leány, a fejedelemasszony ispán özvegye volt: „de itt — figyelmeztet a fordító — az ispánt nem kell úgy értenönk, hogy valami köz ispánnak felesége volt volna ez asszony, vagy az több sororok, kiket nevezönk ispán-leánynak, hanem voltanak vármegye ispáni és nagy urak". — Valóban jól nevezték akkor „magyarázásnak" — e szó mai értelmében is — a fordítást.

Nem mindig dönthetni el, kitől származnak ily szövegközi közlemények: a fordítótól-e, vagy a másolótól. Pl. a Sándor-kódex egy-egy szövegének ezek a záradékai: „Nem szükség ti nektök az házasokról írnom, azért nem írom az ű késértetöket"; meg: „az több kénoknak írását mind elhagyván, mert azokat tudni nem olyan szükség": egyaránt származhatnak a fordítótól, meg a másolótól. Szintúgy a Tihanyi-kódexnek ez a gyöngédtelen példa-

bevezetése: „Olvastatik amaz egy apácáról, ki nem vala sem kétségös, sem rágalmazó, sem álnok, mint némelyek közőletök, kik bizony az mennyei menyekzőből mint amaz balgatag szűzek, kikről Uronk szól, ... kirekesztetnek" (a közőletök szót át is húzgálta tintával valamelyik megsértett olvasója!) Valószínűleg inkább a fordítóé ez a megjegyzés a Lányi-kódexben, bizonyos szertartás leírása után: „ezt tedék (= pedig) én, ki írom, nem mondom enmagamtul, de láttam ez mi szerzetünknek bizony könyvébe, hogy így kell lenni"; viszont ugyanazon kódexben bizonyos éneklendő szövegeket sorolván fel, de hangjegyelés nélkül, alighanem a másoló teszi hozzá: „azhonnan írták, ott sem volt megnotulálva".

A fordítókról még csak annyit, hogy ha névszerint nem is, nyelvhasználatuk és stílusuk alapján nem volna lehetetlen elkülöníteni osztályrészüket legalább egy részében a kódexirodalomnak. Sajnos, ily irányú vizsgálatok alig tétettek még, pedig egy-egy kolostor kódexeiben gyakran véljük felismerni ugyanazon fordító modorát; viszont egy-egy fordítmány egyéni modorossága olykor egészen kirí kódexbeli szomszédságából.

Vajjon a kolostori irodalom fordítói között nem lappanganak-e oly tudós szerzetesek, kik a latin nyelvű irodalmat is művelték: a fordítók névtelensége miatt ma már alig eldönthető kérdés. Semmi okunk azonban kétségbe vonni, hogy a középkor vége felé már jelentkezhetett az a kétnyelvű írótipus, mely aztán a XVI. század humanista és reformációs légkörében vált általánosabbá. Az a feltevés, hogy a magyar verses Katalin-legenda szerzője a latin nyelvű irodalomban oly kiváló Temesvári Pelbárt lett volna, tudjuk, megdőlt. Maga a gondolat azonban, hogy jeles latin író a vulgaris nyelvhez is leereszkedhetett, erre a korra nézve éppen nem alaptalan. Az említett legendán kívül is vannak kódexirodalmunkban oly szövegek, melyek korántsem szolgai, hanem tudós önállóságra való fordítások. Ily önállóság feljogosít arra, hogy a fordítónak a tudós (tehát latin nyelvű) irodalom művelé-

sében is jártasságot tulajdonítsunk. Az Érdy-kódex karthauzija illusztrációul is szolgálhat feltevésünkhöz: ő u. i. latinul is, magyarul is ír egy-egy előszót a maga kódexéhez. A Sz. Krisztina-legenda latin címlapja és magyar szövege, Vásárheli András, Apáti Ferenc, Péchy Ferenc magyar énekének latin akrostichonja, latin prédikációs köteteknek szövegfolytában írt magyar glosszái, stb., szintén e körbe tartozó jelenségek.

MINT MÁR TUDJUK, kódexeink csaknem kivétel nélkül másolati példányok. A Példák Könyve egy helyén találunk is egy másolónak szóló utasítást: „ez is hozzá való, ezt is le kell írnya". Alig van szöveg, mely a fordító kézírásában maradt reánk. Ilyenek mégis a Birk-, az Érdy-kódex, s a Székelyudvarhelyinek eleje. A másolóknak elég szép számát ismerjük s érdemes lesz személyes közleményeikkel is megismerkednünk.

A másoló: fráter, soror, pap, vagy „deák". Némelyik igen nagy arányu munkát végzett. Így a Nádor- (1508), Simor- (XVI. század eleje), Nagyszombati-kódex (1512—13), meg a Debreceninek (1519) egy része egyazon kéznek az írása: minde kódexek az óbudai klarisszák tulajdonában voltak. A margitszigeti kolostor könyvei közül Ráskai Lea írása: a Margit-legenda (1510), a Példák Könyve első fele (1510), a Cornides-kódex (1514—19), a Domonkos-legenda (1517) s a Horvát-kódex (1522); Sövényházi Mártáé a nagy terjedelmű Érsekújvári kódex (1530—31) java része.

A többi, névszerint ismert másolót (csak egy-egy kódexnek, vagy kódex-részletnek a leíróit) időrendben sorolhatjuk fel: „Bertalan pap, beregvármegyei Halabori faluból nemzett" (Döbrentei-kódex, 1508); „Frater Pál Tétémy, vázsonyi vikárius" (a Gönöry-k., 1516, egyik részének másolója; egy másik részé valamely Katalin nevű apáca); Kálmáncsey László pap (Lányi-k., 1519); „az te szegény atyádfia Mihál deák" (Pozsonyi-k., 1520);

„et sic est finis per me Gregorium de Velyke... in Lewka (=Léka, Vasmegyében; Keszthelyi-k., 1522); „Fr. Ferenc Sepsiszentgyörgy vesztegette" (Teleki-k., 1525—31); „Soror Jusztinának soror Kata" (Thewrewk-k., 1531.); „1532-öd esztendőben ez könyvecskét végeztem Szent Priska napján Frater Pál Garay, prédikátorszörzetbeli" (Kriza-k.); „Finitur psalterium Anno Dom. 1539 per fratrem Paulum de Papa" (Kulcsár-k.). Csak kezdőbetűvel jelzi nevét F(rater) M., ki „nagyságos Benigna asszonynak, néhai Kinizsy Pál társának, őnagysága klastromában, Vázsonyban" írta a Czech-kódexet 1513-ban.

Nyujtódy Andráson kívül a most felsoroltak közt is akad egykettő, akiről közelebbi adatokat is ismerünk. Sepsiszentgyörgyi Ferenc salvatorianus ferences volt; 1537—39: palotai, 1542—44: füleki, 1544 után csíki gvardián. Pápai Pál is salvatorianus ferences; 1533—35: a zalamegyei Taládon házfőnök, 1535—37: Ozorán őr; ez utóbbi helyen a beginákat is volt kolostoruk; velük Pápai, hivatalánál fogva is összeköttetésben állt s valószinűleg számukra másolta a Kulcsár-kódexet.

A másolók magán-közleményei (lapalján, lapszélen, szöveg előtt, szöveg végén, olykor szöveg közben, sokszor piros tintával odaírva) a legkülönfélébb jellegüek. Egyik legbecsesebb közleményük a dátum jelzése, egyszerű évszámmal, vagy még azonkívül egykorú nevezetes eseményre való hivatkozással. Ily kortörténeti adatokkal különösen Ráskai Lea szolgál. A Példák Könyvét 1510-ben írta a Margitszigeten: „Ezen esztendőben kezdték csinálni, boltozni — jegyzi meg — az egyházbeli sanctuariomot". A Cornides-kódexen megszakításokkal évek során át dolgozott s egy-egy részlet végén a következő érdekes adatokat közli: „Végeztetik . . . 1514. esztendőben. Ezen esztendőben lőn az keresztes had, Magyarországnak örök emlékezeti, kiben veszének sok nemes urak az kegyetlen pór hadnagyoknak kegyetlenségek miatt"; „Végeztem pénteken, sz. Dienes estin, Úr születeti után 1518 esztendő-

ben. Ezen esztendőben gyüleköztek az magyeri urak és minden nemesek Báccsá. Valami leszen benne"; „1519 ... Ezen esztendőben hala meg Perényi Imre magyerországbeli nádrispán". — A Winkler-kódexet akkor írta névtelen másolója „mikoron László (= II. Ulászló) királyné, Anna asszony ez világból kimulék gyermökágyába, sz. Mária Magdolna asszony napja tájába, 1506-od esztendőbe".

Egy-egy olvasmánynak a végére rendszerint odaírják, hogy „vége vagyon", vagy „ez a vége", egy-egy hálaadó szót is csatolva hozzá: „alleluja!"; „istennek hála!"; „Ez a vége. Dicsértessék az édes Jézus örökké, ámen. Jézus, Mária, Sz. Ferenc!"; „Ez írásnak ez vége. Dicsértessék úr isten és az szűz anya Mária". Halabori Bertalan, a Döbrentei-kódex írója, a verses doxologiát szokta ily helyekre odaírni: „Én munkámért — Legyen atyának dicsőség, és fiúnak tisztesség, és szentléleknek vigasság, miként vala kezdetben, és immár és mindenkor és öröknek örökig, ámen". Egyikmásik a jutalomra is célzást tesz ilyenkor: „Ennek jó áldomása volna jó helyen" — olvassuk a Bod-kódex végén; „Én édes Krisztinám! — szólítja meg megrendelőjét a Gömöry-kódexbe másolgató Katalin — nám (= lám) igen szép az könyv, mire nem fizetsz?"

E Katalinnal ellentétben mások, mint Nyujtódynál is láttuk, mentegetőznek, a nem jól sikerült írás miatt. Így Sövényházi Márta az Érsekújvári-kódexben, többször: „Vége vagyon etc. Ne gondolj vele, ha nem szépen írtam, de nézjed idvességes használatját, haki megolvassa"; „bizony igen siettem vele. Vége vagyon, ámen". Viszont az imént említett Katalin is, bár egészben véve, úgy látszik, meg volt elégedve munkájával, hellyel-közzel mégis alighanem mentegetőzésül ír oda efféle közléseket: „igen fáj fejem" — „igen beteg valék" — „bizony, igen beteg valék". Szintén írásával kapcsolatban, de más okból teszi egy helyt a Lobkowitz-kódex egyik másolója ezt a megjegyzést, váratlanul vé-

gét szakítva a példának, melyben épen az ördögöt beszéltette: „ennek felette nagy sokat monda, kit nem írhatok meg, mert nem fér ide". Viszont a Debreceni-kódex egyik másolója egy prédikáció „harmad tanuságát" már nem írja meg, ahelyett utal kézírata egy korábbi helyére, így: „miképen megírtam az harmad ternosson, az ternosnak ötöd levelén". Sövényházi Márta, Sienai Sz. Katalin életének írásában a szöveg rendjét eltévesztvén, egy helyen a lapszélen a szöveg helyes rendjére figyelmeztető megjegyzést tesz.

Mint fentebb idézett előszava végén a néma szerzetbeli fráter a többiek is imádságot kérnek jutalmul olvasóiktól. Van (mint a Tihanyi-kódex másolója), ki latinul kéri: „Pro scriptore piam lectrix ora Mariam". De legtöbb (amint természetes is) a magyar kérelem: „Az ki írta, egy Ave Máriát kér" — „Egy Ave Máriát kérek, aki olvas benne, attól" — „imádj az bűnösért, ki ezt írta. Alleluja!" A Lobkowitz-kódex egyik másolója, leírván egy szép imádságot, melyet aki elmond, az megnyeri a nagy búcsút, „azaz kéntul, bűntől ódoztatik": ezt a kérelmet intézi a könyvet olvasandó apácához: „Ezt én értem minden napon megmondjad, jó néném!" Hasonlókép a Winkler-kódex írója: „Imádj éröttem és legyek részes imádságodba, ki ez könyvbe olvasandasz". Az a soror Kata, aki egy Jusztina nevű apácának másolta a Thewrewk-kódexet, egy helyt e szavakkal fordul hozzá: „Imádj érettem, édes leányom Jusztina, hogy isten bocsássa meg bűnömet; mondj minden nap csak egy Ave Mariát érettem". Mi sem tünteti fel jobban e kérelmeknél másoló és megrendelő egymáshoz való viszonyának a közös áhitatban összetalálkozó teljes bensőségét.

A másolóknak ez idézetekben megnyilatkozó egész lelkisége eleve kizárja azt, hogy holmi profán közleménnyel zavarják meg szövegeik ájtatos összhangját. Ennek ellenére a kódex-irodalomra vonatkozó tanítások között nincs népszerűbb, kedveltebb és meg-

rögzöttebb annál, mely szerint a Weszprémy-kódex egyik leírója valami virágének-félét firkantott volna be kódexébe másolás közben, még pedig ezt: „szüvem, lölköm, virágom, cinigém", meg ezt: „aranyom, gombom, ágom, levelem". Nos, annyi az igazság, hogy egy helyt a kódex két levele közé be van varrva egy keskeny csík papiros és azon olvashatók az említett szólongatások: tehát a kódexhez eredetileg nem tartozott hozzá az a profán szöveg.

Ha a kódexbeli olvasmányok hatása, fogadtatása érdekel bennünket, akkor sem fordulhatunk tájékoztatásért máshoz, mint a másolóhoz. Ritka a gépies, az ú. n. szolgai másoló s épen azért ritka a betűhív másolat. A legtöbb egészen beleéli magát abba, amit leír s olvasóként elsőül kerül hatása alá. A lemásolandó kézirat hibáit lehetőleg helyesbíti, homályos helyeit igyekszik világosabban megfogalmazni, a szépet még szebben, a rútat, a szörnyűt még visszataszítóbban színezni. Ily beavatkozások nyoma különösen verses szövegeken állapítható meg kétségtelenül, mert a másoló érzelmes toldalékai megrontják a vers eredeti, szabályos ritmusát. A Czech-kódex pl. még eredeti hűségükben közli e versorokat:

Én istenem és én váltóm,
Mondhatatlan mindön nagy jóm;

a Thewrewk-kódexnek a szép jelzőkben telhetetlen másolója ugyanazt a két sort már így szépíti meg, s mint verset ilyenné rontja el:

Én édes uram, én édös istenem és én édes megváltó Jézusom,
Ki vagy mondhatatlan mindön nagy jóm.

A szöveg hatása alatt átgyúrja magát a szöveget!

A másoló meghatódottságának azonban önálló megnyilatkozásait is szép számmal ismerjük. Némelyik már a cím-közleményben igyekszik átönteni olvasójába a maga elragadtatását: „Úr-

nak nevébe kezdetik — olvassuk a Kazinczy-kódexben — az Szent Barlámnak élete. Kéröm azért én, ki ezt írtam, mindazokat, kik ez könyvecskét olvasandók, hogy szeretettel olvassák, mert igön szép"; „Kezdetik az édös szűz Máriának nevébe való diáki bötökről egy kisded prédikáció; kisded, de igön szép". Főkép némely kiváltságos imádságokat szoktak így előre ajánlani: „ájtatos szent imádság és igen kedves"; „idvességes, szerelmetes, gyönyörüséges és igen használatos szép imádság". A Winkler-kódex igen szép Mária-siralma végén a meghatottság visszhangjaként hat (bár aligha a másolótól származik) e verses felfohászkodás: „Édes anya, bódog anya, Virágszűlő szűz Mária!"

A másolt olvasmányában teljes lélekkel való részvételnek egyik sem adta oly meggyőző és szuggesztiv bizonyítékát, mint a Lobkowitz-kódex egyik másolója, ugyanaz a névtelen, akinek „jó néné"-jéhez intézett kérelmét fentebb már idéztem. Sz. Eufrozina életét leírván, így szól: „Valaki szeretettel ez írást olvassa: nem lehet oly kemény szíve, hogy ájtatosságra vagy sírásra ne induljon. Szent szeretet íratta ezt!" Más helyen pedig egy kárhozandó ember „rettenetes példáját" írván, aki elátkoz mindent, ami szent, magát a boldogságos szűzet s a megváltó Jézust is: a szörnyű átkozódásokat tartalmazó sorok mellé, lap szélére, ezt jegyzi oda lelke megnyugtatására: „megbocsássad édes asszonyom Mária, mert szívemnek keserűségével írtam ezt meg; te is, édes uram, Jézus!"

A „címközlemény" szót használtam az imént. Valóban, amit ma címnek nevezünk, a kódexekben még rendszerint közlő alaku megjelölése a tartalomnak: a másoló közleménye az is. „Az halálról szól itt az írás" — „Kezdetik itt urunk kénjáról való prédikáció" — „Itt kezdetik bódogságos Sz. Damankos atyánknak szentséges... erkölcséről való írás ezképpen" — „Úrnak nevébe kezdetik az dicsőséges Sz. Anna asszonynak élete" — „Az Sz. Szilveszter élete következik" — „Olvastatik egy igön szép példa,

mely igön jó az Sz. Jeronimusnak alázatossággal szolgálnia". Ritka a mai értelemben vett cím, amely u. i. a szövegnek állandó tartozéka, neve, pl. „Urunk Jézusnak kegyességéről való imádság". Egyetlen kódexünk, melynek külön címlapja van, a Sz. Krisztina élete; arra is latinul van ráírva a cím. Van rá eset, hogy a kódex első szövegegységének a címe mintegy az egész kódex számára címlapul szolgál. Így a Gömöry-kódex Sz. Brigitta 15 imádságával kezdődik s ennek a címével („Orationes beatae Brigidae Virginis XV . . . Oratio prima") tölti ki címlapját. A *cím* fogalomra különben nem is igen lehetett még közkeletű magyar szó ekkor; mutatja az, hogy a Weszprémy-kódex a megfelelő latin szót vagylagosan fordítja: „Hogy penéglen kenyvedben meglelhessed, amit keressz, ez kenyvben annak okáért minden capitulomnak avagy részének *címerét avagy jegyét* előlvetettem". A Jordánszky-kódex pedig többször *név*-nek mondja („ilyen név alatt"). Természetes, hogy a cím-utalást is magyarázó közlés módjára intézik el, ha arra kerül a sor: „Úrnak nevébe kezdetik az írás és hívattatik Szűzeknek coronájának"; „és vagyon megírván (Vilhelmosnak) bűnről szerzett könyvébe".

UTOLJÁRA HAGYTAM a megrendelők (tulajdonosok, olvasók) csoportjára vonatkozó gyér adatokat. A legtöbb kódex valamely apácakolostor köztulajdona, de egynéhányról megállapíthatni, hogy magánszemélyé volt. Alig van kódexünk, melybe az első tulajdonos neve félreérthetetlenül be volna jegyezve; azét is rendszerint a másolótól tudjuk meg, ha megtudjuk; imádságos kódexekben olykor az árulja el a tulajdonos kilétét, hogy egy-egy imádság, neve beszövésével, egészen az ő személyéhez van alkalmazva (pl. „szabadíts meg engemet Simont"); van rá eset, hogy valaki más írta be a tulajdonos nevét. Azt pedig, hogy melyik kolostoré volt valamely kódex, a legtöbb esetben csak nagyon sok szempontú hozzávetés döntheti el s nem mindig egész bizonyossággal.

Hogy előbb a magánszemélyek, s köztük is első sorban a világiak kódexeit említsem: Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára írtak a nagyvázsonyi pálos kolostorban egy díszes kiállítású „kis breviáriumot": a Festetics- (1493—4), meg egy imádságos könyvet: a Czech-kódexet (1513). Valószínűleg ugyancsak a nagyvázsonyi pálosok írták a Peer-kódex néven ismeretes imádságos könyvet, 1526 körül, egy Simon nevű világi ember, — alighanem Chepeli Simon részére, ki kolostoruk birtokait gyarapította. A kis terjedelmű, ugyancsak ekkortájt készült Gyöngyösi-kódex pedig azé a Pál bíróé (vagy Biró Pálé ?) lehetett, kinek maga nevében szóló vallástétele is olvasható benne.

Világiak tulajdonában, mint látni, csak imádságos kódexeket találunk.

Egyes apácák könyvei voltak a következők: Krisztina, margitszigeti apácáé a Gömöry-kódex nevű imádságos könyv, melynek nagy részét a fentebb említett, betegeskedő Katalin írta, kisebb részét pedig Tétémi Pál nagyvázsonyi vikárius; soror Jusztina, valószínűleg szintén margitszigeti apácáé volt a túlnyomólag imádságokat tartalmazó Thewrewk-kódex (1531); egy Katalin nevű, marosvásárhelyi begináé a bizonytalan keletű Lázár-kódex; Nyujtódy Judit tövisi begináé a Székelyudvarhelyi-kódex, s ez az egyetlen, melyben egyenest meg van mondva, kié a könyv: „ez könyv szíz leány Judit asszonyé, 1528 esztendőben írták Tövisön"; a határozatlan keltü, klarissza-eredetű Weszprémy-kódexnek egyik lapjára így van feljegyezve a tulajdonos neve: „Az Somodi néném könyve ez"; kérdés, mikor volt az övé. Mindhárom utóbb említett kódex vegyes tartalmu.

Mint látni, még ekkor nem igen volt szokásban, hogy a tulajdonos beírja nevét a maga kódexébe. Lehetett egyébként a sororok (kódex-tulajdonosok) közt olyan, aki el tudta olvasni az írást, maga azonban írni nem tudott.

Áttérve most már egyes kolostorok kódex-készletének a meghatározására, a jelzett fenntartással a következőkben ismertetem azok megoszlását, egy-egy kolostor kódexei közé odavaló apácák magántulajdonát is beiktatva.

A Ferencrend kódexei részben klarissza-apácák, részben „harmadszerzetbeli húgok", beginák számára készültek. Az óbudai klarissza-kolostor kódexei ezek: a XVI. század elejéről való Guary- és Simor-, továbbá a Nádor- (1508), Nagyszombati- (1512, 13), Lobkowitz- (1514) és Debreceni-kódex (1519). Bizonytalan, mely klarissza-kolostoré volt a XVI. század első negyedéből való Weszprémy-kódex. Bizonytalan a Kazinczy- (1526, 27) Tihanyi- (1530—32) és Vitkovics-kódex (1525) hovatartozása: egyaránt lehettek klarissza-szűzek, vagy beginák tulajdonai. Valószínűleg marosvásárhelyi beginák tulajdona volt a Lázár- (1525 után ?), bizonyosan a Teleki- (1225—31), tövisi begináé a Székelyudvarhelyi- (1528), valamely dunántúli begina-kolostoré a Keszthelyi- (1522), az ozorai begináké a Kulcsár-kódex (1539).

A Domonkosrend kódexei csaknem kivétel nélkül a margitszigeti apácakolostor, vagy ottani egyes apácák számára írattak. Csak az 1532.-i Kriza-kódex nem nyújt semmi fogódzót, hogy odasoroztassék. Bizonyosan margitszigetiek a következők: Váczi Pál írásában a Birk-kódex (1474); Ráskai Lea írásában a Margit- (1510) és a Domonkos-legenda (1517), a Példák könyve (1510), a Cornides- (1514—19), meg a Horvát-kódex (1522); ismeretlen kéz írásában a Könyvecse a sz. apostolok méltóságáról (1521); Sövényházi Márta írásában az Érsekújvári- (1529, 1530, 31), meg a Thewrewk-kódex egy része (1531). Margitszigetinek tartják a többi domonkosrendi, vagy annak látszó kódexet is, névszerint a keltezetlen Virginia-, a Winkler- (1506), nagy részében a Gömöry- (1516), egészében a Jordánszky- (1516, 19) és Sándor-kódexet (1521 ?), meg a keltezetlen, s talán a Horvát-kódexből kiszakadt Sz. Krisztina-legendát.

A prémontreieknek egyetlen bizonyos tulajdonuk ebből a korból a somlóvásárhelyi apácák számára készült Lányi-kódex (1519). Vitatják a Döbrentei- (1508) s a Pozsonyi-kódex (1520) prémontrei eredetét.

Karthausi eredetű kódex az egyetlen Érdy (1524—27), de, mint láttuk, szerzője azt nem egy valamely kolostornak, hanem általában szerzetesek és apácák használatára írta. Szintén nem kolostorok, hanem egyes világiak számára írták fentebb elősorolt imádságos kódexeiket a nagyvázsonyi pálos szerzetesek.

A mindössze egy-két levélnyi kódex-töredékek közül ferences eredetű a „Máriabesnyői (vagy Nagyszombati) Töredék", meg a „Piry-hártya", melyek valamikor egyazon kódexbe tartoztak; talán domonkosrendi eredetű a „Thaly-nyelvemlék", meghatározatlan a XV. századvégi „Breviariumi mutató tábla" eredete. Ahhoz épen semmi fogódzónk nincsen eleddig, hogy a kolostorokat is egyenként kijelölhetnők, melyek számára e töredékek kódexeit írták.

Ismétlem, az egyes kolostorok közötti megoszlásnak ez a képe nem tekinthető véglegesnek. További kutatások változtathatnak még rajta. Szerzetesrendek szerint (néhány vitás eset kivételével) eléggé világos a kódexek hovátartozása; kolostorok szerinti megoszlásuk nem oly nyilvánvaló. Klarissza-kolostornak tulajdonított kódex lehetett esetleg beginaházé is, központi (óbudai, szigeti, budai) kolostornak tulajdonított lehetett némely esetben vidékié is. A központiak meghatározásához szilárd támasztékot a kétségtelenül margitszigeti eredetüekben keresnek; ha valamely ferences-kódexben egy margitszigetivel párhuzamos szöveget találnak, ebből azt következtetik, hogy az a ferences-kódex a margitszigetihez legközelebb fekvő (tehát óbudai) klarissza-kolostoré volt, mivel csak ily szomszédos, közeli kolostorok adhatták kölcsön egymásnak, lemásolás végett, kódexeiket. Ha a párhuzamos szövegek betű szerint egyezők, akkor meg is van e feltevésnek a

valószínűsége, kivált ha visszaemlékszünk azon fentebb ismertetett történeti okokra, melyek elsősorban a központi kolostorokat jelölték ki a kódexirodalom tűzhelyeivé. Mindamellett azt is jól tudjuk, hogy az egyes kolostorok közt élénk szellemi érintkezés volt; vidéki kolostor másoltathatott a maga számára szövegeket a központiakban is; mind a ferencesek, mind a domonkosok rendfőnöke — „szerzetmestere" — lefordíttathatott bizonyos latin szövegeket valamely, a központban élő tudós fráterével s különböző kolostorai számára ott helyben lemásoltathatta, avagy kiadhatta nekik lemásolás végett; a provincia főnöke, tisztsége leteltével, visszakerült valamely rendháznak, vagy a tartomány valamely részének élére: kétségtelen, hogy e szűkebb hatáskörében is folytatta irodalomintéző tevékenységét. Regulákat s bizonyos liturgikus szövegeket a rendi központból kellett terjeszteni és ellenőrizni. Igali Fábián példája: 1454.-i új szabályzatának lemásoltatása valamennyi kolostora számára, bár ez esetben latin szövegről volt szó: illusztrálhatja a mondottakat. A bibliai részletek fordításában különböző kódexek közt mutatkozó érintkezések szintén tágabb lehetőségekre figyelmeztetnek. Van egy kódexünk, a Gömöry, melynek nagyobb részét egy domonkosrendi apáca (Katalin), egyik kisebb részét Tétémi Pál pálos vikárius írta; nem ismerjük okát e különös kapcsolatnak, de maga a tény egy nem-szomszédos forgalom tanuja. Magántulajdonban levő kódex ajándékozás útján is átkerülhetett más kolostorba, hol tovább írhattak bele. Viszont előfordulnak párhuzamos szövegek ugyanazon kolostor kódexeiben, sőt magában egyazon kódexben is. E megjegyzések feltárják a megoldás nehézségeit, miket még az is szaporít, hogy több kódex nem eredeti alakjában, hanem vagy szétdarabolva, vagy többedmagával egy darabba fűzve maradt reánk.

Nem zárhatjuk le ez irodalomnak, mint kezdetleges, korszerű irodalom-tipusnak a jellemzését, míg be nem mutatjuk (már

amennyire lehet), hogy mi módon éltek vele azok, akiknek szükséglete hívta létre: olvasói, az apácák.

Erre nézve a Margit-legenda tartalmaz legrégibb, s hiteles adatokat. E legenda ugyan csak 1510.-iki leírásban (Ráskai Leáéban) maradt reánk, de latin forrása hiteles tanuvallomásokon alapszik, a szent leány apácatársainak bizonyságtételén, közvetlen tudomásán. Mindaz, ami e vallomásokból a kolostori élet körülményeire, szokásaira nézve kihámozható, maga az elfogulatlan, tiszta valóság. Még „jól nem szólhat vala", még beszélni is alig tudott Margit, mikor szülei, fogadalmukhoz híven beadták a veszprémi zárdába; ott kezde tanulni ábc-ét, Ave Máriát és énekleni „az egyéb kisded leányokkal"; egy könyvben tanult a kis soror Erzsébettel, a priorissának, Bodómérey Tamás ispán úr feleségének a leányával; még ugyancsak Veszprémben, tehát 10 éves kora előtt, deákul is tanult mesterétől, soror Katerinától. Ő tehát s vele-tanuló társai (a legelőkelőbb családbeliek): tudtak olvasni, — természetesen deákul. E legkorábbi érvényű adatokban adva van a magányos olvasás lehetősége, aminthogy meg is mondja róla a legenda, hogy az úrvacsoráján a mandatum után is a karban maradt s „olvas vala zsoltárt" (már 1252 után, a szigeti kolostorban). De a „sekrestyéres soror is", míg Margit egy ízben, mindszent estéjén, imádságba-ájultan feküdt az oltár előtt: „megolvasá teljességgel az szent Dávid zsoltárát".

Világosan felolvasás és általában szóbeli közlés meghallgatására vonatkozik azonban a legenda néhány más adata: a nagyhéten Margit minden nap „megolvastatja vala az passiót, Krisztusnak kénját"; „hallgatja vala nagy kévánsággal, szeretettel, alkolmas idén istennek ígéit, prédikációt, szent atyáknak életeket és egyéb szenteknek legendájokat, életöket és példákat, jelesül asszonyonk Mária példáit, csodatételét"; „az felül megmondott prédikációt hallgatja vala az vasablakon valamely sororral, némikoron kedég az kapitulumházban frater Desideriustól avagy egyéb fra-

tertől; annak utána elmegyen vala ez szent szűz az sororokhoz az mívelőházban és megmondja vala nekik az szenteknek életöket avagy aznapi evangéliomot".

A Margit-legenda tehát — igen korai érvénnyel — két módjáról tanuskodik a szöveg vételének. Egyik, a primitivebb: szóbelileg, szabadon előadott, avagy kéziratból felolvasott szövegek meghallgatása; másik, a fejlettebb: leírt szövegek magányos olvasgatása. Később, a fegyelmi reformok végrehajtása, s a nevelés elmélyítése után, a magányos olvasás gyakorlata minden esetre általánosabb lett, sőt a latinul tudó apáca sem mehetett feltünőbb ritkaságszámba. A somlóvásárhelyi prémontrei apácák 1519.-i rendtartása pl. (a Lányi-kódex) a noviciák beeskési szertartásai között ezeket is előírja: „Ez után az novicia felkelvén és az ű fejét az oltárra tevén, olvassa meg az professiónak levelét ezenképpen mondván deákul; ha kedég szükség leend, jelennen az özvegyek (értsd: a kolostor mellett, apácák felügyelete alatt lakozó világi nők: „donaták", többnyire özvegy asszonyok), ottan magyarul mondják". Tehát már a noviciákról felteszi az ordinárium, hogy valamelyes latin szöveget fel tudnak olvasni; igaz, hogy már legelső idetartozó mondatában előrebocsátotta, hogy „mikoron az noviciák az szerzetbe békéredznek, tudományikról megbizonytassanak". Sövényházi Márta, az Érsekújvári-kódex leírója, tekintélyes terjedelmű latin szövegeket is közöl, a magyar fordítmányba beékelve. Neki is tudnia kellett latinul. Ráskai Leának is, — hasonló okból. Sőt az sincs kizárva, hogy e két utóbbi nemcsak másolt, hanem fordított is.

Lássuk ezek után más kódexek adalékait is, első sorban a magányos olvasásra vonatkozókat.

Szerzetesi szabályok, tanácsok és oktatások általában előírják a cellában való olvasást. Igaz, hogy a betűnél többre becsülik az igaz áhítatot s holmi tudóskodást sem szívesen látnak. A Virginia-

kódex Sz. Jeromosnak tulajdonított regulája meg is mondja: „magas és gyenge tudományokat ne tanuljatok, hanem ezvilági kevélyeknek, felfúalkoztaknak hagyjátok", — meg: hogy „az bötű megöl, az lélek kedig megelevenít"; tanácsolja azonban: „szent könyvek — vagy olvasván, avagy írván — térdeteket megnyomják"; „az mely szenteknek életét olvassátok, azokat kövessétek"; „csak az ti vőlegénytek, Krisztus, az ti erős ölelgetéstekvel gyönyörködjék, csak timagatok az ti jegyestekvel avagy szentleckeolvasásokban, avagy szent gondolatokban vele egyetembe beszéljetek és ű tiveletek". „Némikoron írj . . . némikoron tanolj . . . Az cellában imádkozzál, írj, tanolj, . . . olvass szent írást": ajánlja a Példák könyve (meg az Érsekújvári-kódex) „minden szerzetes embernek". A Vitkovics-kódexbeli „Új szerzeteseknek regulája" is ezzel a tanáccsal kezdődik: „Annak okáért éncselekedjél (= igyekezzél) üdődet elköltened avagy imádságban, avagy írásolvasásban, . . . avagy szolgálatban". „Hogy immáron felköltél az asztaltól — mondja a harmadszerzetbeli húgok Teleki-kódexbeli regulája — legottan tégy valami szolgálatot, . . . avagy kedéglen siess a te celládba és ott olvass avagy szent írást, avagy imádkozzál". Ugyane kódex egy másik regulája szerint minden szerzetesnek ajánlatos „gyakorlatossággal ájtatos írást olvasnia", fáradságot, törődést azáltal enyhítvén. „Oly sokat se egyél, hogy étel után nem olvashatnál imádságot vagy egyéb írásokat"; „Olvassad szenteknek életeket és tanolságokat, hogy innéten ájtatosságra gyaponjál (= gerjedj) . . . Ne olvassad azokat, kik tégedet nem épéjtnek, mert az hévságos lecke (= olvasmány) hévságos gondolatokat nemz és megoltja . . . az szívnek áítatját": ily, sz. Bernátnak tulajdonított, valójában Augsburgi Dávid, XIII. századi ferencestől származó „mondásokat" találunk „az szerzetes életről" a Horvát-kódexben. A Lányi-kódex rendtartása szerint: ha szerzetbeli meghal, „ki zsoltárt tud olvasni, minden (= az mind) egy egész zsoltárt tartozik olvasni érte; aki nem tud zsoltárt ol-

vasni, tahát ötszáz pater nosterval tartozik". (Az utóbbiak a „paraszt atyafiak"). Hasonló rendelkezést már az Apor-kódexben is találunk: bizonyos alkalomkor „a fejedelemasszony tartozik az atyafiakat inteni, hogy mindenik féketős (= főkötős) atyafiú egy egész zsoltárt olvasson, ... és azkik nem féketősek, az több sororokkal egyetembe midenik ötszáz pater nostert olvasson".

A Birk-kódexbeli regula arról is intézkedik, hogy a kolostor tulajdonába tartozó könyvek magánolvasásra is kiadassanak a sororoknak s afféle könyvtárnok intézze szabályszerűleg a könyvkiadást: „Azok kedig, kik pincén, akár ruhákon, akár kenyveken tisztül felvettetnek-szerzettetnek, zugódás nélkül szolgáljanak atyjokfiainak és az sororoknak ... Kenyveket menden napon egy bizony órába kérjenek, üdő kivül kik kérendik, ne vehessék".

S hogy ez írásolvosást ajánló szabályoknak foganatjuk is volt, arra nézve elegendő bizonyíték az, mit az imént láttunk, hogy t. i. egyes apácáknak is voltak saját kódexeik, meg hogy a másolók nyilatkozatai is igen sokszor ily magányos olvasót tartanak szem előtt.

Felolvasásról, annak hallgatásáról szintén többször intézkednek a „szerzések", regulák; valamint a másolók közleményei is nem egyszer „hallgató" közönségre (s nem magányos olvasóra) utalnak. Így az Érsekújvári-kódex egy szerzetesek számára való oktatást (mely a Példák könyvében is megvan) így vezet be: „Szép tanúság ez szerzetes embereknek, kit szeretettel hallgassatok, szerelmes atyámfiai, és meghallgassátok": — természetes, hogy „meghallgatást" ajánl, hisz az ilyen szabályokat, tanításokat időnként fel szokták olvasni „az község" előtt. A margitszigetiek számára Váczi Páltól fordított szabályzat meg is mondja: „hogy pedig ez könyvecskében, miképpen egy tükörbe magatokat megláthassátok, hogy feledékenység miá valamit el ne múljatok, egyszer hétbe nektek megolvastassék".

Az egyházban, vagy a capitulum-házban való prédikáció-

hallgatáson (az „egyházbíró pap" meghallgatásán) kívül a refectoriumban (az ebédlőházban) nyílt mindennapi alkalom az apácáknak szent olvasmányok közös meghallgatására. „Szereztetett szent atyáktól — mondja az Érsekújvári-kódex — hogy szerzeteseknek ételekoron szent írás olvastatnék, mely olvasással lelkek megelégíttetnék". Erre céloz Váczi Pál fordítmánya (a Birk-kódex) is: „Mikort asztalhoz mentek, mígnem onnan felkeltök, amit tinektek szokás szerént olvasnak, ... hallgassátok, hogy ne csak szátok vegyen étket, de még fületek es bevegye istennek ígéjét". A Vitkovics-kódex regulája is gondol erre: „Mikoron eszel, mindenestőlfogva ne egyél, de ha oly helyen leendesz, holott az asztalra olvasnak, az olvasásra igyekezzél" (= ügyelj).

Amit a „községnek" felolvastak, az volt a „lecke", vagy „lekce". A felolvasás — „asztalra olvasás" — tisztje úgy látszik, sorra ment, mint a „háznak tiszti" általában („akin a szer vagyon"), bár efféle tisztségek („lector" — „lectrix") meg-megállapodtak. Elég az hozzá, hogy az kaputartó, az udvarhoz, az egyházhoz látó (custos), az beteggel bánó, az asztalhoz szolgáló, az kohnyán, az refectoriumban hetet tartó: hetes, meg az községnek ruháját tartó és osztó, meg az sekrestyéres és cantrix sororokon kívül volt egy „asztalhoz olvasó" is, vagy „leckés", akinek az volt a feladata, hogy az „ételhez gyűltek": „az sororoknak községe" előtt, bizonyos szertartásos formák között felolvassa az aznapi leckét.

A somlóvásárhelyi prémontrei apácák rendtartása (Lányi-kódex) részletesen előírja — „az mi szerzetünknek igaz módja szerént, az mint Franciába tartják" — a benedictio mensae-t, étkezési szertartást, röviden: „asztalt", ebédre és vacsorára valót. Szerepel benne a cantrix, a község (itt annyi mint kórus), a hetes, a fejedelem (abbatissa), kik responsoriumszerüleg váltanak bevezető és berekesztő áldó formulákat, meg a mi főszemélyünk: az olvasó, asztalhoz olvasó. Az említettek bevezető, felelgető formuláinak elhangzása után kezdődik az étkezés és a felolvasás: „míg az ol-

vasó el nem kezdi az olvasást, senki addig ne egyék". Olvasás és étel „elvégezvén", következnek a záró benedictiók és imádságok.

A capitulumban is voltak ily felolvasások. Erről intézkedik röviden a Birk-kódex, ekként: „az lekceolvasó mondja meg az holdnak napját és mit az kalendáriumból kell mondani, s az hetes mondja utána az Preciosa-t etc., annak utána sororok leűlvén, az olvasó mondja el az lekcét vagy az szerzésből (= regulából), vagy az idei evangéliumból". Amint a kísérő formulákból, „áldomásokból" kivehetni, lényeges különbségek e tekintetben nem igen lehettek a különféle szerzetesrendek „leckeolvasásai" között.

Hogy efféle „községként" való olvasások tárgya a regula és a napi evangélium volt, azt most hallottuk a Birk-kódex előírásából. De olvastak (a Margit-legenda tanusága szerint) sok egyebet: legendákat, prédikációkat, elmélkedéseket, példákat, tanításokat s gyakran a szöveg maga elárulja, hogy község előtt való felolvasásra van szánva. Az Érsekújvári-kódex pl. egész sereg apró tanítást tartalmaz egyes szerzetesi erényekről és hibákról, csaknem minden egyes tanítást egy „hallgassátok" felszólítással vezetve be, — „tisztelendő szűzek!", „szentséges néném!" „tisztelendő húgaim!" szólongatásokkal alkalmazkodva a felolvasás kereteihez, s félreérthetetlen kitételekkel („mi szerzetünknek fejedelemasszonya" — „ti anyátok, az fejedelemasszony") is éreztetve, hogy apácák községéhez szól.

Bizonyára ily természetű felolvasást kell értenünk ebben a Weszprémy-kódex hártyafedelén, belül, olvasható (nem a kódex másolójától származó) figyelmeztetésben is: „ebből virágvasárnap este s nagycsütörtök estve olvas*nak*". A kódex tartalma u. i. „uronk kénjáról való prédikáció"

Némely kódexírónak (mint a Nádor-énak) az a szokása, hogy vörös betükkel, pálcikákkal, vagy pontokkal taglalja értelem szerint összetartozó és elkülönülő, apró — egy-egy mondatnyi — szakaszokra a maga szövegét: szintén a felolvasónak igyekszik

kezére járni, hogy értelmesen tagolva olvashassa fel a leckét. Az sem lehetetlen, hogy a kész kódexet utólag alkalmazták így a leckés-nek a szükségleteihez.

MEG KELL EMLÉKEZNÜNK a szöveggel való érintkezés egy harmadik módjáról is, bár irodalmi szempontból az kevésbbé érdekelhet bennünket: t. i. a karban való zsolozsmázásról, általában a szertartásokban való akár activ, akár hallgató részvételről. Idevonatkozólag főforrásaink a Lányi-kódex ordinariuma, a Cornides nagycsütörtöki prédikációja, mely a mise részeit fejtegeti s magyarázza, a szerzetesi szabályok közül különösen a Horvát-kódexbeli (Augsburgi Dávidtól). A műszavakat illetőleg más kódexek is nyujtanak útbaigazítást, főkép az Érdy. Ebben a vonatkozásban a „község" kórust jelent (mint már a fentebb ismertetett „asztal" szertartásában is), s községbe *mondani, énekelni, kántálni:* rokon fogalmak; sőt az éneklésnek azt a faját, melyről itt szó lehet, *olvasás*nak is nevezik kódexeink: az evangéliom olvastatik énekletik északra" (= északra fordulva) — mondja a Cornides-kódex említett beszéde; zsolozsmát „énekleni, olvasni": rendes szójárása az Érsekújvári-kódex Igen szép tanúságának. Vigyáznunk kell tehát: ahol olvasásról tétetik említés, ott nem mindig mai értelemben vett olvasásról van szó. *Mondatik* a misében „kántus" is, viszont *énekeltetik* az egész mise, énekeltetik a napi evangélium, a litánia, a zsolozsma; „corus azaz község" *mond* valamit, a veternyét *kántálják*. Mindez esetekben, amennyiben nem igazi éneklésről van szó (az *ének* viszont korántsem jelenti szükségkép *verses* szöveg éneklését!): azt a stilizált éneklést, recitativszerű felmondást kell értenünk, mely máig sajátja pl. a litániának. Ily hanghordozásra vonatkozik a Horvát-kódex szabálya: „az imádságnak vagy psalmosoknak igéjét megválogatván és épenséggel kimondjad"; viszont mai értelemben vett éneklésre ez: „éneklésedben te szódat udvarló módra ne tördeljed... ha kévánsz hallgatóknak

kellemetes lenned, tehát ez hiú dicsőség ... nem az ivöltés, de inkább az szerelm zeng Istennek fülében".

Az „olvasásnak" e harmadik módja, mely tehát kórusban megy végbe s többé-kevésbbé az éneklés jellegébe siklik át: leginkább a ritmusérzék bizonyos irányban való, kiegyenlítő fejlesztése miatt érdekelhet bennünket. Dallam és vers összeillésének, kölcsönhatásának kérdése a magyar verstörténet egyik alapvető problémája s érdekes tapasztalnunk, hogy a Lányi-kódex ordináriuma két ízben is jónak látja megjegyezni, hogy bizonyos himnuszokhoz „non convenit azaz nem illik" egy bizonyos nóta (amelyre, úgy látszik, mégis énekelték). „Ezt vedd eszedbe, hogy az szentek imnusi, kik pengesdig esnek, ... az Ad cenam agni nótájára mondatnak, ez két imnustól megválva: Sanctorum meritis, Iste confessor; mert ezek nem illenek az nótához".

Irodalmi szempontból tehát a szöveg vételének két fentebb ismertetett módja a fontosabb: a magányos olvasás és a felolvasott, vagy előadott szöveg meghallgatása. A kifejtettek alapján nem láthatjuk ez utóbbiban a kolostori irodalmiságnak uralkodó, vagy épen kizárólagos életformáját.

Még kevésbbé hisszük, hogy egyes szövegeknek felolvasásra való rendeltetése már stílus-conceptiójukba is eleve elhatározólag folyt volna bele, s ennélfogva a magyar kódex-irodalmon végigvonulna a „beszélt és hallott stílus". Igenis végigvonul rajta a latin szöveghez alkalmazkodó, az élőbeszédtől nemcsak szókincsében, hanem formáiban is távol eső könyvstílus. Ha egy prédikátor így kezdi beszédét: „szólandó vagyok" erről s erről; ha arra int, hogy „hallgassák", „szeretettel hallgassák": az természetes műfaji sajátja a prédikációnak. Nem ok azonban arra, hogy néhány ily felszólító formula ottléte miatt az egész stilust eleve a hangos beszédre készülődőnek minősítsük, hisz a szöveg, mely e felszólítások után következik, épúgy latinból való fordítás, akár egy leg-

elvontabb, legirodalmibb értekezés. Egyébként pedig nem kell mindig szó szerint vennünk az efféle felhívásokat: olvasónak is mondhatni, hogy „hallgassa meg", „hallja meg" ezt, vagy azt. Ha a fordító valamely korábbi közleményére utalván vissza, így fejezi ki magát: „miképpen *idefel* meghallád", már akkor aligha gondol füllel való tudomásvételre.

Általában óvakodjunk a kolostori irodalmiság életformáit túlságosan rokonítani a világi (udvari) költészet szóbeli közvetítésének formaságaival. Az énekmondó, a hegedős igenis élhet a captatio legválogatottabb eszközeivel és fordulataival, hogy magát s előadása tárgyát, hősét kedveltesse, csodáltassa, hogy közönségét kedvezőleg hangolja. Mi más azonban a leckés helyzete s szerepe a refectorium s a kapitulumház fegyelmezett, szigorú csendjében. Ő ott kötelességet teljesít; előírt szöveget — regulát, evangéliumot, tanítást — olvas fel oly közönségnek, melynek ezt meg kell hallgatnia, mint élethivatása mellőzhetetlen ismeretanyagát. Ha a Tihanyi-kódex egy prédikációjában ezt olvassuk: „kérlek, vegyétök eszötökbe és tanuljátok meg, mert amit ím írandó vagyok, *nem gyakorta halljátok*": ne lássunk „hamisítatlan hegedős-fordulatot", a tárgy ritkaságával való dicsekvést ez utóbbi intelemben. Hiszen, igaz ugyan, hogy e felszólítás nincs benne Pelbárt latin szövegében, melyből e prédikáció fordíttatott: de nem a felolvasótól, hanem vagy a fordítótól, vagy a leírótól származik, ami pedig utána következik, aminek figyelemmel követésére int, az mind Pelbártból való s nem egyéb a Magnificat-nak szőrszálhasogatóan skolasztikus fejtegetésénél; felsorolja u. i., hogy a boldogságos szűz e dícsérettel (Magnificat anima mea dominum) nem kevesebb mint tizenkétféle módon dícsérte az Urat; kifejti egyenként mind a tizenkettőt, majd pedig felel ezekre a kérdésekre: alkalmasan kezdte-e dícséretét a Magnificat szóval, miért tette hozzá az anima mea szavakat, miért választotta a dominum szót, holott sponsum-ot, patrem-et, filium-ot is mondhatott volna, stb.

Ami tehát a kolostori irodalomban szóbeli közvetítés, az mindössze egy-egy bevezető intelemben s aposztrofokban hagyott nyomot, de sem a szöveg könyvstilus-jellegét, sem a közvetítés személytelen modorát nem befolyásolta. Egy-egy fordulat, intelem hasonlíthat az énekmondók formuláihoz, maga az előadott szöveg azonban mindenféle hegedős- formaságot kizár.

Meghallgatás és magányos olvasás, a szöveg befogadásának e két módja, egyaránt szokásos volt a kolostorokban. A szöveg tudomásul vétele mindakét módon megtörténhet, de kétségkivül fejlettebb, irodalmibb fokozatot képvisel az utóbbi változat: az olvasó egyedülmaradása magaválasztotta olvasmányával. Ebben érvényesülhet mélyebb, tartósabb hatással a szöveg, érvényesülhet szabadabban az olvasó vonzalma, ízlése; s az elmélyedő olvasás melegében, átvett és támadó gondolatok ölelkezésében, érlelődnek meg az irodalmi műveltség erőteljesebb magvai. A magányos olvasás feloldja a szertartásos formák merevségét, mely refectoriumban és kapitulumházban minden résztvevőt egy kész, egynemű közönség atomjának tekintett, s a közönség-képzést az irodalmi élet saját törvényeire bízza, melyek mind a szerző, mind az olvasó részén egyénektől szoktak kiindulni s egyéneket kapcsolnak össze idővel lelki közösségekké, az irodalommal együtt fejlődő, változó, sohasem kész, nagy közönséggé. A kolostorok a priori közönségfogalmán a magányos, a cellabeli olvasás üti az első réseket, s kinál egyszersmind oly olvasmány-táplálékot, mely bár a vallás veteményes kertjében termett, fűszeresebb, képzelemizgatóbb, mint a község hivatalos, liturgikus, nevelő, tanító leckéi. „Lecke", meg cellabeli, magányos olvasmány nagyban és egészben meg is különböztethetők kódex-irodalmunk szöveg-készletében, s az áhitat és „lelki édesség" mellé, melyet szintén bensőleg egyénivé mélyít, ez utóbbival vonul be a csend és békesség szigeteire a regényesnek, a fantasztikusnak, a szórakoztatónak és humorosnak izlete, s nyomában suhannak be kedély és képzelet világibb szellői.

VI

A KOLOSTORI IRODALOM MŰFAJAI, SZÖVEGTÍPUSAI

MEGISMERKEDVÉN a kolostori irodalom fellendülésének okaival s magának ez irodalomnak általános fejlődéstörténeti jellegével, most már szövegkészlete várja figyelmünket. E készletnek műfajok és szövegtipusok szerint való megvilágítása és anyagának megismertetése lesz legközelebbi feladatunk. E két feladat nem különíthető el egymástól teljesen. Némely műfaj- és szövegtipus képviselőinek kódexenkénti megoszlása oly világos és határozott, hogy a tipus jellemzésével kapcsolatban anyagukkal is megismerkedhetünk; viszont másoké oly szövevényes, hogy anyaguk feltárása csak az egyes kódexek részletesebb megismerésével kapcsolható össze.

Mint említettük, kódex-irodalmunk szövegkészlete nagyjában megosztható a „lecke" és a „szabad olvasmány" két nagy, egymásba ugyan többszörösen átfolyó csoportjába. Vannak azonban oly íratok is kódexeinkben, melyek (mint pl. a naptár) kívülesnek a szöveg fogalmán, részben pedig (mint a szerzetesi szabályok) nem annyira öncélú szövegek, mint inkább csak rendelkezések, tanácsok a szerzetesi élet (s benne az olvasmányok) kellő berendezésére.

Előírások, leckék és szabad olvasmányok: kellő fenntartással és a megnevezések megfelelő fogalmi kitágításával ím e három főtipus rendjében tekinthetjük át kolostori irodalmunknak egyébként igen változatos anyagát. Az elsőbe sorozhatók: a regulák, szerzetesi tanítások, ordinariumok és naptárak. A másodikba:

mindennemű ájtatossági szövegek: a kötelező breviariumi olvasmányok épúgy, mint a magányos ájtatosság szabadabb imádságanyaga. Végül a harmadik tipus keretébe foglalható össze mindennemű épületes olvasmány, akár fejtegető természetű (mint a beszéd, tanítás, elmélkedés, értekezés), akár elbeszélő vagy megjelenítő közlemény (passio, siralom, legenda, példa, látomás).

Ha irodalmi szövegen olvasmányrendeltetésű szöveget értünk s az olvasmány szabad megválasztását a kötelező elolvasásnál, az elmélyedő magányos olvasást a felolvasás vagy chorusban-olvasás módozatainál sajátabbul irodalminak tartjuk: akkor szövegosztályozásunk rendje egyszersmind azon fokozatokat is feltünteti, melyeken át kolostori szövegeink egyre valódibb irodalmiság felé haladnak. Szerzőnek és olvasónak társalgásszerű érintkezése a szöveg közvetítésével: az irodalmi viszony e jellegzetes attitude-je leginkább harmadik tipusunkban látható megvalósultnak. E tipust egyszersmind az is megkülönbözteti az előbbiektől, hogy szövegei rendszerint vegyes tartalmu kódexekben szóródnak szét, míg az első kettő, kivált a lecke-tipus, igen gyakran egész egységes kódexeket foglal le magának (ordinarium, psalterium, imádságos könyv).

Mindenképen indokolt tehát, ha tárgyalásunk rendjét és oekonomiáját úgy igazítjuk, hogy a két első szövegtípus jellemzéséhez mindjárt az odatartozó anyag ismertetését is hozzácsatoljuk, a szabad-olvasmányok anyagának feltárását azonban a kódex-egységekkel foglalkozó következő fejezetünkre tartogatjuk, csupán a kódexekben százával szétszórt példákra nézve tévén e tekintetben kivételt. Ezeknek u. i. csak szemelvényes ismertetése is zavarná ama fejezetnek kódex-egységekkel operáló rendjét.

Ez a fejezetünk tehát jellemzi valamennyi szövegtipust, de egyúttal megismertet a két első tipus — előírás és lecke — anyagkészletével; következő fejezetünk a kódex-egységeket ismerteti, s velök kapcsolatban a szabad-olvasmányok anyag-készletét, a

példák kivételével, melyekre vonatkozólag minden tudnivalót e fejezet végén bocsátunk előre, mintegy átmenetként a következőhöz.

Ami először is az „előírások" szövegtipusát illeti, szerzetesi szabályokat s általában a szerzetesi életet irányítani kívánó tanításokat ferences és domonkosrendi kódexeinkben elég szép számmal találunk.

A ferencrendiek többnyire Sz. Bonaventurából merítenek; így Az élet tökéletességéről írt tanításából a Lobkowitz- (1514), Debreceni- (1519) és Weszprémy-kódex (a XVI. század első negyedéből); a Regula novitiorum fordítását a Vitkovics-kódex (1525) meg a hozzátartozó Miskolczi Töredék közli Új szerzeteseknek regulája címen; a Harmadszerzetbeli húgok reguláját, meg Minden szerzetesnek reguláját és életét pedig a Teleki-kódex (1525—31).

A domonkosrendi kódexek közül első helyen áll a Birk (1474), mely Sz. Ágoston reguláit, meg Sz. Domonkosnak apácák számára írt szabályait tartalmazza a már többször említett Váczi Pál fordításában és fogalmazványában; a Virginia-kódexben (XVI. század eleje) olvasható Sz. Jeromos regulája „Szent apácáknak életekre röviden való regula" címen; a Horvát-kódex (1522) Sz. Bernátnak tulajdonított „mondásokat" közöl „az szerzetes életről", melyeket azonban Augsburgi Dávid, XIII. századbeli ferences írt, vagy talán átdolgozott Sz. Bonaventura eredetijéből; az egymással többszörösen érintkező Példák könyve (1510), meg Érsekújvári-kódex (1530—31) azonos szövegű, ismeretlen forrású „Szép tanuság"-ot közölnek „minden szerzetes embernek", az utóbbi kódex azonkívül „Szerzeteseknek életekről" egy terjedelmesebb tanuságot s egész sereg apróbb tanítást különféle szerzetesi erényekről és hibákról. A szintén domonkosrendi Winkler-kódexnek (1506) különös érdekessége két verses tanítás: Asztal-

nak szent dícsérete, meg Jó és gonosz szerzetösnek dícséreti és szidalma; e két rövid verset — minthogy latinjuk nem került elő — eredetinek tartják.

Tévedés volna e „szabályokon" valami rideg előírásokat, olvasmánynak nem is minősíthető paragrafusokat érteni. A „rendelkezés" fogalmához legközelebb áll a Birk-kódexbeli regula, mely — bár szintén nem merev modorban, mégis parancsokat s tilalmakat tartalmaz tömör, utasításszerű szövegezésben. A többi azonban, még ha pontokba szedve részletez is, többé-kevésbbé már a „tanítás" műfaja felé vezet át: indokolva, megértetve oktat, meleg, atyai hangon osztogat tanácsokat, nagy tapasztalat és emberismeret alapján valódi életbölcseség magvait hinti szét, a szerzetesi életmódnak mintegy erkölcs- és illemtanát körvonalozza, s Krisztus jegyesei számára felragyogtatja a „tökéletes élet" misztikus eszményét. Szegénység, alázatosság és engedelmesség; az elhagyott világ tökéletes elfelejtése szent foglalkozásokba való folytonos elmerüléssel; étkezés, ruházkodás egyszerüsége; testi vágyak, ezvilági hiúságok fegyelmezett visszaszorítása; az imádkozás bensősége és folytonossága; általában pedig az „ért erkölcsü" magatartás: ezek s hasonló erények, tanácsok és intelmek e tanításoknak olykor részletesebben is kifejtett tárgyai. Ily tanítások magányos, elmélyedő olvasásra is fölöttébb alkalmasok voltak.

Egyáltalán nem olvasmányjellegű az előírások közé sorolt másik műfaj, az ordinarium (rendtartás: „directorium"), az esztendőn által végzendő szertartások és ájtatosságok pontos előírása. Első példája a még XV. századbeli Apor-kódexben olvasható „Három jeles szolgáltatás". Egyetlen teljes ordinariumunk a Lányi-kódex (1519), mely, mint már a rendi reformok ismertetése közben említettük, a somlóvásárhelyi prémontrei apácák számára íratott. Természeténél fogva a legridegebb értelemben vett előírás; sokszor annyira szűkszavú, hogy szövegnek is alig minősíthető. Pl. „Bódogasszony vecsernyéire. Az psalmusra anti-

fona: Prophetae praedixerunt. Capitulum: mint előbb. Versiculus: Ave Maria. Antifona Magnificat-ra: Missus est Gabriel; Benedictusra antifona: Angelus Domini" stb.

Ennél már csak a kalendárium eshet távolabb minden szövegszerűségtől. Mai formája — az egy-egy évre szóló naptár — csak jóval később honosodott meg; a középkor ú. n. örök naptárt ismert, abba csak az állandó ünnepek s a szentek nevei voltak beírva a maguk változatlan naptári helyére; a mozgó ünnepek s a vasárnapok fixirozására az aranyszám és vasárnapi betű szolgált; e célra többször egy naptárkeréknek nevezett ábra is volt hozzá mellékelve. Ily, naptárkerékkel felszerelt kalendáriumot már a Müncheni-kódexben találtunk, a most tárgyalt korszak kódexei közül a Winkler-nek (1506) van örök naptára.

Az örök naptárnak egyik változata a csízió, a versbe szedett naptár. Eredeti, latin nyelvű szerkezetében minden hónapra egy-egy distichon jut; mindegyik distichon annyi szótagból áll, ahány napból az illető hónap; a szótag sorszáma a hónap megfelelő sorszámú napját jelenti, maga a szótag pedig, többnyire rövidítve, az azon napra eső ünnepnek (az ünnep szentjének) a nevét mondja meg. Minthogy csak az állandó ünnepeket s a szentek ünnepeit jelzi, valamely kieszelt s nem mindig értelmes szövegtöltelékkel hidalja át a naptárilag jelentős szótagok közeit. Magyar csíziót kettőt ismerünk: egyiket a latin Thuróczi-kódexből, másikat a Peer-kódexből (1526); amaz régibb valamivel, de mindkettő egy korábbi szövegnek romlott másolata. Formájuk: páros rímű nyolcas. Január elejére való két első soruk így hangzik:

Kis karácsonytól *Keresztvíz*
Lett *Pál* remete mint nagy dísz.

Naptárilag csak az itt aláhúzott szótagok: az első, a hatodik és a tizedik jelentősek; útmutatásuk szerint tehát január 1.-re esik kiskarácsony (= újév), 6.-ára vízkereszt, 10.-ére Remete Sz. Pál.

Tudjuk, hogy az örök naptárak korában a keltezés az ünnepnapokra támaszkodott: „Sz. Prisca napján" — „Pünkösd nap után való kedden". De találni kódexeinkben a modernebb datálási módra is példát: „június havának tizennegyed napján".

Az ordinariumok jelentőségére a kolostori irodalom életformáinak a szempontjából már fentebb rámutattunk, a csíziók érdeke inkább verstörténeti.

A FELOSZTÁSUNK szerinti második szövegtipus körébe bizonyos breviariumi olvasmányokat és imádságokat: a közös, vagy magányos ájtatosság szöveg-anyagát soroltuk. Megjegyzendő, hogy a breviariumi olvasmányok általában az imádkozás lelki attitudejét teszik fel, s így, ha formailag nem is mindenkor, lényegileg az imádság fogalma alá foglalhatók. Az alábbiakban azonban csak bizonyos formális kellékekkel is rendelkező szövegeket nevezünk imádságoknak, e szó közkeletű jelentése szerint.

Breviarium-tipusu kódexeinkben, mint a Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódex ismertetésekor megjegyeztük, ezelőtt hajlandók voltak bibliafordításokat, vagy valamely bibliafordítás töredékeit látni. Rámutattunk ott e felfogás helytelenségére. Kolostori használatra készült szemelvények azok s a középkorból egyetlen teljes bibliafordítás sem maradt reánk, bár rendi krónikák, mint tudjuk, kettőről is említést tesznek: egy husszita szellemű fordításról, meg Bátori László pálos szerzeteséről; irodalomtörténetünk az elsőnek töredékeit a Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódexben, a másodikét a Jordánszky-ban vélte felismerni. Az utóbbira vonatkozó feltevés teljesen alaptalannak bizonyult, az első máig vitás. Ismételjük, hogy teljes bibliafordításunk nincsen, — nem tudott olyanról, sőt épen hiányát konstatálja az Érdy-kódex (1524—27) előszava is — csak breviarium-tipusu kódexeink vannak, melyek szentírási lectiókat, tehát liturgikus, officiumi célra kiszemelgetett bibliai szakaszokat tartalmaznak.

Első ezek közül a Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódex breviárium-családja: az első, mint tudjuk, ó-szövetségi lectiókat, a második evangeliariumot, a harmadik psalteriumot tartalmaz. Ezt a teljességet a most tárgyalt kor kódexeiben nem találhatjuk fel. Az 1508-ból való, ismeretlen (talán prémontrei) eredetű Döbrentei-kódexben ó-testamentumi szöveg mindössze Jób könyvének néhány része s az Énekek éneke; evangeliumi szakaszai az egész egyházi évet felölelik s psalteriuma teljes. A valószínűleg domonkosrendi Jordánszky-kódexből viszont a psalterium hiányzik, a dunántúli beginák számára készült Keszthelyi- (1522) és Kulcsár-kódex (1539) pedig kizárólag psalteriumok. Érdekes negativ kapcsolat az ó-szövetségi lectiókat tartalmazó kódexek között, hogy a Jordánszky- csak oly ó-szövetségi könyveket fordít, melyek a Bécsi-ből, a Döbrentei pedig olyanokat, melyek mindkét előbbiből hiányzanak.

Más, nem-breviárjellegű, vagy vegyes tartalmu kódexekben is találni evangéliumi szakaszokat; így a Székelyudvarhelyi-ben, a Winkler-, Pozsonyi- és Érsekújvári-ban. A passio pedig önállóan is előfordúl, így, Máté szerint, az Érsekújvári-ban. Az Érdy-kódex (1524—27) prédikációi előtt is mindig ott van bevezetőleg az aznapra rendelt epistola vagy evangélium magyar szövege, mint amelyen a beszéd, a „magyarázat" alapul.

Mind e szentírási lectiók nagyjában két alapszövegre vezethetők vissza. Az egyiken alapulnak a Bécsi-, Müncheni- és Apor-, továbbá a Döbrentei-, Székelyudvarhelyi-, Keszthelyi- és Kulcsár-kódex idetartozó szövegei; a másikon a Jordánszky-kódexéi. A Winkler-, Érsekujvári- és Érdy-kódex szövegei, úgy látszik, mindkét családdal tartják a rokonságot. Régi szövegek továbbhagyományozásáról van tehát szó e sorozatban s nem minden esetben merőben új fordításokról. Ez teszi érthetővé, hogy legfiatalabb, 1539-ből való kódexünknek, a Kulcsár-kódexnek a nyelve régiességben nála sokkal régibb keletüekét is felülmulja (határozott

névelő pl. alig van benne) s a mellett csaknem szószerint egyezik a 17 évvel korábbi Keszthelyi-kódexével, a Székelyudvarhelyi-kódex evangéliumi szakaszaié pedig a Döbrenteiével. Itt már irodalmi nyelvhagyománnyal van dolgunk, szövegtisztelet jelenségével a nemzeti nyelv körében. A nyelv nehezen mozdul tovább arról a fokról, melyen a szent szövegek első fordítása megrögzítette s az egyre tovább haladó élőnyelvtől elkülönülve, a szentség és tiszteletes régiség érdemét szerzi meg magának. Már csak ez is elegendő ok lenne arra, hogy efféle liturgikus szövegeket külön tipusként válasszunk el a „szabad olvasmány"-nak az élő nyelvvel folyvást együtthaladó, irodalmilag tehát mindig élénkebb, aktuálisabb, s legalább nyelvében és stílusában némileg profánabb műfajától.

A Máriát különösen tisztelő szerzetekben (mint pl. a pálosoknál, kik a szombatot a szent szűz szeplőtelen fogantatásának szentelték) a nagy breviáriumon kívül ú. n. kis breviáriumot: Mária-officiumot is szokás volt alkalmazni. Egy ilyennek a fordítása teszi a Festetics-kódex (1493—4) törzsét (a „Bódogasszony Hóráit" vagyis zsolozsmáit) s ezt egészíti ki a szombatnapi Mária-officium vecsernyéjével az egyébként önálló imádságos könyvül szolgáló Czech-kódex (1513). Mindakettőt egy világi hölgy, Kinizsy Pálné Magyar Benigna számára írták a nagyvázsonyi pálos kolostorban. A breviárium szerint végzett karimádságon még ez időben a világi hívek is részt vettek s ez teszi érthetővé, hogy ez esetben világi személy számára fordítottak breviáriumot.

A Festetics-kódexben néhány magánimádság is található (köztük, fölöttébb feltünő módon, egy humanista szerzemény, Petrarca hét bűnbánó zsoltára), a Czech-kódex pedig a Mária vecsernyéjén kívül csupa magán imádságból áll. E két kódex-szel tehát alkalmasan fordulhatunk át az imádság műfajához.

Imádságokkal a vegyes tartalmu kódexekben többször találkozunk, de van nyolc olyan kódexünk, melyek a maguk egészében

a magánájtatoskodást szolgáló imádságos könyvek voltak. A nagyvázsonyi pálosoktól származik a Czech-kódexen kívül valószínűleg a Peer (1526) is; ez utóbbi is magánszemély tulajdona volt, valami (alighanem Csepeli) Simoné. Domonkos-rendiektől származó imádságos könyvek: a Winkler-kódex (1506); a Gömöry-kódex (1516), egy Krisztina nevű, valószínűleg nyulakszigeti apáca tulajdona; továbbá a Thewrewk- (1531) s a Kriza-kódex (1532). Végül: ismeretlen, talán prémontrei eredetüek: a XVI. sz. első negyedéből való Gyöngyösi-, s az 1520-ból való Pozsonyi-kódex; ez utóbbi valamely sorornak volt a tulajdona, kinek a neve E-betűvel kezdődött. Csaknem bizonyos, hogy azon kódexek is (Winkler, Gyöngyösi, Thewrewk, Kriza), melyeknek tulajdonosairól nincsen adatunk, magánszemélyek imádságos könyvei voltak. Erre vall tervszerütlen összeállításuk s az a körülmény, hogy a Czech- és Kriza-kódex kivételével valamennyi több (3, 4, 6) kéz írása.

Rendszerinti anyaguk közé tartoznak első sorban azok a szentírásból önállósított imádságok, melyek egy része a breviariumoknak is állandó tartozéka. Ilyenek: az Angyali üdvözlet; a Magnificat (Szűz Mária hálaéneke Erzsébet üdvözlő szavaira: Luk. I. 46—55); az esti imádságként használatos Nunc Dimittis (Luk. II. 29—32); s Zakariás éneke, a reggeli zsolozsma canticumául szolgáló Benedictus (Luk. I. 68—79). E hivatalos szövegű imádságok mellé sorozhatjuk még a Te deum s a Credo magyarját.

Az imádságok főforrása különben a XV. század végén már nyomtatásban is többször megjelent, Hortulus animae c. imádságos könyv. Merítenek Nicolaus Salycetus „Antidotarius animae"-jából (így „Mária öt epeségéről" a Festetics- és Czech-kódex) s Ludolphus de Saxonia († 1340) Vita J. Christi-jéből is (a Winkler-kódex „minden órákra" való imádságai). Némelyik imádság a szerzője neve alatt szerepel s annak tekintélye emeli érdemét. Ilyen első sorban az „istenös avagy úri imádság", a Miatyánk;

ilyenek a Sz. Ágoston, Sz. Bernát, Sz. Tamás, Sz. Gergely, IV. Sixtus, VIII. Bonifác-szerzette (vagy a hagyománytól nekik tulajdonított) imádságok, Sz. Mechtild cisztercita apáca († 1299) öt Ave Máriája, s a legnépszerűbb: Sz. Brigittának († 1373) „Jézusról való tizenöt jeles imádsága", mely a Peer-kódex kivételével valamennyi imádságos könyvünkben feltalálható s azokon kívül még a szintén túlnyomólag imádságokat tartalmazó Lázár-kódexben is. A Kriza-kódexben Sz. Brigittáén kívül nincs is több két más imádságnál. E tizenöt imádság Krisztushoz fordul és kínszenvedése különböző mozzanataira való emlékeztetéssel esedezik irgalmáért; maga Sz. Brigitta „az feszületnek előtte naponkét alázatos és ájtatos szívvel" mondta vala meg ezeket.

A legtöbb imádság Krisztushoz, Máriához fordul; Krisztus kínjáról és haláláról, a keresztfán mondott hét igéjéről, tíz útjáról, Mária hét, kilenc örömérről, három, öt, hét, tizennyolc keserűségéről („epeségéről") emlékezik meg, siralmát képzeli el, Krisztus vagy a Boldogasszony tagjait egyenként aposztrofálva imádja (Czech- és Gömöry-kódex). A Thewrewk-kódex egy érdekes imádsága a Te deum-ot is Máriára alkalmazza. Vannak a Szentlélekhez, a szentekhez(Mária Magdolna, Katalin, Ferenc), az őrangyalhoz intézett imádságok.

Egy nagy részük különleges rendeltetésű: bűnbánó, nagyheti, feszület előtt, úrfelmutatáskor, oltári szentség vételekor, áldozás előtt s után, halottakért, betegért, halál idején mondandó imádság, gyónási minta, hitvallás. A Czech-kódex közli a Mindszentek-, a Peer és Thewrewk a Boldogasszony litániáját.

Külön csoport az ú. n. búcsus imádságoké, amelyeknek az az érdemük, hogy aki elmondja, az hosszabb-rövidebb időre szóló „búcsut": bűnbocsánatot nyer. Vannak köztük „igön nagy búcsus" imádságok, mint pl. Sz. Gergely hét szent imádsága (a Lobkowitz-kódexben), melynek búcsuja — „ha mind össze számlál-

juk, kit a több pápák engedtek, teszen hetvenezer esztendei búcsut, de a pietas előtt kell megmondani". E kiváltságos hatályú imádságok némelyike egyenest varázserejűnek van feltüntetve: betegségből gyógyít, veszedelemtől megóv. Ilyenekben különösen a Peer-kódex gazdag; van benne imádság döghalál ellen, hideglelés, nyíllövés, mindenféle veszedelem, sérülés ellen (ebben görög nyelvű szövegtörmelék is). Példának álljon itt ez a néhány sor: „Ó nyíl, állj meg, szent Illés prófétának hatalmának miatta! Ó nyíl, állj meg, mi urunk Jézusnak hatalmának miatta! Ne járulj én hozzám! Ó nyíl, állj meg, Máriának szűzességének miatta . . ." stb. Szokás volt ilyszerű imádságok kéziratát páncél alatt viselni a harcban. A hideglelés ellen Csepeli Simon így imádkozott: „Krisztus országol, Krisztus parancsol, Krisztus győz. Oroszlán Juda nemzetéből, szabadojtsad meg Simont menden nemő gonosztul és ez hideglelléstől, Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevébe". A Thewrewk-kódexben van egy Sz. Ágostonnak tulajdonított imádság; aki azt ájtatossággal elolvassa „avagy vele viselendi" (vagyis magánál hordozza), az „sem szénben, sem vízben, sem hadban el nem vész", mérges állat nem árthat neki s midőn lelke testétől megváland, pokol nem bírhatja.

Vannak önálló s vannak sorozatos imádságok, imádságfűzérek; ez utóbbiak záró kérelmét olykor „elajánlás"-nak címezik kódexeink, így pl. a Mária három keserűségéről való imádság végén a Gömöry-kódex.

Bizonyos mondattani, olykor litánia-ritmus gyakori sajátsága az imádságnak. Ilyet Csepeli Simon imént idézett imádságában is észrevehettünk. De vannak valóságos verses imádságok is kódexeinkben : az „Igen szép imádság szentléleknek" két, egyaránt romlott változata a Gömöry- és a Gyöngyösi-kódexben, meg a Salve mundi kezdetű, tévesen sokáig Sz. Bernátnak tulajdonított „Rythmica oratio" szintén két magyar változata a Czech- és a Thewrewk-kódexben. Ez utóbbi a felfeszített Krisztus szenvedő

tagjait (lábát, kezét, oldalát, mellét, szívét, arcát) aposztrofáló imádságtipusba tartozik.

A verses nemben azonban nemcsak oratiók fordítását találjuk imádságos kódexeinkben, hanem himnuszokét is, épúgy mint a breviártipusuakban. Ami vallásos költészeti emlék — himnusz, oratio, cantilena — a középkorból reánkmaradt, annak legnagyobb része belefoglalható az imádság műfajába s csaknem kizárólag az e szakaszban tárgyalt kódexek lapjain maradt fenn. Breviártipusú kódexeink közül a legrégibb, az Apor, csak prózai himnuszfordításokat tartalmaz, a Festetics, főkép pedig a Döbrentei, ha többször romlott szövegben is, nagybecsű verses fordításokat őrzött meg. Imádságos kódexeink sorában e szempontból a Winkler-kódex tűnik ki több, leginkább a vágáns sorfajt kultiváló darabjával, meg a Peer-kódex, többek közt szép László-himnuszával (ennek egy részlete a Gyöngyösi-kódexben is megvan), s Vásárheli Andrásnak Máriát-magasztaló énekével (1508), melynek viszont a Thewrewk-kódex őrzi egy másik változatát. Más-tipusu kódexeink közül leginkább a Nádor-kódex érdemel figyelmet néhány himnusz-fordítása miatt. E fordítmányok sorában ott találjuk egyebek közt Sz. Ambrus Veni redemptor-ának, az V. századi Sedulius „A solis ortus cardine" kezdetü, a VI. századbeli Venantius Fortunatus „Vexilla regis prodeunt", „Pange lingua gloriosi", meg „O gloriosa domina" kezdetű himnuszainak, s a VII. századbeli ismeretlen szerzőtől származó, a reformáció korában is népszerű „Christe qui lux es et dies"-nek magyar fordítását.

Érdekes tudnunk, hogy ami világi jellegű középkori vers *kódexben* (nem pedig önálló kéziratban) fentmaradt, az csak *imádságos* kódexben maradt s maradhatott fenn. Így a Mátyás halálára írt vers a Gyöngyösi-, Apáti Ferenc cantilenája a Peer-kódexben. Imádságos kódex világiak tulajdonában is volt: ez teszi érthetővé a mondottakat. A Peer-kódexről bizonyos, hogy világi

kézben volt, a Gyöngyösi-ről pedig épen világi tárgyu verse miatt szabad ugyanazt feltennünk.

A felolvasott, vagy együtt-zsolozsmázott breviáriumi lectiók még tisztán liturgikus világából a magányos imádkozás teszi meg az első lépést egy már irodalminak is minősíthető olvasásmód és lelki magatartás felé. Itt már kezd érvényesülni az „olvasó" egyedi önállósága szent olvasmánya megválasztásában, szabad lehetősége a zavartalan, teljes elmerülésre, gondolatok, érzelmek átvételére, ihletett végigélésére, amellett hogy nemcsak ki nem lép a vallásos áhitat köréből, hanem — kivált a misztika terjedésével — még bensőbben elmélyedhet bele.

Szerzetesi tanítások természetesen ajánlják is a „magának való imádságot" s igen szépen jellemzik azt a lélekbeli elzárkozást és concentratiót, mi az imádkozás sajátja, de ami egyúttal a mi szemünkben az olvasási, irodalmi élmény kezdete. „Ajtó berekesztvén imádjad te mennyei szent atyádat"; „habozó gondolatoknak zendülését kívül hagyjad"; „minden külső állatoknak gondját mindenestül elfeledjed": mondja az Érsekújvári-kódexnek épen az imádkozásról való nagyobb arányú tanítása, s idézi Sz. Bernátot: „igyekezjél azhoz az Istenhez, ki igyekezik tehozjád, hallgassad őtet te neked szólót", mert — úgymond más helyt — „az psalmosokban Isten én nekem szól és én ő neki". A „bújdosó elme" megkötése, a szöveg által önfeledt lelki társalgásra, egy láthatatlan lénnyel szellemi egyesülésre bírása: az imádkozás sajátja, de az irodalmi élmény létesülésének is alapvető feltétele.

Ez az alapvető dispositio fejlődik fokozottabban irodalmi jellegüvé harmadik szövegtipusunk, a „szabadolvasmányok" kategoriájában.

Szabadolvasmányaink részben fejtegetések (prédikációk, elmélkedések), részben elbeszélő vagy megjelenítő közlemények: épületes olvasmányok (passiók, Mária-siralmak, legendák, látomá-

sok, példák). Mig az imádságban a szöveg mintegy az olvasó tulajdona, az ő ajkára adott, tőle származónak feltüntetett önkifejezés, addig a tanításban az olvasó passiv részvételre utaltatik s vagy a szerző lép előtérbe s foglalkoztat saját magyarázatával („fejtegetés"), vagy a tárgy, melyet okulás végett állít az olvasó elé (elbeszélés, stb.). Mindkét esetben a szerzőé a szöveg, s a szöveg által közte és olvasója között valódi irodalmi érintkezés viszonya létesül.

A fejtegetések első típusa a prédikáció (beszéd, tanóság, magyarázat). Rendszerint vegyes tartalmu kódexekben fordul elő Rendeltetése szerint: közönséges vasárnapi, alkalmi, ünnepi: az Úr, Szűz Mária, a szentek ünnepére szóló; e legutóbbi sokszor az illető szent életét is elbeszéli. Tervszerű prédikációs kódexünk jóformán csak egy van, a Karthausi Névtelen Érdy-kódexe. Domonkosrendiek közül az ünnepi prédikációkat tartalmazó Cornides-, s a mindössze két beszédet (meg szerzetesi tanításokat) magába foglaló Horvát-kódex válik ki, míg az ú. n. Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról: a prédikáció és tractatus határán áll. A ferencrendi eredetű Tihanyi-kódex csaknem egészen, a Kazinczy részben, a Mária-kultuszt szolgáló prédikációs kötet, a Debreceni-kódex pedig főkép szentek ünnepére való prédikációkat tartalmaz.

E prédikációk főforrása Pelbárt Stellariuma és De Sanctis kötete; De tempore-ja ritkábban, leginkább a karthausi Névtelennek szolgált forrásul. Pelbárton kívül — a legendákat itt még nem véve figyelembe — elvétve a Discipulusnak s egy Paratus nevű XV. századvégi szerzőnek Sermoneseire támaszkodó prédikációval is találkozunk (pl. a Cornides-kódexben), s Ludovicus de Saxonia Vita Jesu Christi-jét is ismerte egy-egy fordítónk (így a Debreceni-kódexé). Az Érsekújvári- kódex karácsonyi prédikációja Ferreri sz. Vince († 1419) gyűjteményéből, húsvéti prédikációja egy apokrif evangéliumból (Evangelium Nicodemi) merít.

Az értekezés, elmélkedés műfaja nem mindig különböztethető meg határozottan a prédikációtól. Kódexekbeli nevei: könyv, írás, tanóság, elmélködés, szólás — egy esetben: tudások (valamiről). Leginkább ferencrendi kódexeink e műfaj igazi tárházai, köztük is különösen a Guary, a Nagyszombati, a Nádor és a Székelyudvarhelyi; a Bod-kódex egész tartalma két nevezetes elmélkedés (embernek három fő ellenségéről; az halálról), melyek ugyanazon szöveggel a Lobkowitz-kódexben is olvashatók. A domonkosrendi kódexek sorából — a fentebb érintett Könyvecsén kívül — a Sándor-, meg a Virginia-kódex emelendő ki, mely utóbbinak jelentékeny része Sz. Ferenccel foglalkozó tanítás.

Efféle értekezések tárgyai igen sokfélék: a menyország örömei, a pokol kínjai; ördögi kísértések, halál, utolsó ítélet; jószágok (= erények) és bűnök (olykor puszta „bűnlajstrom"-ra szorítkozva); a lelkiismeret; az imádság használatos (= hasznos) volta, stb. A már tárgyalt műfajok keretében is vannak idevonhatók: a szerzetesek számára való oktatások, a passiót elmélkedésszerűleg tárgyaló darabok (a passio meggondolásának használatos voltáról); a Pater noster magyarázata, hét kérésének részletes kifejtése, a Tízparancsolat magyarázata; a legenda-műfajból a Virginia-kódex imént említett tractatusa. A maguk helyén már említett verses regulák mellé állíthatjuk a „tanítás" általánosabb műfajából a Példák könyve egy szép versét, mely az istenes élet reguláit fejtegeti. Második versszaka, mely voltaképen a tízparancsolatot foglalja versbe, így hangzik:

Egy istent higgy, hejában
Nevét ne emléhhed.
Innepet ilj. Atyádat,
Anyádat tiszteljed.
Ne ölj. Soha ne urozz.
Testi bínt eltávoztass.

Hamis tanó ne légy.
Más embernek jószágát,
Feleségét, leányát
Bínre ne kévánjad.

A latin eredetiek szerzőit nem mindig ismerjük; kódexeink sokszor tévesen utalnak forrásukra. Sz. Bernáttól való a Lobkowitz-kódex tanítása „Ez világnak megutálásáról és Krisztusnak követéséről"; III. Innocentius pápa egy katechismusszerű iratából meríti a Székelyudvarhelyi-kódex „Az örök bódogságnak fundamentomá"-t; Seuse (Suso), XIV. századi domonkosrendi „Horologium Sapientiae-jából van átdolgozva a Nagyszombati-kódex nagy terjedelmű értekezése a Teljes bölcseségről. A Lobkowitz-kódex említett tractatusában (s annak Debreceni-kódexbeli párhuzamos szövegében) Kempis Tamás (némelyek szerint Gerson János) híres könyvéből, a De imitatione Christi-ből betoldott részleteket is találunk, valamint a Weszprémy-kódex Sz. Bonaventura-féle tanításában („Életnek tökéletességéről") s a Guary-nak a Szent békességről való elmélkedésében. A Lobkowitz- és Bod-kódex közös elmélkedésének (Az halálról) egyik forrása Dionysius Carthusiensis, XV. századbeli belga karthausi, Aureum Speculum c. tractatusának egy fejezete (De morte). Az Érsekújvári-kódexben olvasható „Krisztus kénáról való elmélködés avagy gondolat" forrása pedig Ludolpnus de Saxonia, XIV. századbeli domonkosrendi szerzetes Speculum humanae salvationis-a.

A SZABADOLVASMÁNYOK másik nagy csoportja történettel, példával, épületes közleménnyel tanít.

Történetei közül legelső maga a szent történet s abban is kivált a passio. Mint láttuk, a passio a legkülönfélébb műfaji formákban jelentkezik: láttuk a maga eredeti forrás-jellegében mint önállósított evangéliumi részletet; láttuk, mint sorozatos imádságok központi ideáját, láttuk prédikáció (Weszprémy-

Debreczeni-kódex), láttuk elmélkedés tárgyává megtéve (Nádor-, s főkép Érsekújvári-kódex); most pedig mint *történet*: részvéttel, elme és szív odatapadó figyelmével elbeszélt történet kerül elénk. Célja, hogy a történteket elképzeltetve, átélt valóságként hasson olvasójára; ezért az evangélium adatait kiszínezi, megjeleníti s az emberi érdeklődés számára, mely természetesen mennél részletesebben óhajtaná ismerni a Megváltó kínszenvedésének körülményeit, kiegészíti: a Fiú szenvedéseinek legemberibb tükre és mértéke gyanánt elénk állítja a fájdalmas Anyát. A passió-nak természetes tartozéka — prédikációban is (pl. a Weszprémy-kódexében) — a Mária-siralom, mely azonban néha önállóan is előfordul kódexeinkben.

Passiót és Mária-siralmat egyazon conceptio szerves egységében tár elénk a ferencrendi Winkler- (1506) s a domonkosrendi Nádor-kódex (1508) közös forráson alapuló előadása, továbbá a Nagyszombati-kódex híres dialogusa a Teljes bölcsességről. Amabban a passiónak elmélkedéssel átitatott rendkívül realisztikus elbeszélését nyomon követi a szűzanya fel-felzokogó siralma; emebben kínszenvedését Krisztus, siralmát Mária maga ismerteti meg egy azokat ismerni kívánó tanítvánnyal.

A passió keretéből kiszakított, önálló Siralmat aránylag keveset találunk. A Lázár-kódexbeli (1525 után?) csak a nagycsütörtöki búcsúvétel keserűségére szorítkozik (mikor u. i. Jézus közli Máriával, hogy másnap mily szörnyű halállal kell meghalnia) s azt is vázlatosabban adja elő, mint a Weszprémy-kódex ezen részében különösen szép passio-prédikációja. Viszont kódexirodalmunk gyöngye az az önálló Siralom, mely a passió imént említett szövegével is annyira kiváló Winkler- és Nádor-kódexben olvasható. A búcsúvétel epesége hiányzik e két kódex közös alapszövegű Siralmából, mely egyébként teljes volna, mert felöleli a szűzanyának a keresztfa alatt, a temetés idején s a temetés után való, háromrendbeli siralmát.

Amit a passio előadása célzott: a Siralom még teljesebb hatással szolgálja a szent történet egész lélekkel való, részvevő átélését. Ugyanazon módja ez az élményszerű elmélyítésnek, melyhez később Loyola Ignác tért vissza Lelki gyakorlataival. Passiók, siralmak többnyire nyiltan vallják is, hogy nem egyebek a részvevő képzelet ábrázolatainál, melyekről azonban „kegyességgel hiszjök", hogy hívek a fájdalmas valósághoz.

E passiók és siralmak forrása természetesen nem —, csak végső ihletője az evangélium. Kódexeink hol Sz. Anselmre, hol Sz. Bernátra hivatkoznak, a latin eredetiek igazi szerzőit azonban nem ismerjük. Korábban Pelbárt első nagypénteki beszédében szerették látni e műfaj meghonosítóját, magyar Siralmaink azonban függetlenek tőle.

Az evangéliumi, szűkszavú elbeszélés e most tapasztalt kiegészítésében már a vallásos képzelet ugyanazon költői sugalmai működnek, melyek a középkor végtelen gazdagságu legenda-irodalmát teremtették meg.

Legenda-fordításunk aránylag sok van, részint tervszerű legendatárakban felhalmozva, részint egyenként egy-egy kódexet kitöltve, részint pedig vegyes tartalmu kódexekben szétszórva, — prédikációba, esetleg tractatusba beszőtten, vagy önállóan.

Tervszerű, de nem teljes Legendarium a ferences eredetű Debreceni-kódexnek (1519) valamikor talán önálló kódexet alkotott első fele. Legendái összefoglalásában a ferences misekönyv és breviárium egyházi naptára szerint jár el. Az elején „esztendő által való szentöknek életökről való tanuság"-ot igér, vagyis egész évre szóló legendariumot. Valójában csak a nov. 30-tól márc. 25-ig (Sz. Andrástól Gyümölcsoltó boldogasszonyig) terjedő szakaszt tartalmazza, mondatközepén hagyva abba a másolást. Feltehető, hogy valamely teljes magyar legendáriumból másolt, amely azon-

ban elveszett. Szövegei vagy önálló, vagy prédikációba foglalt legendák.

Teljes, az egész egyházi évre szóló legendarium maradt reánk legnagyobb terjedelmű kódexünkben, a Karthausi Névtelentől származó Érdy-kódexben (1524—27). Mintegy első ötödrészét lefoglaló postilla-sorozata után következik a kódex egész hátralevő részét (a Nyelvemléktár kiadásában nem kevesebb mint 800 nyomtatott lapot) kitöltő egyetemes, bármely szerzetbeliek igényeit számontartó legendagyűjteménye: „itt elkezdetik esztendénkét való szentek illő (= megülendő) innepének evangélioma" címmel. Voltaképeni jellege szerint egy szentek ünnepére való beszédgyűjtemény („sermones de sanctis"); ezért közli bevezetőleg rendszerint az illető szent „emléközetire és innepének tisztességére" olvasandó epistolát és evangeliumot is, melynek tanuságait a legenda illusztrálja. Vannak azonban önálló legendái is. Nagy figyelmet érdemel azért is, mert — az egy Boldog Margité kivételével — s töredékes legendás elemeket nem számítva — magyar szenteknek magyar nyelvű legendáit csak e kódexünkben olvashatjuk. A Debreceni-kódex nem szándékosan mellőzte ezeket, hanem, csonka lévén, nem jutott el azon naptári szakaszig, melybe e szentek ünnepei esnek.

E korszakban csak a domonkosrend kódexei között találunk önálló legenda-egységeket, aminő volt előbb a Jókai-kódex, mely a maga egészében Sz. Ferenc legendáját tartalmazza. Tractatus formájában ugyan, de szintén Sz. Ferenc-legendát közöl a Virginia-kódex (mely különben az említett legendán kívül regulát is tartalmaz); önálló, még pedig elég nagyarányú kódex a Sz. Domonkos élete (1517), ugyancsak önálló kézirat a Margit-legenda (1510), meg, ha ugyan eredetileg nem a Horvát-kódexbe tartozott, a Sz. Krisztina élete (keltezetlen). Mindezek a nyulakszigeti kolostor tulajdonában voltak.

Vegyestartalmú kódexekben is, mint mondtam, sok legendát

találunk szétszórva. A ferencrendiek közül ebben a vonatkozásban kiemelendők: a Nádor- (1508), a Kazinczy- (1526, 27), a Tihanyi- (1530—32) és a Teleki-kódex 1525—31); a domonkosrendiek közül a Cornides- (1514—19), Horvát- (1522), Érsekújvári- (1530—31) és a keltezetlen Sándor-kódex. A Horvát, Kazinczy és Tihanyi érdeke a Mária-legendák és csodák, a Kazinczyé azon felül Barlám és Jozafát, meg Szent Eleknek igen népszerű, még öt más kódexben is feltalálható legendája; a Telekié Ádám és Éva, Sz. Anna és Makár legendája; a Nádor és a Cornides egy-egy legendasorozatot tartalmaznak; az Érsekújvári-kódex főbüszkesége Alexandriai Sz. Katalin nagy terjedelmű verses, a kis Sándor-kódexé pedig a Három körösztyén leány dialogizált (Hrotsuitha „Dulcitius" c. drámájából átültetett) legendája.

Legendáink főforrása, ha nem is mindig közvetlenül: Jacobus a Voragine domonkosrendi szerzetes, genovai érsek († 1298) Legenda Aureája. E Historia Lombardica néven is emlegetett gyűjtemény világszerte nagy népszerűségnek örvendett s még a könyvnyomtatás kezdő korában számos kiadásban jelent meg. Kódexeink fordításában legalább fele anyagát feltaláljuk, sokszor Pelbárt közvetítésével. Főbb felfogói az Érdy-, Debreceni-, Nádor-, Cornides-, Érsekújvári-kódex. Másik jelentékenyebb forrásgyűjtemény Petrus de Natalibus olasz püspök († 1400) Catalogus Sanctorum-a, mely nyomtatásban 1493-ban jelent meg először s több mint háromezer legendát tartalmaz rövid, kivonatszerű előadásban. A Debreceni-kódex legendáinak fele innen van véve, a Cornides, az Érsekújvári s az Érdy is merít belőle. Gyakori közvetítő Pelbártunk, kivált Stellariumával a Mária-legendák számára. Apokrif evangéliumokon alapul Ádám és Éva, ugyancsak apokrif iratokon Sz. Anna említett legendája. Egyes nevezetesebb legendák genesisére és speciális forrásaira e helyen nem terjeszkedünk ki.

Prédikációkban, elmélkedésekben, legendákban gyakran találkozunk a legendás közleményt, jellemrajzot, dogmát, szabályt, tanítást igazoló, vagy illusztráló történetkékkel, melyeket szövegeink exemplumoknak, példáknak neveznek. E történetkék, akár a csodák, akár a földi valóság világában játszanak, rendszerint annyira saját érdekűek, tanulságosak és meggyőzők, hogy önálló szövegegységekként önmagukért is szívesen lemásolják őket a legkülönfélébb rendeltetésű kódexekbe és szövegek közé, vagy pedig példatárba gyűjtik össze, hogy alkalmazásra kéznél legyenek a moralizálás és jelképes értelmezés egyetemes középkori hajlamának a szolgálatában. Prédikátorok, mint Pelbárt is, sokszor a figyelem ébrentartása végett, fűszerként éltek velök.

Eredetük csaknem kipuhatolhatatlanul távoli és sokféle. Ókori írók műveiből s azok középkori közvetítőiből; kelet és nyugat mesekincséből; a szentírásból, legendákból, egyházatyák műveiből, egyháztörténetekből, regényes gestákból és krónikákból, természetrajzi kézikönyvekből (az ú. n. Physiologusokból), encyklopédikus munkákból, stb., került ki idők folyamán az a gazdag anyag, melyet a középkor különféle példatárai gyűjtöttek össze s szórtak ismét szét a vallásos irodalom nagy területére. Nevezetesebbek ezek közt: Stephanus de Borbone († 1261) Tractatus-a De diversis materiis praedicabilibus; Étienne de Besançon († 1294) Alphabetum narrationum-a, betűrendes példatára, melynek egy szepesolaszi plébánostól 1450 körül írt másolata a budapesti egyetemi könyvtárban őríztetik; a XIV. századból való Gesta Romanorum, melynek hazai gyűjteményeinkből eddig nem kevesebb mint öt kézirata került elő; Johannes Gobii (vagy Junior) XIV. századbeli dominikánus Scala coeli-je; Herolt János (a Discipulus), XV. századi dominikánus, Promptuarium exemplorum-a; végül a XV. század közepéről való Speculum exemplorum.

Kódexeink e gyűjteményekből csak keveset merítettek köz-

vetlenül; közvetve azonban, kivált Pelbárt s némely, fentebb említett prédikációs gyűjtemény révén még sok más forrásból.

A nagyhírű Gesta Romanorum-ból („Rómaságnak könyvéből"), melynek hatása pedig későbbi műköltészetünkre tekintélyes s népmeséinkre sem valószínűtlen, közvetlenül csak 3 példa került át hozzánk: az Érsekújvári-kódexbe kettő, a Fókus kovács, meg a Tres veritates (emez a Példák könyvébe is), a Debrecenibe a De amore inordinato. Az unicornis elől menekülő ember ismert szép példája (De aeterna damnatione) Barlám és Jozafát legendájának a keretében került a Kazinczy- s Az Embernek három főellenségéről szóló értekezés kapcsán a Lobkowitz- (és Bod-) kódexbe.

Van egy kódexünk, mely valóságos példatár akart lenni Épen ezért kapta a Példák könyve nevet. A margitszigeti domonkosrendi apácák tulajdona volt; egy részét Ráskai Lea másolta 1510-ben. Főforrása Herolt János imént említett Promptuariuma.

Beszéd, értekezés, legenda alig lehetett el példa nélkül; így mindazon kódexeink, melyek nem breviár-tipusu, vagy nem imádságos könyvek, gazdag búvóhelyei e legfürgébb műfajnak. Egy-egy legenda (mint Sz. Domonkos, vagy Barlám és Jozafát legendája), egy-egy elmélkedés (mint a Székelyudvarhelyi-kódexé a halálról) olykor seregestül ontják.

Mint fentebb előre jeleztük, eddigi, a tipusokról, forrásokról, s a műfaj főbb képviselőiről vázlatosan tájékoztató modorunktól a „példa és látomás" e szakaszában el kell térnünk s már itt részletesen meg kell ismertetnünk magát a példa-irodalom anyagát is.

A példában elbeszélt történet viszonya a hozzá associált tanulsághoz kétféle lehet: vagy önként sugározza ki magából, vagy csak „példázza", jelképezi s akkor magyarázatra szorul. E szerint szokás morális (erkölcstani) és jelképes példát megkülönböztetni. Így morális példa a nagyravágyó fráter-é (a Domonkos-kódexben). E fráter, úton járván, „kezdé magát tettetni-mutogatni"

mintha már püspök volna, s „ő szívében gondolni, hogy mit míelne, ha ő pispek volna"; nem is tért magához ábrándozásából, míg csak bele nem esett valami pocsolyába; „és őmagához térvén ez frater, mondá önnen magának: „Kelj fel pispek uram! jól történék neked, mert igen jól illik ilyen pispeknek ilyetén sáros hely!" Ebből valóban önként következik a tanulság. — Jelképes példa ezzel szemben a már említett Tres veritates: egy király elhatározta, hogy bármely elfogott gonosz embernek elengedi a halálbüntetést, ha az a bíró előtt 3 igazságot tud mondani; csakhamar sor került e törvény alkalmazására s egy bűnbe esett vitéz ezt a 3 igazságot mondta a bíró előtt: teljes életemben gonosz ember voltam; igen kellemetlen énnekem, hogy idekerültem; ha innen elszaladhatnék, soha akaratom szerént ide ez helyre nem jönnék; ily bölcsen felelvén, ezenképpen megszabadula ez vitéz. E példából önként semmiféle tanulság nem árad s magára hagyva puszta anekdotikus érdeke lenne. Van azonban — s ezt kifejti a kódex — „lélek szerint való értelme": a király mi urunk Jézus Krisztus; a bíró a gyóntató; a bűnös ember 3 igazmondása: gonosz ember vagyok ilyen s ilyen bűnökben (vagyis meggyónja bűneit); bánom, hogy istenemet ilyen igen megbántottam; amely bűneimről penitentiát tartottam, soha többé akaratom szerint nem teszem; ezenképen elnyerendi az örök életet. — Efféle példázatokra a Physiologusból merített ismeretek is alkalmasok voltak. Így a Tihanyi-kódex egy példája szerint: a pelikánmadár Krisztust, az áspis kigyó az ördögöt példázza; a pelikán a kigyótól megölt fiait (az emberiséget, mely az első szülők vétke miatt az örök életet elvesztette) nagy szeretetből saját vérével feltámasztja, a hálátlanokat azonban később kihányja fészkéből (az örök kínra), a hálaadókat megtartja fészkében (ez világon malasztjában, majd pedig az ő szent országában).

Legmegfelelőbben azonban céljuk szemmeltartásával igazodhatunk el a példák gazdag világában. Egészükben véve a szerze-

tesi szabályok és tanítások gyakorlati illusztrációinak tekinthetjük őket; de vagy erkölcsi okulást céloznak (a szerzetesi erények s általában a valláserkölcsi világnézet megszilárdítását), vagy valamely hittétel, állítás és szabály igazolását. Nevezzük el amazokat épületes, emezeket igazoló példáknak (mindkét csoportban találni az előbbi osztályozás értelmében véve mind „morális," mind „jelképes" változatot) — s lássuk külön-külön e két nagy csoportot.

Az ÉPÜLETES PÉLDÁK első sorban a világtól való elszakadásban igyekeznek megerősíteni a szerzetes embert. Az ezvilági életet csalárdnak, megvetendőnek tüntetik fel, vagy nevetség tárgyává teszik meg. Egy vitéznek, ki világi hiúságokra vetette magát, egyszer egy szép asszonyi állat jelent meg, azt mondva neki: én vagyok ez világ, kinek te oly buzgón szolgálsz; a vitéznek tetszett a szép asszony, de mikor háttal fordult hozzá, megszörnyedt undokságától. Egy apáca, aki még kis gyermek korában került be a kolostorba, mindenféle világi dologban tapasztalatlan maradt; „nem szokott vala réseken, ablakokon velági embereket . . . néznikakucsolni"; egyszer a kertbe egy kecske szökött be; megkérdi a mellette álló sorortól, hogy mi volna az; társa, látva együgyüségét, „pakocsában" (tréfából) ezt feleli neki: „ez az velági asszonyállat, mert mikor ezvelági asszonyállatok megvénhesznek, akkoron osztán szarvok kél és szakállok leszen". Ennek a világtól annyira elszakadt apácának a haldoklásakor fényes mennyei sereg jelent meg üdvözűlése bizonyságául. Világi ének és vigasság hallgatása veszedelmes vétek. Egy leány, halála után tizenötöd napra megjelent valakinek s tudatta vele, hogy némely gonosz énekért, melyet nagy gyönyörűséggel hallgatott vala, a purgatoriumba került. Egy igen ájtatos apácának történék egyszer „ezvilági szép zöngést és vígaságot (= zenét) hallani, kiben nagyon kezde gyenyerködni"; annak elmultával megint imádkozni szeretett volna: hát semmi ízét nem érzi, a mennyeiekről nem tud gondolkodni,

szent angyala sem jő hozzá, csak tizenkét keserves esztendő elteltével, s közli vele a megmásíthatatlant: „nem lehet, hogy idvözülő lélek itt is gyenyerködjék, az más világon is örüljön". Egy fráter, ki szintén ilyes énekek hallásában és éneklésében gyönyörködött s még hozzá meg sem gyónta vétkét, megbetegült; folyvást zengett még fülében, fejében az az ének, de most már gyötrelmet okozott neki; végül meggyónt s „legottan minden zengés, ki ő fejében vala, mendenestül eltávozék".

Tiszta élet magában is üdvözít. Példa rá az az özvegy asszony, Galla nevű, ki bár nagy testi hévség gyötörte, melytől szakálla növekedett, nem ment újból férjhez, hanem szerzetbe öltözött s emlői felfúalkodása ellenére sem tágított elhatározásától; Sz. Péter meg is jelenté neki bűnei bocsánatát s kimulván, Úristen szent országára mene. Legnagyobb kísértő a szép asszonyállat; Jozafát királyfit is annak a segítségével akarná a keresztyénségtől eltávolítani egy ördöngős; mert egy sokáig elzártan nevelt királyfi példája is azt javalja; mikor u. i. e teljességgel tapasztalatlan ifjú elé végül mindenféle állatot bevezettek, asszonyállatokat is, szorgalmatossággal kezdé emezeknek nevét tudakoznia; a szolga csúfságból azt mondta, hogy ördög a nevük; megkérdeztetvén végül hogy a látottak közül melyeket kedvelt volna inkább, azt felelte: semmit sem úgyan, mint az ördögöket! Egy hazug és szép asszonyállat gyónásnak személye (= ürügye) alatt kísértett meg egy szent életű fratert; a frater titkos és alkalmas helyet szerze neki másnapra; jön az asszony a meghagyott órában; hát lángokban állva találja a fratert, s intve neki, hogy *ebbe* a tűzbe jöjjön ölelésére. Istennek ez embere u. i. „az tisztaságnak szerelmében" gyulada meg, mit az asszony megértvén, nagy jajgatással vőn töredelmet. Ama Thais nevű parázna is, ki sok lelkeket ad vala ördögnek, megtért egy szent apát tanítására, kit szintén megkísértett s erős penitencia után kimúlván ez világból, vevé az örök életet.

Tisztaság mellett szegénység: a pénz, gazdagság és bőség megutálása a szerzetes egyik főbb erénye. Példát ad erre az az ártatlan gyermek, ki már öt éves korában a minorok (minoriták) ruháját öltötte magára s lélekben is a Poverello szabályaihoz alkalmazkodott; kalmárok jövén a házhoz, kötekedésből pénzt csúsztattak a kehelybe, melyből borral kínálták; mikor a pénzt meglátta a kehely fenekén, halálra kórula, s csak paptól megoldoztatván nyerte vissza újból egészségét. Sok példa szól a gazdagról, ki pokolra jutott, s arról is, aki idejében megtérvén, gazdagságát szétosztotta a szegények között s elnyerte bűnei bocsánatát és az örök életet. Egy apáca nem érte be a refectoriumi „asszú, otromba" ételekkel, bort, halat húst különbet evett mint társai. Mária egyszer megjelent a refectoriumban s ezüst kanállal lictariumot osztogatott a többieknek, neki nem adott, mondván: „nem véssz te az én étkemben, mert tulajdonos (válogatós, különcködő) vagy"; erre az apáca elhagyá „tulajdonosságát" s érdemlé kóstolni asszonyunk Máriának étkét.

Test, ördög és világ kísértéseitől imádság, igehallgatás ment meg legbizonyosabban, elmulasztása veszedelembe és kárhozatba sodor. Alázatosság, gyarlóságunk s bűnös voltunk tudata szerzi meg az imádság „lelki édességét". Egy frater sokáig nagy tisztaságban szolgált a szerzetben; gyakran hallotta másoktól, mily édességeket vesznek ő imádságokban, maga azonban, hiába vágyott rá, nem nyerte meg a lelki vígasztalás ez édes érzését; emiatt balgatagul már-már Isten ellen lázadozott; egyszer azonban a templomban láthatatlan hatalomtól a földre sujtatott, utána soká betegen feküdt, majd visszatérvén a templomba, s ott bocsánatért esedezvén, megértette, mennyei szózatból, hogy csak alázatosoké az imádság lelki édessége. — Az imádság mindent pótolhat s forrása minden jószágos mivelkedetnek, a tudománynak is. Egy frater, szűz Mária végtelenül buzgó ájtatosa, oly teljességgel elnyerte az imádság „csodálatos lelki édességét", hogy minden

egyebet, a tanulást is hátravetvén, csak imádságokban foglalja vala magát; társai gyakran feddették, hogy nem tanulván, haszontalanná teszi magát a szerzet számára (domonkosrendi volt!); erre ő Istenhez könyörgött, „hogy az lelki édességnek egyik részét változtatná tudományra"; Úristen meghallgatá őt, s innen fogva prédikál vala ez frater nagy malasztosan, lelkeknek üdvösségére. E két, a misztika magasabb rendű lelki élményét illusztráló történethez méltán társítjuk a két szesztra példáját. Ezek a farsang idejét csak magokban töltötték el egy hitvány nádas házacskában és sütnek vala tikot; s oly igen nagy édességgel szólnak, beszélnek vala Istenről, hogy éhségről, szomjúságról, időmúlásáról megfeledkezének; csak mikor véletlenül benyitott hozzájuk valaki, tudták meg, hogy már husvét napja vagyon; „ezenképpen minket is megtart az lelki édességben Úristen, ha fészkezönk-nyugoszonk az édes Jézusnak sebeiben".

Nem a szót, csak a lélek és szándék tisztaságát tekinti az Úr az imádságban. Némely szegény ifjú frater igen bánkódott, hogy egy árva igét sem tud felfogni és megtartani a szent írásból; egy vén jámbor atya, kinek ezt elpanaszolta, két szennyes fazekat hozatott elő, az egyiket egymásután többször kiöblíttette vele s végül összehasonlítván a másikkal, megállapították, hogy a belétöltött s aztán kiöntött víztől tisztább lett, mint a másik, amelyikbe mitsem töltöttek; „úgyan vagyon embernek is dolga, csak gyakorta hallgassa Istennek szent igéjét; bátor meg ne tarthassa, még(is) tisztább, hogynem az, ki nem hallgatja". — Egy nemes emberből lett paraszt (laikus) frater csak ennyit volt képes megtanulni: Ave Maria! De ezt naponként gyakorta s ájtatosan megmondja vala; holta után sírja fejétől szépséges liliom növekedett; gyökere szívéből származott, száján át sarjadt fel, s levelein mind belől, mind kívül ez vala írván: Ave Maria. Az együgyü frater e példája több kódexünkben olvasható.

Imádság, zsolozsma: szent foglalkozás; bűnhödik, ki „tunyán",

áhítatlan végzi. Két doctor a tanuság helyéről hazafelé vándorolván, egy klastromba tér be éjszakára; hát a templomban egy gyertya alig pislogva ég, a szerzetesek kétfelé állnak a karban s nagy siralmas szóval mind csak ezt mondják: Ó Úristen, mire hagyál el engömet! Az egyik doctor nagy szép prédikációt tesz nekik, de ők sírva egyenként kiszállingóznak az ajtón; a fejedelem (prior) marad utolsónak s megmagyarázza, hogy ők már rég meghaltak, de minthogy resten és ájétatlan zsolozsmáztak életökben, Isten igaz büntetése ezt a penitentiát rendelte számukra, melynek a doctorok az imént tanui voltak; kikíséri őket a kapun, maga visszatér, a klastrom elenyészik s csak nagy lángos füst marad a helyén. Az igehallgatás zavarásáért bűnhödött meg egy „ezvilági csúf játékos"; ördög ment belé s ott a templomban szörnyű kínok közt meghala. Egy csácsogó asszonyállat Szent Ferencet káromolta prédikációja közben; „ördög vedd fel, vedd fel, ami tiéd és menj el vele!" — mondá a szent; úgyis lett s a hívek legott már csak messzi sírását-rívását hallhatták a nőnek.

Patvarkodás, kevélység, rágalmazás, nagyravágyás, vetélkedés, szószátyárság, harag elektelenítik a szerzetes embert. Egy szentnek vélt apáca árulkodás miatt kárhozott el; egy másik azért, mert mikor halála idején a püspök dícsérettel szólt az ő szent életéről, kevélység fogta el. — Egy ember ki felette „szóviselő" (rágalmazó) vala, holta után megjelent egy szomszédjának: „hát nagy hosszú nyelve vagyon", — földig ér a nyelve —, tüzes, lángos; „és nagy sok szerecsen gyermekök (ördögök) csiggnek rajta és untalan észi-rágja ennen maga nyelvét": ezt érdemlette az átkozott rágalmasságért. Vesztegségtartás többet ér a sok beszédnél; azért van egy szánk, de két fülünk, hogy keveset szóljunk, többet hallgassunk. A titoktartás nem asszonyállatok erénye; Jézus is azért asszonyoknak jelentette meg feltámadását, hogy „hamarább kihirdettessék". Mégis akadtak apácák, kik azt kérték pápától, hogy ők egymásnak gyónhassanak;

a pápa egy szelencét adott át két küldöttjüknek, hogy majd másnap jöjjenek vissza vele, de addig fel ne nyissák; szállásukon első dolguk volt felnyitni: egy madár repült ki belőle; nagy aggodalommal tértek meg másnap a pápához; ebben ismertetik meg a ti gyarlóságtok — így feddé meg őket a szentatya — hogyan tudnátok ti másnak meggyónt bűnét titokban tartani? „Ezenképpen az társakhoz hévon (eredménytelenül) térének meg az szegény *confessor* anyáim". (A Cornides-kódexnek e példája a XVI. századi Armbrust Kristófnak a Gonosz asszonyállatokról szóló versezetében is megvan). A nagyravágyás példáját, a „kelj fel pispek uram"-at már láttuk. A hívságos versengés első példái maguk az apostolok, amint Márk evangéliumából is tudjuk (IX. 33—37) s amint élénkebb részletezéssel a sz. apostolok méltóságáról szóló Könyvecse is előadja. Érdekes, bár a maga helyén (a Cornides-kódexben) más szempontu értelmezéssel fordul elő, a frater és a fülemile vetélkedése. A frater a kolostor gyümölcskertében ült; jó szava lévén, kezde énekleni; meghallá ezt egy fülemile s kezde még erősebben énekleni ez frater ellen; a frater feljebb emeli a szavát: a fülemile még feljebb, addig-addig, hogy végül holtan esék le a fáról a fraternek ölébe. — Tartózkodjék szerzetes ember a haragtól is; a haragos embertől nem fél az ördög; haragtartás helyett engesztelékeny legyen, mint Illarion apát; ő azt, aki megbántotta, vagy akit ő bántott meg, soha el nem hagyta aludni addig, míg meg nem engesztelte. Még feljebb való az érdeme azon fraternek, kinek életmódját mennyei szózat jelentette ki legjószágosabbnak, a gyónásban, imádságban és munkában, irgalmasságban, alázatosságban szorgoskodó négy más fraterével szemben; e frater u. i. így foglalta szóba élete summáját: „Én úgy éltem, hogy semminemű embert meg nem bántottam, meg nem szomorétottam; engemet se bántott, sem szomorétott senki". Bűnök és jószágok (erények) egymással való vitáját (öszve-vívását) mutatja be a Lobkowitz-kódex egy érdekes példája; felvonul

itt s a maga ellentétes álláspontját fejti ki kevélység és alázatosság, hiú dicsőség és Úrnak félelme, fösvénység és a világ megutálása, bujaság — tisztaság, harag — békesség, torkosság — szenvedetesség (önkéntes szűkölködés), irígység és atyafiságos egyenlőség, gyűlölség és isteni szeretet, rágalmasság és az igaz megfeddésnek szabadsága, a jóra való restség és felserkentés: aki a jószágokban akar győzedelmes lenni, szükség ő nekie, hogy szüntelen imádkozzék, Krisztus kínszenvedését forgassa szívében és őtet kövesse.

Az épületes példák egy külön csoportja, a szerzetesi élet körét kitágítva, az emberi gyarlóság általános jelenségeivel foglalkozik. Barlám és Jozafát legendája ily értelemben a leggazdagabb tanítások egyike. A balga ember külszín után ítél; imé, egy király két ládát megtöltetett holt emberek tetemeivel, kettőt drágagyönggyel; amazokat arannyal, ezeket durva daróccal vonatta be; jobbágyurai, kiket előhívatott, az aranyos ládákat ítélték drágábbaknak! — Fölületes, igazságtalan az ember barátai megítélésében: szükség idején sokszor az bizonyul igaz barátnak, kit kevésbbé becsültünk olyanul. — Nem okul az ember maga kárán, önző, mohó, hiszékeny s hamar elfelejti a jó tanácsot. Mint az a madarász, ki három jó tanácsért szabadon eresztett egy fülemilét; mikor a fülemile már szabadon röpösött, ráijesztett az emberre, mily nagy kincset engedett ki most a keze közül; az ő gyomrában u. i. egy drágalátos gyöngyszem van, nagyobb az usturuc madárnál; a balga ember elhitte neki, igen megbánta, hogy szabadon bocsátá, s el kezde mesterkedni, hogy megint megfogja; a fülemile azonban kicsúfolta, hisz egyebek közt azt a jó tanácsot is adta volt neki, hogy „hihetetlent ne higgy". A legszebbek egyike azonban Barlám példái közül az egyszarvú elől menekülő ember esete. Ez az ember u. i. menekültében verembe esett s hogy egészen le ne essék, egy bokorba fogódzott, lábát pedig elomló likakban vetette meg; jól látta, hogy a bokor gyökerét két egér

rágja szüntelen, hogy a likakból nagy mérges kigyó tekerődik ki, a verem fenekén pedig tátott szájjal vár reá egy tüzet lehellő sárkány; feltekintve azonban a bokor tetejére „láta onnétan egy kisded mézet lecsöpögnie; és imé ez bolond embör, elfeledközvén a sok nyavalyákról, kikben vettetvén vala, adá ű magát teljességgel az kisded méznek megkóstolására!"

Test és lélek sokszor szövetkeznek oly gonoszságok elkövetésére, melyekre egyik sem volna képes egymagában; mint a vak, meg a sánta, kik úgy loptak együtt gyümölcsöt a király kertjéből, hogy a sánta felült a vak vállára, eligazította, mely fa alá menjen, ő meg leszakgatta a gyümölcsöt. Hiába mentegetőztek aztán, egyik azzal, hogy nem lát, a másik, hogy nem tud járni, a király megismeré álnokságukat s mindkettőt halálraítélé.

A gyarló embert a halál meggondolására inti a példák egész raja. Tele van ilyenekkel a Székelyudvarhelyi-kódexnek a halálról szóló elmélkedése. Szól egyebek közt egy nagy Zoltán (Szultán ?) királyról ki szemfedelét országszerte meghordoztatta, hirdetvén, hogy azon kívül semmit se visz magával a sírba; egy császárról, ki elrendelte, hogy koporsójának kőmives mesterei mindannyiszor jelentkezzenek nála márvány-mustrákkal, valahányszor legjobb kedve vagyon; egy királyról, ki a halál gondolatából származó szüntelen szomorúságát úgy érteti meg egy atyjafiával (ki amiatt megrótta), hogy börtönbe záratja, s mindennap megizeni neki, hogy holnap megölettetik, de amellett pompás ételeket, urakat, leányokat küldöz vigasztalására; a sírásóról, ki undok szörnyektől nyüzsgő koponyát talál, melynek koporsóján írva vala: „olyan valék, minémű vagy, ilyetén léssz, miképen én vagyok". Szó van benne a Nagy Alexanderről, ki magát istenfiának alította, s méreggel halt meg; egy indiai császárról, ki mindig arra számított, hogy pompás palotájában fog meghalni s hadban ölette meg Nagy Sándortól. E Nagy Alexander meghalván, 12 pogány bölcs lép elő egymásután, s tömören elmondja, mi minden

nem volt a Nagy Alexander tegnap, s mi ma. Mindeneknek, a legkiválóbbaknak is elmulását egy a középkorban szokásos (Villon szép költeményéből is ismeretes) sóhajtásszerű előszámlálás példázza: hol van Ádám, Éva, Matuzsálem, az óriások, hol a hatalmas Alexander, hol az erős Hector vitéz, hol az nagy pogány bölcsek és versszerző mestörök! stb.

A halál rettenetes voltát, különbséget nem ismerő irgalmatlanságát mutatja be az élet és halál párbeszéde, melyben az élet megdöbbent kérdéseire felelgetve jellemzi magát a halál; meg az Elmegyek meghalni kezdetű „haláltánc"-szöveg. Ez utóbbi úgy értelmezendő, hogy a halál előjő és sorra kitáncoltatja az életből az embereket; király, pápa, vitéz, bíró, bölcs, bolond, stb., mind sorra kerül s elmenőben elismeri és hirdeti maga felett a halál hatalmát: „S mennek alá víg, bús, balga, mogorva vegyest": mint Vörösmarty mondja. Mindkét szöveg próza, a Példák könyvében olvasható, s egy-egy latin versből van fordítva.

A SZINTÉN IGEN NAGY SZÁMU „igazoló" példákkal már szorosabban a hit, a dogmák, doctrinák, tételek világába lépünk át, melyeknek igazolására, ad oculos hitelesítésére szolgálnak a példákul felhasznált történetek, képek, adalékok. A tárgykör, melyre alkalmazásuk kiterjed, igen nagy és gazdag változatu, mindamellett a következő cikkelyekre egyszerüsíthető: Jézus, Mária s a szentek tisztelete; dogmák és tanítások; egyház és szerzetesrendek érdekei.

Jézusról a példákban kevesebb szó esik, mint a közbenjáró Máriáról és szentekről. Szerzetes megszabadul a kísértéstől, mert megsíratta Jézus halálát; nótárius deák érdemet szerez azzal, hogy nem tagadta meg Krisztust az ördög előtt; bűnös asszony bocsánatot nyer, mert a gyermek Krisztushoz folyamodott: efféle példák jöhetnek itt szóba s mind igazolják, demonstrálják, mily üdvös és „használatos" Jézus imádása.

Mária egy egész, költészettel teljes példakör központja. Az ő szent fiánál való közbenjárása sikerét számos történet bizonyítja. Haldokló frater tudatja környezetével, hogy Mária szavára az Úr irgalmazott neki; kilépni akaró fiatal szerzetesnek Krisztus malasztot ad a bentmaradásra Mária érdeméért; Mária maga megjelenti egy gonosznak, hogy ő még megmentheti, mert Krisztus semmit sem tagad meg tőle; kieszközli, hogy akik az ő ájtatosi voltak, visszatérhessenek az életbe meggyónni és penitentiát tartani. Közbenjárásának egyik leghíresebb példája a Három lándzsa, mely hat kódexünkben is olvasható. Krisztus már kezében tartotta a három lándzsát, hogy elpusztítsa velök a kevélység, fösvénység és testi kívánságok bűnébe elmerült világot; elébe futamék azonban a kegyelmes szűz Mária s irgalmáért esedezett a bűnösök számára; megmutatá Krisztusnak az ő két hű szolgáját, Sz. Domonkost és Sz. Ferencet, akik az ige hirdetésével meg fogják téríteni a bűnösöket. Krisztus megengesztelődött: „vettem az te orcádat, azaz meghallgattalak". E példa egyébként mint Sz. Domonkos látomása adatik elő az ő legendájában, részben e szerzet Mária-kultuszának, részben azon tételnek illusztrálására, hogy „az prédikátor szerzetet az szűz Mária szerzette".

Nemcsak közben jár, hanem palástja alatt ótalmazza az ő igaz híveit, szeretettel figyeli dolgaikat, megjelenik, ha bajba keverednek, gondjukat viseli, mint egy szerető anya, számon tartja azok hűségét, kik neki mint mennyei jegyesüknek fogadalmat tettek, megjelenti nekik mind kegyességét, mind neheztelését. Mindezekben megbizonyosodik tiszteletének mindenek felett használatos volta. A Domonkos-rend számos példával igazolja, hogy szószólójának, a boldogságos szűznek különös kegyelmében áll. Sz. Domonkosnak egy látomása igen szépen fejezi ezt ki. Látta Krisztust és Máriát, körülöttük minden szerzetbelieket, csak a magáéit nem; sírva fakadván e miatt, Krisztus e szóval vígasztalta meg őt: „a te szerzetedet az én szerető anyámnak hagytam"; Mária erre

kiterjeszté ékes palástját, melynek bősége oly nagy vala, hogy édességgel ölelvén befogja vala mind a teljes mennyi udvart; Sz. Domonkosnak pedig adaték látnia „ez bátorságnak öltözeti alatt és ez kegyességnek öle avagy kebele alatt ... az ő fiainak és leányinak számlálhatatlan sokaságát, öszveölelvén szeretetnek kiváltképpen való karjaival". — Egy szerzetes még világi korában megszokta volt, hogy szűz Mária tisztességére naponként koszorút kössön; minthogy a szerzetben ezt nem folytathatta, ki akart lépni; megjelent azonban neki a szűzanya s megtanította, mint kössön neki koszorút lélek szerint, az ő hét örömeért tíz-tíz Ave Máriából, mint megannyi piros rózsából, átkötvén az ájtatossággal „springselyem" gyanánt. Az ifjú bentmaradt a szerzetben; egyszer, egy erdőn haladva át, buzgón kötözgette „rózsakoszorúját" a megmondott módon, Ave Máriákból; ottankörül lappangó tolvajok látták, hogy egy igen szép leány jő vele, a fratertől minden idvezlésekor egy-egy rózsát veszen s aranyfonallal koszorúba köti; reáhirtelenkedtek, a leányt követelték rajta, s nem találván, már már megölték volna a fratert, ha a Boldogságos meg nem jelenik nekik s el nem tiltja őket.

Így gyámolítja már földi életükben, akik neki szentelték magukat. Egy özvegy asszony neki ajánlja két leányát; angyalok hoznak nekik pénzt, s hiába költi rossz hírüket az ördög, Isten angyala emberek szemeláttára megkoszorúzza őket. Egy királyné, ki igen áhitatos vala hozzá, ördögi ingerlésre a vérfertőzés szörnyű bűnébe esett, abból született gyermekét megölte, annak véréből négy csepp a tenyerébe esett s lemoshatatlan ott maradt; ezért bal kezén mindig keztyüt viselt s nagy szégyenét gyóntatójának sem vallotta meg. Mária, hogy megmentse a szerencsétlent, megparancsolta gyóntatójának, hogy az asszony legközelebbi gyónásakor erővel is húzza le keztyüjét. Úgy lett: a négy vércsepp helyén előtünt négy betű (C D M R), melyek értelme (latinul) felfedte az asszony egész bűnét; ezt látva a királyné, meggyónt s

megódoztaték. (E példa a Gesta Romanorumból került a Debreceni-kódexbe.) Egy nemes asszonynak a gyermekét a szakács képében hozzá beszegődött ördög nyárson megsütötte: Mária feltámasztotta. Máskor az ördög egy nemes ember kórházába állt be szolgálatra, de semmi gonoszsága nem sikerült, mert gazdája egy bizonyos imádságot szokott Máriához mondani. Jeronimus frater és Borbála apáca regényes szép története, kiket az ördög ingerelt földi szerelemre és a templom kincseinek elorzására (bosszuból, mert Jeromos oly képet tartott cellájában, mely asszonyunk lábai alatt ábrázolta az ördögöt): szerencsés kimenetelével szintén Máriának híveiről való gondviselését példázza.

Számon tartja hívei fogadalmát; megtetszik ez egy magyar királyfi példájából; ez felfogadta volt, hogy ha Mária felgyógyítja, örök tisztaságot tartand; mikor a királyságot át kellett vennie, jegyest választottak neki; esküvő előtt a templomban eszébe jutott, hogy asszonyunk zsolozsmáját az nap még nem olvasta; félrevonult s elkezdte olvasni: „Mely szép vagy és mely ékös, drágalátos jegyesöm"; „ha szép vagyok és ékös — szólt megjelenvén a szépséges szűz — miért hagytál el engömet?" Mit parancsolsz, hogy tegyek? — kérdé az ifjú, s legott meg is tette, ami parancsot erre válaszul nyert: otthagyta földi jegyesét, elbujdosott s Aquilegiában patriarchává választatván, nyilván prédikálá asszonyunk szeplőtelen fogantatását, annak napját pedig ünnepül rendelé. E példában már nyilvánvaló a dogma igazolására való tendentia is. Az alamizsnálkodás jutalmának illusztrálását szolgálja a maga helyén, de egyúttal szintén a mennyei jegyesség metaforájában tünteti fel Máriának híveihez való viszonyát Alamozsnás Sz. János példája. E szent, Mária megjelenvén neki, szép szűz leánynak képében, világi leánynak vélte, s el akarta űzni magától, mígnem az irgalmasságos megértette vele, hogy ő az istennek szerető leánya, kivel János már gyűrűt váltott; szeresse őt ezentúl is, mint eddig, s Isten eleibe viszi.

Nevének betűi egy-egy drágakövet jelentenek, azok használával együtt; mindenik betűre egy-egy imádság (ugyanazon betűvel kezdődő) mondandó, mint egy, a szent földön levő konventben szokás; az Ave Maria magában is kielégítő imádság. Egy hívének egyszer megjelenté, mint szokott kisded korában imádkozni; üdvösséges dolog ugyanazt tenni.

Példáink gyakran illusztrálják szépségét is. Oly szép, hogy egy ifjúnak megszakadt tőle a szíve gyönyörűségében. Egy szerzetesnek, ki buzgón kívánta látni, megjelentette az angyal, hogy kívánsága teljesül, de meg fog vakulni Mária szépségétől; a szerzetes gondolkodóba esett s csak fél szemét nyitotta fel a megígért jelenéskor; arra a szemére meg is vakult, de nem bánta, sőt imádkozott, bár csak még egyszer láthassa Mária szépségét, ha ezer szeme volna is, kész volna elveszteni. Kívánsága teljesült s nemcsak hogy el nem vesztette még látó szemét, hanem a másiknak világát is visszanyeré újabb őszinte buzgósága jutalmául.

Se szeri, se száma a legendákban található példáknak. Olykor az egész legenda példaként alkalmaztatik, mint Sz. Elek élete a Tihanyi-kódexnek az isteni szeretet kereséséről szóló prédikációjában. A szentek élete kész bizonyítéka annak, mily üdvösséges malaszttal szereti Isten azokat, kik magukat teljes lélekkel neki szentelik s példával világítanak mások előtt. Csudatevő hatalmuk életökben közvetlenül, holtuk után ereklyéik és közbenjárásuk által, tiszteletüknek, imádsággal való segítségül hívásuknak, ünnepük megülésének haszna számtalan példával bizonyíttatik meg, melyeket sokszor a legenda végén elkülönítve találunk. Így a mi Margit-legendánk végén, az Érdy-kódex Sz. László- és Sz. Erzsébet-legendájában, ugyanazon kódexben Alex. Sz. Katalin életében, s különösen nagy számmal Sienai Sz. Katalin életének befejezéseként az Érsekújvári-kódexben, valamint Sz. Domonkos és Sz. Anna legendájában (benne Prokopius magyar deák példája is), a Virginia-kódex Sz. Ferenc legendáiban, — de még sok másban

is. Mindezekre csak utalva, jegyezzük meg, hogy Sz. Erzsébet csodálatos esete a bélpoklossal nemcsak Érdy-kódexbeli legendájában, hanem a Tihanyi-kódex imént említett prédikációjában, s elnévtelenítve a Guary-kódexben is olvasható.

A szentek hatalmát bizonyítja az ördögről szóló példák nagy része is; ezek közül egyet, a humor ízelítőjéül is említhetünk. Egy püspök nagy tisztelője volt Sz. András apostolnak; mikor az ördög asszonyi állat képében kísértgette, segítségére sietett Sz. András, zarándok képében megzörgetve ajtaját; az ördög (vagyis az asszony) azt tanácsolta a püspöknek, hogy csak az esetben bocsássák be, ha három kérdésre megfelel. A kérdések és feleletek ekként váltakoztak: mi, kicsiségben Isten legnagyobb csodája? — az emberi arc, mert széles e világon nincs kettő egymáshoz teljesen hasonló; hol magasb a föld a menyországnál? — az égben, ahol Jézus ül, kinek teste földi lényből való; Mennyire van a menyország a földtől? — ezt a kérdező tudhatja legjobban, mert megmérte, mikor onnan leesék. Erre az ördög elhordta magát.

Az igazoló példák egy kisebb csoportja hittételeket, dogmákat, javallásokat bizonyít. Így Mária szeplőtelen fogantatásának akkor még aránylag új tanát, bemutatván, hogy jártak, akik azt tagadták; maga Mária meghagyta egy hívének, hogy tanítsa azt s nov. 8.-át megűlesse. Mária test szerint mennybevitelének kérdését Sz. Jeromos kétségbe hagyta; emiatt Sz. Antal nem akart az ő ünnepén veternyére menni; megjelent neki azonban Mária, majd Jeromos is s meghagyták, hogy bátorsággal hirdesse az assumpciót. Másnemű tanítások megerősítései: Sz. Adalberttel maga az Úr tudatja, mily cselekedetek tetszenek neki, egy szent atyával, hogy mily kedvesek ő előtte, kik életéről s emberré lételéről megemlékeznek; Sz. János tanuja Krisztus és Mária beszélgetésének arról, hogy mily jutalmat szánnak a Mária epeségéről megemlékezőnek. Igen gyakori a gyónás szükséges voltának, elmulasztása végzetes következményeinek, az imádkozás, a szerzetesi szabályok

üdvös voltának bizonyítása. Egy fratert, mig elterülve imádkozott az egyházban, lábánál fogva megragad az ördög s addig nyargal vele köröskörül (maga láthatatlan maradván), míg egy oltár előtt elhaladva a frater gyónni nem kezd. Diákot a sírjokból elősereglő halottak védenek meg támadója ellen, mert imádkozni szokott érettük.

A tanításnak nem hitelesítését, hanem egyszerű megérzékítését szolgálja néhány példa. „Mindezekben — mondja a Cornides-kódex egy prédikációja — megérthetjök az felsőket és az mennyeieket, de vadnak némelyek oly igen parasztok-gorombák, hogy ez ilyeneknek miatta semmit nem értnek": vagyis nem okulnak belőlük. Az ú. n. „jelképes" példák (mint fentebb láttuk: a Tres veritates, vagy a „Pelikán madár és fiai") tartoznak ide leginkább. A halál utáni megítélést igen szemléletesen illusztrálja az egy nyulat kergető két agár — a lélekért versengő őrangyal és ördög — hasonlata (Bod- és Lobkowitz-kódex), a megváltót váró világ lelki állapotát az ellenségtől bekerített város képe, melynek királya megüzente, hogy elindult felszabadítására.

Olykor az egyház, a szerzet anyagi érdekeinek a védelmét is célozza egy-egy példa. Egy ispán s utódai, kik az egyháztól elvett örököt bírtak, mind pokolba jutottak; Remete Sz. Pál megverte a diósgyőri porkolábot, mert rosszúl bánt, viszont Jámbor László porkolábnak penitenciát eszközölt ki, mert jól bánt szerzeteseivel.

Mennyei jutalom, pokolbeli büntetés példái, s a mennyei gyönyörüségek és pokolbeli kínok mibenlétét ábrázolók már az ú. n. látomásokhoz kalauzolnak át bennünket.

Méltán iktatjuk a példák (még pedig az „igazolók") közé a látomásokat is, hiszen kódexeink általában példákul élnek velök. Láttunk is már néhányat a fentebbi áttekintésben. Látomás többféle is lehet és van, de rendszerint csak az ú. n. túlvilági látomá-

sokat értjük e szón. Egy földi ember „révületbe" esik (elragadtatik), elszenderedik, vagy meghal s meglátja a másvilágot: a menyországot, a poklot, vagy mindakettőt; majd magához térvén, vagy a földi életbe egyidőre visszabocsáttatván, vagy ott valakinek megjelenvén, közli tapasztalatait: rendszerint ez a látomás tárgya.

Néhány nevezetesebbet Katona Lajos ismertetett egy értekezésében, forrásaikat is megjelölve. Azokon kívül azonban még sokat szedhetni ki kódexeinkből. Ezek e műfajt „látás"-nak nevezik.

Magyar irodalombeli nagy népszerűségénél fogva első helyen áll e műfaj példái közt a Nádor-kódexbeli Visio Philiberti. Filibertus, franciaországi remete (királyfi) látása ez volt: olymint lelki álom éré; látott egy holttestet; a lélek, mely most szállt ki belőle, megállapodik mellette s kezdi dorgálni, hogy miatta most el kell kárhoznia; a test válaszol, védekezik, támad, vita keletkezik közöttük („disputatio corporis et animae"), végül is két ördög elragadja a lelket. Filibertus pedig hálát adván e látásért Istennek, minden ékességével együtt megutálja ezt a világot. A látomást elmélkedés előzi meg „ez világnak állhatatlanságáról". Elmélkedésnek és látomásnak egy-egy (XI.—XII. századi) latin vers a forrása, melyek általában együtt szoktak járni a kéziratokban. A Nádor-kódexbeli szöveg prózai fordítás. Ugyane látomás későbbi verses feldolgozásai: Nyéki Vörös Mátyás Dialogusa (1625), meg egy Ének az gazdagrul c. vers, mely a XVII. századi Lipcsei-, s a XVIII. századi Szencsey-kódexben olvasható. Ez utóbbinak egyes elemei feltalálhatók az 1646.-i Comico-Tragédia II. felvonásában, ennek viszont egy részlete némely katholikus énekeskönyvekben „A dúsgazdag kínjairul pokolban" címen. A látomást érinti Pázmány egy prédikációja is (Az utolsó ítéletnek rettenetességéről, II. rész), s be van szőve Bethlen Miklós önéletírásába is. Egy 1786.-i ponyvafüzetnek szintén ez a tárgya (Dúsgazdagnak az Morsz Halállal való elmélkedése). Ugyane tárgyat készült

foldolgozni Arany János „Melyik a bűnös" c. versében, de csak e néhány sornyi töredékig vitte:

„Meghalt a vén Test; — kiterítve
Fekszik az első éjjelen:
S éjfélkor ím, mert zárva idve,
Fölötte egy árny megjelen:
A lélek meztelen.

Megáll fejénél s néz merően a
Homlokra, hol lakása volt; . . ."

Ez irodalmunkban is nagy multú Visio mellett (melyre egyébként a Lobkowitz- és Bod-kódex Halálról szóló elmélkedése is utal) a költői képzelet nagyarányuságával s a gondolat mélységével válik ki az Exemplum mirabile, a „földi lakodalmából menynyei vendégségbe ragadott főúri vőlegény" e szép legendás története. Latin eredetijének szerzője valószínűleg a XII. századvégi Engelhard, langheimi cisztercita apát. A történet Sz. Elek és Sz. Imre herceg legendájával rokon, valamint a Mária-példák szereplői közt fentebb említett „magyar királyfi"-éval. Longfellow Félix barátja, Radó Antal Frater Eugenius-a ugyancsak e „csodálatos példán" alapulnak. Magyarra a Karthauzi Névtelen, az Érdy-kódex kiváló írója fordította le a maga erőteljes szép stílusában, 1527-ben, a Sz. Bertalan apostol ünnepére szóló beszéd függelékéül, annak igazolására: „mennyére feljebb való legyen az mennyei halhatatlanságban való vendégség és ervöndetes lakodalom ez gyarló halandóságban valónál". A történet hőse, a lakodalmát űlő ifjú, Isten különös kegyelméből, bevezettetett mennyei követ által a mennyek országába, s így még „az halandó életben halhatatlanságnak ideire jutott". Háromszáz esztendőt töltött ott már oly örvendetességben „kit szem nem látott, sem fil nem hallott", noha azt vélte, még az esthajnal sem nyugodott el, melyen útnak eredt. Szülei, jegyese, a vitézek, kik útjára egy darabig elkísérték,

rég elhaltak már, az ő ifjúságának virága azonban megmaradt. Végre, úgy gondolván, ideje volna hazatérnie, mert várják, az isteni követ visszakíséri arra a helyre, hol vitézeinek kellett volna, parancsa szerint reá várakozniok. Innen fogva egyik ámulatból a másikba esik; a vitézek nincsenek ott, semerre nem lát egyetlen ismerőst, várában barátokat talál (szülei szentelték klastrommá), palotája helyén templomot. Bemegy a klastromba, szívesen fogadják, ámulattal hallják dolgait; híre fut a csodának, tolong hozzá a nép s mintegy Isten angyalát tiszteli benne. A kolostorban nagy vendégséget készítenek számára; de amint étel-ital ízét megérezte, ifjúsága meg kezde hervadni, vénült, őszült, betegségben esék, meghagyta, hogy jegyese mellé temessék, meggyónt, s ki bocsátá lelkét.

Néhány világhírű visiónak csak jelentéktelen töredékeit találjuk kódexeink fordításában; egy a „Sz. Patrick purgatoriuma" legenda-körébe tartozó részletet a Példák könyvében, a Discipulus nyomán („Egy fráterről, ki gyakorta mevet vala"), s a Visio Tnugdali egy fejezetét a Sándor-kódexben. Ez utóbbi meg is jelöli forrását egy Marcus nevű barát 1150 körül készült művében; az már 1475-től fogva nyomtatásban is megjelent; 26 fejezete közül a Sándor-kódex csak a 10.-iket közli, mely a bujálkodó egyházi emberek pokolbeli szörnyű kínszenvedését ismerteti. Az előbbihez megjegyezhetjük, hogy Sz. Patricknak, az irek apostolának csodás hírű barlangjában (purgatoriumában) egy magyar zarándok is megfordult s ennek emlékét őrízte a XVI. században egy Tar Lőrinc pokoljárásáról szóló ének, melyet Tinódi Sebestyén is ismert.

Ugyancsak a Példák könyvében olvasható egy látás a mennyország örömeiről: „ha mind teljes világ hártya volna és tenger ténta volna és fáknak minden leveli, fiveknek minden magjai írók volnának", elébb megfogyatkoznának, mintsem kijelenthetnék a mennyei dicsőségnek mérhetetlen voltát. Egyébként e diák-hártya-

tinta hasonlatnak egy változata (más vonatkozásban) a Nagyszombati-kódexnek Suso-féle tractatusában is előfordul.

A Legenda Aureán alapszik Forseus püspök Nádor-, „vámos" Péter Debreceni-, s Jozafát Kazinczy-kódexbeli látomása. Az első az angyal és ördög versengését adja elő a lélekért. A fösvény vámosnak a javára, mikor holta után megítélteték, csak egy köles kenyér írathatott, melyet akaratán kívül adott a koldusoknak, mérgében azzal hajítva meg őket; visszabocsáttatik az életbe s mindenét szétosztja a szegények között. Jozafát, megkísértetése idején imádkozásban keresett menedéket s elszenderedvén meglátá a mennyet és a poklot; látásától megerősítve állt aztán ellen felébredte után a kísértésnek.

Beda Venerabilis († 735) Historia ecclesiasticá-jából való Dricthelmus látomása (a Nádor-kódexben), valamint a Lobkowitz- és Bod-kódexbeli „Rettenetes példa" (Coenred király vitéze). Amaz a pokolbeli kínok egyikét, a tűzből fagyba, fagyból tűzbe kergettetést ismerteti, emez a lélek megítéltetését a halál idején.

A visiók is, mint a példák általában, vagy önállóan, vagy beszéd, tanítás, legenda függvényeként fordulnak elő kódexeinkben.

VII

A KOLOSTORI IRODALOM KÓDEX-EGYSÉGEI

A KOLOSTORI irodalom valódi, kézzelfogható hagyatéka az *egyes kódexek* s mindazon, több szempontú általános tájékozás után, melyet már elvégeztünk, ideje, hogy velük is megismerkedjünk a maguk egyéni különlegessége szerint.

A tudnivalók egy része már birtokunkban van. A kódexek egy egész csoportjára: a breviarium-tipusu és imádságos könyvekére nézve jobbadán egyszerű utalással is megelégedhetünk, hiszen műfaji ismertetésünk kapcsán, minthogy bennök műfaji és könyvegység egybevág, mostani fejezetünk szempontját is érvényesíthettük. Némely műfajoknak — így az „előírások" s a „példák és látomások" műfajának a tárgyalandó kódexekben szétszórt egyes képviselőire is elég lesz csak jegyzékszerűleg rámutatnunk; ismerjük már őket: többnyire csak járulékos elemei egy-egy kódex törzsanyagának, s ép azért ismerkedtünk meg velök lehető teljességgel, hogy mostani, nagyobb egységekre irányított figyelmünket ne zavarják.

Ezek szerint különösen oly kódex-egységek megismerése vár reánk, melyeknek törzsanyaga a „szabad olvasmányok" gazdag tipusába tartozik, vagyis abba, amely a szorosabb értelemben vett egyházi hivatalos szövegektől vallásos szépirodalom és magányos olvasás szabadabb lehetőségei felé vezet. E lehetőségek felől a példák tanulmányozása adott izelítőt.

Lássuk tehát jelentékenyebb kódex-egységeinket szerzetesrendek és kolostori tűzhelyeik szerint.

Ferencrendi kódexek

A Ferencrend e korszakból való kódexeinek a száma (a töredékeket s a vitatott Bod-kódexet is idevonva): tizenhét. E számot csak a Domonkosrend kódexhagyatéka üti meg, a többi szerzetesrendeké mélyen alatta marad. A tizenhét közül hét (amennyire megállapítható) az óbudai klarissza-kolostor számára készült, a többi vagy ismeretlen, vagy vidéki klarissza-kolostorok és beginák számára. A Ferencrend az egyetlen, melynek kódexei több irodalmi tűzhelyre vallanak, még pedig a központi óbudain kívül egymástól oly távolesőkre, mint Marosvásárhely Erdélyben s Ozora Dunántúl. Igaz, hogy e vidékiek valamivel később látszanak ébredezni. Míg u. i. az óbudaiaknak tulajdonítható kódexek mind a század első két évtizedéből valók, a vidékiek csak a huszas években tünedeznek fel, sőt egy elkésett fecskéjök (a Kulcsár-kódex) csak a harmincas évek legvégére érkezik meg. Figyelmet érdemel az erdélyi szövegek függetlensége a központiaktól; ez arra mutat, hogy ott, minden jel szerint a marosvásárhelyi observans ferencesek kolostorában, a kódex-irodalomnak egy önálló tűzhelye volt felgyuladóban a huszas évek folyamán. A rend tizenhét kódexében összesen huszonöt kéz írása különböztethető meg. Van köztük egy, melyre három kódex esik (Simor-, Nádor-, Nagyszombati-) s mely még egy negyedikben (a Debreceniben) is nyomot hagyott. A központi hét kódex nyilván a kolostor köztulajdona volt, magántulajdonban levőket csak az erdélyiek közt találunk.

Tervszerű kódex-egység csak a Vitkovics, mely regulákat s a Keszthelyi és Kulcsár, mely egy-egy psaltériumot tartalmaz; tervszerű, de félben maradt legendarium a Debreceni-kódex első fele. Feltünő az imádságos könyvek teljes hiánya, sőt az imádságnak e rend vegyes tartalmú kódexeiben is gyér volta; még legszámottevőbb a Lobkowitz-, s a magántulajdonban volt Lázár-

kódex imádság-anyaga. Általában e rend kódexeiben az értekezés és a prédikáció az uralkodó műfaj, kivált a központiakban; legenda-anyagot is elég gazdagon tartalmaznak. Úgy látszik, a ferences kolostori irodalom gyarapításában kisebb része volt valamely következetes intéző fegyelemnek, mint a domonkosrendében. Ennek irodalma csak egyetlen kimutatható tűzhelyről táplálkozott (a margitszigetiről), viszont alkalmasint azért több benne a concentratio és tervszerüség.

AZ ÓBUDAI KLARISSZA-KOLOSTOR két legrégibb (XVI. század eleji) kódexe, a csak néhány levélnyi Simor, meg a nyomtatásban mintegy 50 lapot kitevő Guary (olv. Góri), valamint az 1512—13-ban másolt Nagyszombati: csaknem kizárólag fejtegetéseket tartalmaznak. Itt csak ez utóbbit, a legtanulságosabbat ismertetve, a két elsőre nézve a könyv végén levő jegyzetekhez utalom az érdeklődő olvasót.

A Nagyszombati-kódex nyomtatásban vagy 130 lapot ad ki. Csaknem egyharmadát a Teljes bölcseségről szóló dialogizált elmélkedés foglalja le, mely Suso német dominikánusnak Horologium sapientiae c. munkájából van szabadon fordítva. Sapientia és Discipulus: az isteni mindentudás és az emberi tudnivágyás párbeszéde ez. A tanítvány azért óhajtaná teljesebben megismerni Istent, hogy — Sz. Bonaventurai gondolat! — még jobban szerethesse. Így óhajtja egyebek közt részletesebben megtudni, mit szenvedett Krisztus a keresztfán, mit Mária a Fiú kínszenvedése idején; Sapientia megengedi neki, hogy maguktól kérjen felvilágosítást; így kerül bele e tanításba egy Passio, melyet maga Krisztus beszél el, s egy Siralom, melyet emlékezetből maga Mária ismertet. Egy másik, „A bűnösök tüköre" c. elmélkedés Mária Magdolna megtérésével foglalkozik, kifejezésben több szép változatával a „mennyei jegyes" metaforájának. Túlcsordúl a gyönyörűség legfelső fokát kifejezni akaró jelzőktől az istenfélők jövendő boldog-

ságáról, vagyis a menyországról szóló tanítás; érezni ott a világ minden édes illatát és ízét; vértanúk, szűzek, szentek rózsa-, viola- és liliomként virágoznak ottan. A kellemes érzékleteknek felső fokra csigázása, misztikus idealizálása megy itt végbe s érdekes látni mint küzd a még korai irodalmi nyelv ez „édeslő" vagy „édösségös" stílus superlativusaival. Van ily természetü szakasza a Suso-féle értekezésnek is: elámulás Mária dicsőségén, mi a paradicsomi gyönyörűségnél is feljebb való; abban, némi darabos erőfeszítések után szép lendülettel szárnyal fel a kifejezés, s halmozott spontán szóképzések és élénk mondatritmus jelzik a fordító ihletettségét: „Ó szűzlő szép szemek, csillagozó fénnyel csillagozván! Ó rózsálló, piros, türdöklő szép orcák, ó, arany színnel fénylő szép sárhajak! Ó mézi édességgel folyó, avagy édeslő szép ajakak Istenfia gyakorlatos csókolgatásával megistenesültek!"

Mindezeken kívül olvashatók még e kódexben különféle „írások" a szentséges életről, a lélek méltóságáról, Mária mennybemeneteléről; a pater noster, a credo s az angyali üdvözlet magyarázata; megvan benne a tízparancsolat, van egy-két imádság, s egy bűnlajstrom is, s ebben a „nyelv bűnei" közt említtetik egyebek közt az „igric beszéd", ami a latin eredeti bizonysága szerint világi énekek éneklését akarja jelenteni („cantare cantilenas saeculares"). A Nádor-kódex azonos eredetű bűnjegyzéke e helyen „igrecséget" mond. A Nagyszombati-kódex példái: az imádságból való koszorúkötés, a tunya zsolozsmázás bűnhődése, meg a szentek által megtartott istentisztelet; mindezek más kódexekben is olvashatók, az utóbbi sokkal részletezőbben a Tihanyi-ban.

Némely tanítása a középkori természettudomány adalékaival is megismertet: víz tíz-annyi, mint a föld, a nap nyolcszor nagyobb a földnél; ennél különben a legkisebb csillag is nagyobb; a csillagos ég felett még egy menny van, tízszer akkora, s efelett van a szentek örök lakodalmok; a fénix madár mikor „megagg, id est senescit", igen hév földre repül, sok asszúfát összegyűjt, szárnyával

addig „palolja", míg meg nem gyulad, elégeti magát rajta, hamvából féreg, abból megint más fénix terem.

AZ ÓBUDAI KLARISSZA-KOLOSTOR többi négy kódexe e három elsővel szemben már vegyes tartalmunak minősíthető. A Nagyszombatival körülbelül egyforma terjedelmű Nádor- (1508) és Lobkowitz- (1514), meg a majdnem háromszáz nyomtatott lapot kitevő Debreceni-kódex (1519) törzsanyagához a fejtegetéseken kívül, a mintegy nyolcvan nyomtatott lapnyi Kazinczy-kódex (1526, 1527) törzsanyagához pedig prédikációkon kivül legendák is hozzátartoznak. Legjelentéktelenebb a Lobkowitz-kódex legendaanyaga.

A Nádor-kódexnek két, egymástól sorrendileg is különválasztott törzsanyaga: négy elmélkedése és nyolc legendája közé egy Mária-siralom meg egy visio ékelődik közbe s végső lapjain ismét apró szövegek — látomás, imádság, bűnlajstrom, énekek — húzódnak meg.

Két első tanítása (Méltatlanul és méltán áldozásról; Krisztus kínja gondolásának haszna) Discipulus De tempore-jából való; a pokol kínjairól szóló tanítása teljesebb, mint a Guary-kódexé; a Krisztus kínszenvedéséről szóló a Winkler-kódexével azonos.

E passióban elbeszélés, fejtegetés és lírai megjelenítés folynak össze hatékony egységbe. Krisztus kínszenvedését rettentő valószerűséggel tudja elképzelni: a keresztfára életlen, durva „temérdek" szegekkel szegezték oda Krisztust, melyek a húst nemcsak áthatották, hanem „a fába is beviszik vala nagyobb fájdalmért" s a vért sem engedték kifolyni. „A zsidók előszer a keresztfát veték a földre és mi Urunk Jézus Krisztus(t)... reáfeküték és testének mértéke szerént három fúrást tőnek a keresztfán... Hogy az bal kezét akarnáják szegezni, nem éri vala a fúratot, tahát húzják vala szorétván ketélvel gyenge testét és a nagy húzás miatt kezdének ő teste egymástól eloszlani és elszakadozni... A vas vellák-

kal felemelék a keresztfát. Míglen a keresztfa a földbe ment volna, addiglan a testnek nehézségéjért megnyílának a sebök, és az ő vére tahát kijöve". Felsír mindezek meggyötört szemtanúja, a fájdalmas anya s az ő siralmas szavai végig kísérik az elbeszélt történetet egészen a temetőből való hazatérésig, mikor u. i. Sz. János, kit Jézus maga helyett fiául jelölt ki, először szólítja anyjának a vigasztalódni nem tudó Máriát: „Hiszöm — úgymond szövegünk írója — hogy mikoron Sz. János *anyjának* híjja vala, tehát asszonyonk szűz Mária nagy keserű sírásokat teszön vala mondván: „Nem én fiam szava ez, nem én egyetlenegyem szava ez!" Meleg részvét, az anyai szív félre nem vezethető ismerete s gyöngéd költői elképzelés sugalta e szép sorokat.

A közbeékelt szövegek egyike A bódog szűzanya Máriának siralmáról való emléközet, melynek párja ugyancsak a Winkler-kódexben olvasható. Ez a passio keretéből kiszakított, önálló Mária-siralom kódexünk egyik nevezetessége. Kizárólag Máriára fordul a figyelem s az egész kínszenvedés az ő lelki állapota tükrözésében köti le részvétünket. A keresztrefeszítés pillanatával, a „vasverőnek csengésével" kezdődik a közlemény s első szakasza a keresztfa alatt való sírás; ezt követi Máriának a temetés idején, majd a temetésről hazamenet (a vacsoráló háziglan) való epesége. El-elbágyad, majd újult erővel buzog fel a siralom, hol fiához, hol a halálhoz, hol a körülállókhoz „térítve magát", hol a „keménységes" keresztfához, melyhez egy helyről, honnan még látható, hazamenet is visszafordul a keserves anya. Epesége a részvét szárnyain újra meg újra mintegy egyetemes siralommá terjeszkedik ki, asszonyok, jelenvalók, utcán járókelők, kapukban, ablakokban nézelődők, nap, hold, „mind föld-menny" megáradott nagy siralmává. Hadd idézzem legalább egyik szép részletét: „Ó keménységös keresztfa, ki löttél ez napon én fiamnak anyja, mire vötted el én tőlem útet? Én útet ölelgetöm vala én karjaimmal, te kedég szorétottad hozzád útet a kemény vasszegekkel. Én útet

takargatám lágy ruhában, te kedég öltöztetted önnön vérének ruhájában. Én űtet éltetém én emlőmnek tejével, te kedég itatád űtet ecettel és epével. ... Mondjad meg azért szerető fiam, mit tegyen immár a te anyád? Neköm sem atyám, sem anyám és olymely (= úgyszólván) senki nincsen, ki innentova én gondomat viselje ... Azért immár irgalmazó fiam, mondjad akár csak azt, hogy haljak meg te veled, mert neköm nálad nékil halál, és te veled meghalnom élet".

A Nádor-kódex járulékos szövegei közül Philibertus nevezetes látomását már ismerjük, valamint Forseusét s ezeknek a pokol kínjairól szóló tanításba beszőtt társát, Dricthelmus visióját. Bűnlajstroma nem oly teljes, mint a Nagyszombati-kódexé. Énekfordításai (Ave salutis hostia, Ave hierarchia, Miserorum pia adiutrix) darabosak; közli azonban mindhárom ének dallamát, s magyar egyházi éneknek itt találjuk legrégibb hangjegyelését.

Legenda-törzsére térve át: Sz. Eufrosina legendáját a Vitae patrum-ból meríti, Sz. Adviga asszonyét és Zsófiáét ismeretlen forrásból, a többit (Sz. Orsolya, Apalin, Adorján, Elek, Mária Egyptiaca) a Legenda Aureából. Csaknem valamennyi a szűzességhez való ragaszkodást hirdeti: Elek elhagyja jegyesét, elbujdosik, Edessában koldusnak ül ki az egyház elé, majd 18 évig él atyja házánál, jegyesétől is felismeretlenül; Eufrosina, atyja tudta nélkül apácának öltözik be, majd, hogy az meg ne lelhesse, férfiruhát ölt és 38 esztendeig él egy kolostorban, nem fedve fel magát vele többször is érintkező atyjának; Orsolya megtagadja kezét a még pogány angol királyfitól s tizenegyezer szűz társával együtt vértanú halált hal; Hedvig (Adviga) a házaséletben is megőrzi tisztaságát, aszkéta szigorúságban él s könyörületességet gyakorol; Egyiptomi Mária, ki ifjú korában, a keresztyénséget még nem ismervén, bűnben lakozék, 47 esztendei sanyarú remeteséggel érdemli ki Jézus irgalmát. Ez utóbbi a pogányságból való kiemel-

kedésnek és az az által való megtisztulásnak, Orsolya a pogányság elhárításának és üdvösségre megnyerésének is példája. A korai keresztyénség vértanuja Apollonia (Apalin), kit pogány atyja, bár elzárva neveltette, a keresztyén hittől nem tudott elzárni, sem utóbb a legválogatottabb kínzásokkal visszariasztani; szintúgy Adorján, ki a pogányságból megtérvén, a martiromságig hű maradt hitéhez, nagy örömére már keresztyén feleségének, ki nehezen várja, hogy „hivattatnék mártir feleségének", jelen is van megkínoztatásán, szorgalmazza a „dolgosokat" (hóhérokat), s kéri urát, hogy karját is hagyná „elmetni"; Sz. Zsófia asszony, miután Bizáncból, hol a Boldogasszony egyházát rakatta, Rómába ment s ott százakat, ezreket térített meg, három szűz leányával, Hít-, Remény- és Szeretettel együtt vértanuságot szenvedett, ő maga tízszeresen is, mert tízszer öletett meg a pogány császártól borzasztó kínoztatásokkal, de Jézus mindannyiszor feltámasztotta.

A passio, a siralom, a viziók (kivált Philibertusé) mellé méltán sorakoznak e legendák, mint a tanítás tisztán rationális világából a képzelet és érzelem birodalmába átvezető olvasmányok. Világot elhagyó szent kalandosság, az átöltözés kockázata, a kínzatás borzalmai, a hit heroismusa, elhagyott szülők, jegyesek gyásza, az áhító szeretet szomszédságában felismeretlen lappangó önmegtagadás, a késő felismerés kitörő siralmai, a vértanuságban való megdicsőülés tízezerszerező auxesise, a kietlenbeli társtalan bűnbánat és önsanyargatás, a levegőben égbe emelt kézzel s húnyt szemmel lebegő halott, a sírt ásó oroszlán s mind az az exotikus légkör, mi az Egyiptomi Mária alakját és történetét körülfolyja: rávallanak a hajlamra, mely az említett oktatási célra ép ezeket a legendákat válogatta össze.

Legnépszerűbb volt köztük Sz. Eleké. Az V. század elején Edessában élt szentnek életét először azon templom paramonariusa írta meg — minden legendás elem nélkül, — mely előtt Elek a

koldusok között szokott volt üldögélni; ezen az előadáson alapszik több szír legenda, köztük néhány olyan, mely már Rómába való visszatéréséről is tud; egy, a VIII.—IX. század határáról való bizánci legenda már teljes kifejlettségében adja a történetet s ennek latin változatai közül az vált legnépszerűbbé, melyet a Legenda Aurea rögzített meg. Onnan merítette kódexünk is. Rajta kívül a ferencrendnek még három kódexe (Lobkowitz, Kazinczy, Tihanyi) közli egymástól független fordításokban; legszebbnek tartják a Kazinczy-kódexét, abban is különösen Elek szülőinek s jegyesének valóban szép áradású siralmát. Az Érdy-kódex legendariumán kívül a pálos Peer-ben is feltalálható. — A népszerűbbek közé tartozott Orsolya legendája is, annak ellenére, hogy hún (vagyis a fordítók tudomása szerint magyar) fejedelemnek tulajdonítja a tizenegyezer szűz legyilkolását. Megvan még a Kazinczy-, Érsekújvári- és Érdy-kódexben. Eufrosina legendáját még a Lobkowitz közli, azzal a megjegyzéssel, hogy „szent szeretet íratta ezt" s nem lehet oly keményszívű olvasója, kit ájtatosságra vagy sírásra ne indítana. Maga a legenda különben Antiochiai Sz. Margit, Pelagia, Marina, Eugenia legendájával s másokkal, egy családba tartozik: a pogány vőlegényt elfogadni nem akaró, férfiruhában kolostorba vonuló tudós leány legendakörébe, kinek leány volta csak halála után derül ki. A dekadens alexandriai kultúra terméke, melyben pogány, keresztyén, görög-római és szemita irodalmi műveltség elemei keverednek.

A LOBKOWITZ-KÓDEXNEK egyénítő sajátja kevés: tanításai s legendái (l. jegyzeteim közt részletezve) jórészt megtalálhatók más kódexekben is. Legendás közleményei közül csak Sz. Ferenc nagy búcsúja e kódex kizárólagos sajátja, mely a Speculum valamely archetipusán alapulhat; meg a Sz. Ferenc és Klára együtt ebédléséről szóló történet (az Actus-ból). Sz. Kláráról szóló másik példája — Klára lélek szerint való megjelenése az istentiszteleten

— a Jókai-kódex egy szakaszával párhuzamos, de független tőle. Elején, közben s a végén imádság-csoportokat is tartalmaz e kódex, s a rend könyvei közt ennyiben tartozik a kivételesebbek közé.

NEM ISMERETLEN már előttünk a Debreceni-kódex java anyaga sem. Csonka legendariumot tartalmazó, főkép a Catalogus Sanctorum-ból merítő első feléről a műfaji ismertetés kapcsán szóltunk. Másik, tervszerűtlen összeállított fele a Pelbártból fordított Katalin-, s a Nádor-kódexbelivel párhuzamos Apalin-legenda kivételével, csupa, részben máshol is olvasható tanításokat tartalmaz. A legendarium példái közül figyelemre méltóbb: az ördög lefőzése (Sz. András apostolról), Vámos Péter látomása (Alamizsnás Sz. Jánosról), s az Ara coeli-legenda (az Urunk születéséről való tanuságban). Ez utóbbi szerint Octavianus császár aznap, melyen Krisztus született, „fényes arany perecöt" látott az égen, közepette egy, karján gyermeket tartó szűzet, homlokán ez arany betűs írással: „ez az élő Istennek oltára"; ebből megérté, hogy e gyermek nagyobb őnála; látomása helyén épült Sz. Ferenc fiainak Ara coeli nevű klastroma. Emlékezhetünk rá, hogy a Königsbergi Töredékek III. darabjában e legenda szövegtörmelékét sejtik. — A kódex második feléből való példák: a halála óráján kevélységre ragadtatott szűz, a haldoklásakor megtért gazdag ember (mindkettő a Promptuariumból), a spoletombeli hiú leány (mint a Lobkowitz-ban), a koszorúkötés (mint a Nagyszombati-ban). Legnevezetesebb példája a híres „C D M R".

PRÉDIKÁCIÓ, példa és legenda vegyest teszik a Kazinczy-kódex tartalmát, mely valószínűleg szintén az óbudai klarisszák könyve volt. Pelbártból vett prédikációi: Mária haláláról, a szent tisztaságról s a feltámadásról. Példái: a jegyesét szűz Máriáért elhagyó magyar királyfi, Sz. Jeromos képének haszna, a Mária név betűi,

Jeronimus és Borbála (e két utóbbi szószerint így az Érsekújvári-ban). Legendái: a már máshonnan is ismert Elek- és Orsolya-legenda, az Eufrosina-tipusba tartozó Antiochiai Sz. Margit élete, melynek élénk fordulatait, költői színezését fölöttébb dícsérik; végül Szent Anna- s Barlám és Jozafát legendája. — Szent Anna nagy érdekű legendája teljesebben megvan a Teleki-kódexben: ott lesz helyén, megismertetnünk; itteni csonka szövegében is megvan a Sz. Annát tisztelő tékozló fiú csodákban gazdag, érdekes példája. Itt még csak e kódex egyik fődíszéről, Sz. Barlámnak életéről, egy pár szót. Avennirnek, India pogány királyának, megjósolják „égbenéző" bölcsei, hogy születendő fia keresztyénségre tér; hogy ezt megakadályozza, zárva nevelteti fiát, Jozafátot. Hiába. Egyszer kibocsátja a városba: tapasztalatai gondolkodóba ejtik az ifjút; egy Barlám nevű remete, kinek sikerül bejutnia hozzá, példákkal oktatja, megkereszteli s aztán visszatér pusztájába. Avennir, hiába erőlködvén visszatéríteni fiát, végül is átengedi neki fele országát. Jozafát megtéríti egész népét, 25 éves korában otthagyja országát, felkeresi Barlámot a pusztában s annak halála után még 35 évig él ottan. Példáit, melyek ez elbeszélés fonalára fűződnek fel („keretes elbeszélés"), már megismertük. Maga a legenda indiai eredetű; Buddha egy életírásából (a Lalitavisztára-ból) dolgozta át keresztyén szellemben, görög nyelven, a palesztinai Sz. Száva kolostornak egy János nevű barátja a VII. század első felében. A nyugati feldolgozások végső forrása egy, még a XII. század előtt készült latin fordítás, mely kivonatosan került bele a Legenda Aureába, s onnan kódexünkbe. A legendába beszőtt hitvitázó beszéd (Nákor prédikációja) a II. századbeli bizánci Aristides egy apologiájából való. Némely példázata a Pancsatantrában is megvan.

Mária-kultusza, regényes példái, Sz. Anna- és Barlám-legendája e kódexet az óbudai kolostor legérdekesebb olvasmányai közé emelik.

A FERENCREND többi kódexei közt szétnézve, néhány gazdátlan kézírat kerül elénk: a kis terjedelmű, keltezetlen Weszprémy-kódex, melynek egész tartalma egy nagypénteki prédikáció (a „búcsúvétel" szép siralmával) meg Sz. Bonaventura Élet tökéletességéről szóló könyvéből egy részlet; az 1525-ből való Vitkovics-kódex Sz. Bonaventura Regula novitiorum-ával; végül a párhuzamos szöveget semmi más kódexszel fel nem tüntető Tihanyi-kódex (1530—32), e legteljesebb mértékben Pelbárt-kódexünk, mely túlnyomólag a Stellariumból vett prédikációkat tartalmaz (Mária fogantatásáról, születéséről, megtisztulatjáról, vizitációjáról, haláláról) s azokba beszőve, vagy külön is, példákat: a puplikánus madárról s az áspis kigyóról, Sz. Erzsébet s a poklosról, Mária szépségéről, neve betűiről, a szentek által megtartott istentiszteletről; példaként adja elő Sz. Elek életét s a Sz. Anna-legenda egy részletét is s csak célzásszerűleg a három lándzsa példáját. A Weszprémy: klarissza-kódex, de származása helyét nem ismerjük. A másik kettőről bizonytalan, hogy klarisszák vagy beginák számára készült-e. Szintúgy bizonytalan (ha ugyan a ferencrendé) a Lobkowitznak egy részével párhuzamos Bod-kódex jellege és eredete.

A DUNÁNTÚLI BEGINÁK számára készült két psaltériumot, a Keszthelyi- (1522) és a Kulcsár-kódexet (1539) már ismerjük, így a ferences kódexek közül már csak az erdélyiek megtekintése van hátra.

Nyujtódi Judit, tövisi begina tulajdona volt a Székelyudvarhelyi- (1528), egy Katalin-nevű nőé (valószinűleg marosvásárhelyi beginaé) a keltezetlen Lázár-, s marosvásárhelyi begináké a Teleki-kódex (1525—31).

A kis terjedelmű Lázár-kódex a legváltozatosabb tartalmuak egyike; vannak benne imádságok (s ezzel válik ki a ferences kódexek átlagából), elmélkedések (halál-, ítélet-, alázatosságról),

példák (az ördög mint szakács; Sz. Klára halála szűz Mária s a szent szűzek jelenlétében; Sz. Ferenc stigmatizációja), van benne siralom (Mária búcsúvétele) s egy legenda is (Antiochiai Sz. Margité): mindenből egy-egy csepp. Némely szövegei szószerinti másolatban ismétlődnek benne.

A Székelyudvarhelyi-kódex szentírási szövegeket (Judit könyvét Nyujtódi András fordításában, s vasárnapi evangéliumokat a Döbrentei-kódexével egyező szövegben) és elmélkedéseket tartalmaz: egy III. Incének tulajdonított katechizáló formájú értekezést Örök bódogságnak fondamentomáról (krédó- és miatyánk-magyarázattal — ezt is András fráter fordította), egy-egy ismeretlen forrásut a halálról, az engedelmességről s egy Sz. Anselmnek tulajdonított írást a szerzet elhagyásának veszedelmes voltáról. Ez értekezések — kivált a két első — sűrűn idéznek ókori írókat: Aristotelest, Senecát, Tulliust, sőt „Omerus versszerző mestert". Példákban (a halál hatalmát igazolókban s Nagy Sándorról is szólókban) különösen gazdag a halálról való terjedelmes (a kódexnek majd egyharmadát: 30 nyomtatott lapot lefoglaló) elmélkedés; van benne regényesebb példa is (a töredelmes gyónásnak hasznáról), van a misztika egyik legmagasabb erényét tükröztető (szerzetes magára veszi s meggyónja a gyónni nem akaró uzsorás bűneit) s van benne hivatkozás „Szent Imre király"-ra is. Érdekes különössége ez értekezés stilusának a párbeszédekben untig használt „egem" („aszondja" jelentésű) szó.

MÁSHONNAN is ismert példáin (a Mária név betűi, Három lándzsa, Együgyű frater), két rövid regula-közleményén s az utolsó ítéletről szóló (Pelbárton alapuló) tanításán kívül a Teleki-kódexnek három legenda a főérdekessége: Sz. Anna, Ádám és Éva, meg Sz. Makárius legendája. Ezek által vált e kódex a ferences kolostori irodalom legregényesebb gyűjtelékévé.

A Sz. Anna-legendák a XV. század második felében szapo-

rodtak el. A bázeli zsinat 1439-ben mondta ki határozatát Mária szeplőtelen fogantatása tárgyában, mi Mária és szülei tiszteletét nagyon fellendítette, holott szüleit a kánoni könyvek nem is említik. Keleten már a keresztyénség első századaiban megindult Sz. Anna tisztelete, mi különféle apokrif iratokból táplálkozott. Ezekből szerkesztett össze egy ferences a XV. század végén egy Legenda sanctissimae matronae Annae c. íratot, mely 1496-tól fogva több kiadásban is megjelent s e kiadások egyikét, vagy valamely kéziratos elődjüket használta a Kazinczy-kódexnek csak kivonatosan s a Teleki-nek szószerinti teljességgel fordító írója. E legenda szerint (mely a mintegy 130 nyomtatott lapnyi kódexből 50 egész lapot foglal le) Sz. Anna szülei Stollanus és Emerentia voltak; első férje Joachim volt, a második Kleofás, a harmadik Salome; mindhárom házasságából egy-egy Mária nevű leánya született: az első a boldogságos szűz, a másodiknak — „a középső Máriának" — fiai a kisebbik Jakab, Simon és Taddeus, a harmadiké a nagyobbik Jakab és János apostolok. Első gyermekét hosszas meddőség után nyerte: ezért folyamodnak hozzá a meddő nők. Keddi napon fogantaték, keddi napon született, Máriát is kedden szülte s kedden halt meg. Némely vidékünk szóhasználatában innen ered Sz. Annának „kedd asszonya" neve. A legendához egész sereg példa csatlakozik a szent kultuszának védelmére és propagálására. Egy szűz vonakodott őt tisztelni amiért háromszor is férjhez ment; fényes látomás győzte meg tévedéséről. Kiemelkedik a többi közül egy tékozló fiú példája (kit némely latin változatok magyarnak mondanak); ez Sz. Jakab tanácsára nagy tisztelője lesz Sz. Annának „harmadmagával", vagyis leányával (Máriával) s unokájával (Jézussal) együtt; bizonyos imádságokat olvas keddi napokon, sorsa hamar jobbra fordul; megtanulja leírni a három szent nevet, mindenhová felírja, s terjeszti tiszteletüket; tengeren a vihar lecsillapodik az ő fohászára; egy pap veszi magához, megfesteti vele Sz. Anna képét;

míg az ifjú a képen dolgozik, az ördög szelet támaszt, az állás összeomlik, de az ifjú a festett szent palástjában megkapaszkodik. Most már a király veszi magához s országa minden egyházába hasonló képeket festet vele. Halála óráján megjelenik Mária, jutalmul „bátyjának" szólítja, mire az ifjú boldogan adja meg lelkét az Úrnak. Prokopius nevű magyar diákról szól egy másik példa; valami porkoláb (castellanus) varrná a nyakába elébb egyik, annak halála után a másik leányát, de a diák a tökéletes penitenciatartásban akarván vitézkedni, remeteségbe vonul s Sz. Anna kiváltképen való szolgálatára adja magát; egyszer kútásás közben pogány sírra bukkan, az abban talált arany láncot elviszi a föld királyának, hogy pénzt veressen belőle, egyik felére az ország cimerét metszesse, a másikra Sz. Annát „harmadmagával". Az első elkészült pénzt a királyné kapja s nyakában viseli; egyszer valahová kirándulván, váratlan lepik meg a szülés fájdalmai; megcsókolja a szent ábrázolatot s Sz. Annához folyamodván („énneköm légy segédség harmadmagaddal") szerencsésen megszűli gyermekét emberi segítség nélkül. A királynak ez értésére esvén, kivonja Prokopiust a pusztának rekeszéből s „Pragensis nevű városba" érsekké teszi, holott is innenfogva Sz. Anna tisztelete napról-napra növekedik. — Említők, hogy e legenda kivonata a Kazinczy-kódexben is olvasható; ennek magyar fordítója bizonyára láthatott ú. n. mettertia-képet (amely u. i. Annát harmadmagával: Máriával és Jézussal együtt ábrázolja), mert két ízben is részletes leírását adja, holott az eredeti azon helyeken csak „képet" mond.

Az Ádám és Éva-legendák végső alapja egy héber Ádám-könyv, még a Krisztus előtti időkből. Ezen alapszik végeredményben az a latin szerkezet is, melyet a Vita Adae et Evae c. ősnyomtatványok rögzítettek meg, s melyek egyikéből készülhetett a Teleki-kódex fordítása is. Az első szülők történetét a paradicsomból való kiűzetésükig nagyjában a Genesis szerint adja elő;

azontúli főbb közleményei ezek: Ádám megtagadja Éva kérését, hogy ölje meg őt, mint szerencsétlenségük okozóját; ahelyett vezeklést ajánl, mi abból áll, hogy ő a Jordán, Éva a Tigris folyó vizében álljon szótlan negyven napig; mikor Ádám belépett a folyóba, a Jordán vize megállt, egybegyűlének mind a teremtett állatok s együtt sírtak vele az ő bűneiért; közben Évát angyal képében ismét megcsalta a sátán s félbehagyatta vele a vezeklést; belátván megcsalatását, Éva elbujdosik; elközelítvén szülésének ideje, kérelmére a csillagok értesítik erről a még folyvást vezeklő Ádámot, mire az előjő, Éva pedig megszüli Kaint. Mihály arkangyal elvezeti naptámadat felé s szántásvetésre tanítja meg őket. Következik Ábel születése, majd Kain gyilkossága: vala pedig ekkor Ábel „száz és huszonkét esztendős inas gyermök". Szülei száz esztendeig siratták. Azután született Seth, meg még 30 fiúk és 30 leányuk. Ádám halála idején, 930 éves korában, férfiivadékai összes száma már 15,000 volt. Óráját közeledni érezvén egybegyűjti mindezeket, megismerteti velök a bűnbeesés történetét, Évát és Sethet elküldi a paradicsom kapuja elé balzsamomfának olajáért; azt azonban nem kapnak; ahelyett Mihály arkangyal a jó és gonosz tudomány fájáról egy háromlevelü ágacskát ad nekik; megörült annak Ádám: „imé az én halálom és feltámadásom" — szólt s meghagyta, hogy fejtül sírjára ültessék. Mihály arkangyal temeti el Hebron völgyébe, Ábellel együtt. Az ágacskát elplántálták fejénél s abból volt növendő az a fa, melyből Krisztus keresztjét faragták; s ugyanott, Ádám sírja felett állt a keresztfa, úgy, hogy a Megváltó vére az első embernek fejére szivárgott. Még Éva halála következik; ő is egybegyűjti fiait s meghagyja nekik, hogy kőtáblákra írják meg szüleik életét. A legenda egész rokonszenve Ádám mellett van; a magyar fordító ezt még azzal súlyosbítja, hogy egyszer-egyszer Évát mint „anyánkat a gonosz agnőt" említi. Van egy ethnografiai érdekű megjegyzése is; előadván, hogy Ádámot, miután meghalt, fiai sorra

csókolták, hozzá teszi: „azért az oláhok innet vöttek eredetöt, hogy mikor temetnek, mend fejenkéd megcsókolják a halottat"! — E „könyvecske", mint a másoló megjegyzi, „húsvétba három hét alatt írattatott" 1525-ben. A Vita Adae et Evae-nek két kézírata is ismeretes hazai könyvtárainkban. Maga a legenda más változatban a Debreceni-kódex legendáriumában s az Érdy-kódex egy prédikációjában (Krisztus szent keresztfájának megleletiről) is olvasható.

Valóságos kalandregény Sz. Makárius élete. Ebben egy Eufrates-parti monostor három szerzetese adja elő csodákkal teljes útját oda, ahol a menyország a földdel egyesül, a paradicsom kapui felé. Találnak útközben apró embereket, kiket a magyarok „lyuki embereknek" hívnak; sárkányt, unikornist, baziliskost; Világbíró Nagy Sándor figyelmeztető oszlopát írással, mely útbaigazít; egy „nagy embert", tűz közepett, két nagy hegyhez odaláncolva; egy kibontott hajú asszonyt, kit sárkány mardos; embermódra szóló madarakat; végül egy barlangban remetét: Makariust. Megtudják tőle, hogy a paradicsom ide már csak húsz „mélyfeld", s tovább nem mehetni; ő maga római fi, elhagyta menyasszonyát, egy darabig Ráfael angyal vezette, majd felváltva egy szamár, egy szarvas, egy sárkány; ide e barlanghoz vezették; itt két oroszlán jött hozzá s azokkal lakik; egyszer az ördög megkísértette jegyese képében: három esztendeig vezekelt emiatt, még pedig úgy, hogy oroszlánjaival elevenen eltemetteté magát: azok kaparták ki a vezeklés elteltével. A három barátot is velök kísérteti vissza. — Kódexünk a Vitae Patrum valamely XV. századvégi kiadását használhatta forrásul e legendához, mely — Katona Lajos szerint — „az őskeresztény novella-irodalom legszilajabb fantáziával megírt termékei közé tartozik"; írója jól ismerte a görög Nagy Sándor-regényeket s egyes elemei hatással voltak kivált a látomás-irodalom több termékére, minők Sz. Patrick purgatoriuma, Tundal látomása, sőt maga a Divina Commedia.

Domonkosrendi kódexek

A véletlen úgy hozta magával, hogy a domonkosrendinek bizonyult, vagy elegendő okkal annak tartható kódexek száma a ferencrendiekével egyezik: vagyis (a töredék Thaly-nyelvemléket is ideszámítva) szintén tizenhét. Műfajilag ezek is változatos tartalmuak ugyan, mégis sokkal több köztük a mai értelemben vett „könyv": az egyetlen szövegegységet, vagy egynemű szövegeket tartalmazó, tervszerűleg készített kódex, úgyhogy a tizenhét közül legfeljebb négyet-ötöt minősíthetünk vegyes tartalmunak. Mindazon műfajok, melyekkel a ferencrendiekben találkozunk, itt is arányos képviseletre találnak, rajtuk kívül azonban az imádság műfaja is megfelelően érvényesül; a domonkosrendnek vannak imádságos kódexei s van tervszerű példatára is. A regula természetesen itt is helyet foglal bármely jellegű kódexben. Ottlétét ezúttal sem minősítve „vegyes" jelleg előidézőjének, e rend kódexei sorában a következő könyvszerű egységeket találjuk: tiszta „szabályzat" a Birk-kódex (1474); egy-egy legenda-egység: a Margit-legenda (1510), a Domonkos-kódex (1517), a Sz. Krisztina élete (keltezetlen; ezt ugyan Timár Kálmán a Horvát-kódex kiszakadt részének tartja); példatár: a Példák könyve nevű kódex (1510); lectionarium és evangeliarium: a Jordánszky (1516, 1519); önálló tanítás: a Könyvecse a szent apostoloknak méltóságokról és dücsőségekről (1521); imádságos könyvek: a Winkler- (1506), Gömöry- (1516), Thewrewk- (1531) és Kriza-kódex (1532). Fejtegetésszerű Ferenc-legenda részleteknél alig tartalmaz egyebet a keltezetlen Virginia- s prédikációkon kívül a Horvát-kódex (1522), úgyhogy igazán vegyes tartalmunak csak a Cornides- (1514—19), Sándor- (keltezetlen) és Érsekújvári-kódex (1530—31) bizonyul. Mindez több tervszerűségre vall s következetesebb intézésre. Úgy tetszik, mintha e kódex-család stilusa is egyenletesebb volna s átlaga felülmulná a ferences kódexekét; tudós, a

fordításban *gyakorlott* fráterek állhattak rendelkezésére szerzetnek. Nagy állandóság s következetesen folytatott gyakorlat bizonyítéka az is, hogy 1510 és 1522 közt nem kevesebb mint öt kódex származik egyetlen másolótól, Ráskai Leától. Egyébként a tizenhét emlékben több mint huszonöt kéz írása számolható össze. A szövegek olvasmányjellegét nézve, van regényes, fantasztikus itt is; de a család dísze a nagy történeti realitásu Margit-legenda s egy névtelennek nagyarányu tudós költeménye: Alexandriai Sz. Katalinnak az Érsekújvári-kódexben olvasható verses legendája.

Azt kell hinnünk, hogy mind ez emlékek a margitszigeti apácák számára írattak; legtöbbjükre nézve ez bizonyítható is, másfelől semmi nyoma, hogy e rendnek más, e korból számbavehető apácakolostorai — a veszprémi, székesfehérvári, pécsi — írattak volna maguk számára kódexeket. Bármit derítsen is fel e részben a további kutatás, az az egy bizonyos marad, hogy apácakolostoraink közül a margitszigeti volt a középkori magyar irodalom legszervezettebb és legtermékenyebb központja. Hogy a másik nevezetes központtal, az óbudai klarissza-kolostorral mily élénk irodalmi kapcsolatokat tartott fenn, annak bizonyságai azon párhuzamos szövegek, melyekkel a két kolostor kódexei-ben sűrűn találkozunk. Szerzetesrendi kereteik korántsem választották el őket egymástól; domonkosrendi kódexek épúgy fordítanak ferences szerzők műveiből, mint ferences kódexek a prédikátor szerzet íróiból, s kölcsönösen átveszik egymás fordítmányait is. A szigeti kolostorban a legelőkelőbb családok leányai nevelkedtek immár harmadfélszázados helyi hagyományok tűzhelyén: ott még a kövek is a szent királyleány, Árpádházi Boldog Margit példáját „hirdették-prédikálták". A szigetet Margit halála után alig ötven évvel már Szent Margit szigetének kezdették nevezni.

A NYELVEMLÉKTÁR kiadásában mintegy kilencven lapot tesz ki az a kódex, melyet Ráskai Lea 1510-ben másolt s mely csak

a Margit-legendát tartalmazza. Lea soror különös gondot fordított rá, hogy a régibb eredetű legenda közleményeit a kolostor egykorú állapota szerint lokalizálja: hadd tudja minden olvasója: kolostor, egyház, „klastromközepi", „mielő ház" és kőfal melyik részéhez-pontjához miféle kegyeletes emlékek fűződnek.

Margit 1242-ben született Klissza várában, Dalmáciában, hová szülei a tatárjárás elől menekültek. Fogadalmukhoz híven, mellyel Istennek ajánlták fel születendő gyermeküket, 3—4 éves korában a veszprémi zárdába adták be, 1252-ben pedig átköltöztették a Nyulak-szigeti, időközben általuk rakatott klastromba. Két év mulva letette a fogadalmat s 1261-ben szentetltetett apácává. Semmi rábeszélés nem tudta visszatéríteni a világi életbe: II. Ottokár cseh király házassági ajánlatát is elutasította. Ott halt meg a Nyulakszigetén, 1271-ben.

Legendája három részre oszlik: az első ismerteti kolostorbeli életmódját; a második csodatételeit csoportosítja; a harmadik pedig „az sororoknak vallásit", vagyis a kanonizációs bizottság előtt tett vallomásait közli. Egy negyedik szakasz csak épen megkezdi, de mindjárt abba is hagyja „nagyságos uraknak és tisztelendő atyáknak és közenséges jámboroknak" ugyanezen alkalommal tett „vallásokat".

E részek közül az első a voltaképeni legenda. Nem élettörténet az, inkább jellemzés. Chronologiája mindössze annyi, hogy gyermekkorával kezdi, halálával végzi, közben azonban nem ragaszkodik az események időrendjéhez. Ami eseményt, történetet előad, mind csak a szent életmód illusztrációja, a jellemzés eszköze. Így a férjhezadási kísérlet az alázatosságát jellemző szakaszba van beszőve, az ördög praktikájaként, hogy eltérítse őt az alázatosság útjáról; az atyja és bátyja (István) közötti háborúságok idején tanúsított magatartása pedig a békességszeretetét ismertetőbe. Egyfolytában, fejezetekre tagoltság nélkül halad az egész, s csak egy-egy „esmég", „ezeknek utána" jelzi, hogy új közlemény követ-

kezik. Időrendi helyett inkább valamely tárgyi csoportosítás körvonalai ismerhetők fel benne a következő rendben: korai jelentkezése erényeinek, (még a veszprémi klastromban); hozattatása a nyulakszigeti klastromba, némi általános jellemzés; vallásos buzgósága általában, bizonyos ünnepekkor különlegesen, imádságban, igehallgatásban, térdeplésben; alázatossága; sororokhoz való szeretete; szegénységtartása, önsanyargatása; szent őseiről való gyakor elmélkedései; „alázatos könyörülete" beteg sororokhoz, gyöngékhez; penitenciatartása „vereségekkel: disciplinákkal", előkészületei a kommunikáláshoz; békességszeretete; betegsége, halála, temetése. Minde szakaszok tele vannak apró adatokkal az ő szokásos, mindennapi viselkedéséről s belőlük nemcsak a rendkívüli egyéniség képe bontakozik ki testmegutáló átszellemültsége egész hit-energiájával, hanem egy középkori magyar kolostor életének hű milieurajza is. Láttuk, mily konkrét tájékoztatást nyújt a kolostori irodalom előzményei: nevelés, tanulás, olvasmányok szempontjából is. Nincs e legendában költői idealizálás, nincs hatni akaró mesterkedés; tele van azonban valósággal, melynek faragatlan, olykor vaskos és földes darabjaiból primitiv szépséggel állítja össze a „test nélkül lakozó", tiszta eszményiség szobrát.

Aszkézisben, a misztika iránti fogékonyságban minden társának felette állt; még előljárói is korholták az ő szemükben túlságos buzgalmáért; könyörületből is igyekeztek mérsékelni, de ő mosolyogva haladt tovább az Istennel való egyesülés magaválasztotta útján: „az klastrom — így felelt nekik — nem azoknak helyek és lakodalmok, kik ez jelenvaló jókat, ezvilági jókat keresik, hanem azoké, kik az jövendő mennyei jókat keresik". Példaadó tökéletességét jól jellemzi a legenda azon közlése, hogy társai mintegy regulának fogták fel az ő szentséges életét s ha egymásban valamit hibáztatni akartak, így fejezték ki magukat: „ez nincsen az mi asszonyonknak, szent Margit asszonyonknak regulái közül". Míg ő maga királyi ősei közül a szenteket — Istvánt, Imrét,

Lászlót, Erzsébetet — választotta mintaképeiül s az „ő nyomoknak és érdemeknek" óhajtott követője lenni: társai épen királyi eredete miatt álmélkodtak alázatosságán, sőt nem is tartották hozzá illőnek. Azt sem értették meg, mit töpreng, sír annyit Béla és István viszálykodása s az egyháznak abból eredt sérelmei idején: „Mi teneköd benne? mit gondolsz te vele? Mire hogy minden történetért te magadat gyötröd?" Igen szép, kitörő indulattal válaszolt ezeknek: „Anyaszentegyház, minden hív keresztyének anyja, az ő drágalátos tagiban metéltetik és igen keményen gyötretik és ti azt mondjátok: mi teneköd benne? Nemde nem ő szűlt-e keresztvíznek miatta újonnan engemet ti veletek öszve? Nemde az ő leányi közzül való vagyok-e én? Bizonnyal az vagyok!" Minden jel arra vall: nem is tudtak az ő teljes megértéséig felemelkedni: különcnek tartották, bosszantották, sőt csúfságot tettek rajta. Ez szentséges szűz azonban meggyőzé a kedvetlenségeket.

Annál jobban csodálja nagyságát a legenda írója (s részben, bizonyára, fordítója is): „Ó ki nagy csuda ez, hogy ily nagy felséges királyi magzat ilyen gyenge gyermekségének idejében ezenképpen gyeterje magát!" „Ó szerető atyámfiai, bizonyában csuda, hogy az mi kemény szívünk ketté nem reped" — kiált fel, alázatossága példáit ismertetvén; majd alább elmondván, mint vállalta magára a legszennyesebb munkák végzését is: „Ime, szerető atyámfia, magyeri királynak leányának gyenyerüséges élete! Kérlek, gondoljad meg, ha te őtet ott láttad volna, hagytad volna-e vajjon őneki ezt mielni? Csak temagad lássad!" Mikor Margit már felvette a haldoklók szentségét, ládája kulcsát átadta a priorissának: „Ó szerető atyámfiai, akarat szerént való szent szegénységnek szeretői, tartói és kévánói, ... lássátok, nézzétek, hajoljatok jól oda és lássátok, mit lele az priorissa magyeri Béla királynak leányának ő kéncses ládájában!" A kincsek ezek valának: egy, a viseltségtől már megszakadozott ciliciom; egy új, másik ciliciom, melyben vasból csinált öv volt; egy ostorozásra való vessző, melyre

süldisznó bőre volt kötözve; végül két nemez kapca apró, hegyes vasszegekkel televerve. A meghatott csodálkozás elő-előtörő hangja a magas, királyi származást illeti, s a legenda vége felé: halála, temetése elbeszélésekor állandóvá válik. Hátrább, a sororok vallomásainak ismertetésében István király leányáról, Erzsébetről szólván, Margitot és őt: „e két nemes királyi magzatokat", megszégyenítő példákul állítja „az kevély szerzetesek" elé, kik „nem tanólnak alázatos dolgot örömest tenni". Látnivaló, hogy a margitszigeti kolostorban kódexünk írása idején is Margit fejedelmi példájával nevelték alázatosságra késő utódait A kolostor egy másik kódexe, a „Könyvecse" is, azok díszes sorában, kik „nagyokat hagytanak el Istenért", kik „valamit bírának és bírhattanak volna, Urunk Jézusnak szerelméért mind elhagyák", s akik ennélfogva nagyobbak az apostoloknál is, mert azok csak hálót s hajócskát hagytak el: „Szent Margit asszony anyánkat Béla király leányát" is megemlíti.

A legenda második részét tevő nagy számú csodák és példák közül említsük Ifjú László (Kún László) király gyógyulását (halálos betegségében Margit vélomával takarták le s attól épült fel), meg Alexander nevű úrnak a magyar király követének tömlöcből való kiszabadulását e szent szűz érdeméért: „kiről bizonyságot tőn önnen maga Alexander úr az pápa követi előtt, *diáki nyelven*", ami, világi úrról lévén szó, mindenesetre figyelemre méltó adat. E csodák kapcsán szól a legenda a szenttéavatási eljárás megindításáról. Előadja u. i. hogy V. István a csodák hatása alatt követeket küldött a pápához (X. Gergelyhez), hogy méltóltatnék Margitot a szenteknek közibe számlálnia; a pápa meg is bízta Fülöp esztergomi érseket, a váci püspököt, meg a zirci apátot a tanúkihallgatások megtartásával, de az esztergomi érsek halála megakadályozta azok bevégzését. Ez 1271—73-ban történt. 1276-ban V. Ince küldött ki ugyanazon célból újabb biztosokat; két veronai kanonokot (Umbertus Blancus-t és La Corre-t); ezek el

is végezék a bizonyságvételt, lelék Margitot nagy méltóságos szentnek s bevivék a jegyzőkönyvet pápának s írva hagyák a kolostornak is. Tudjuk azonban, hogy a szenttéavatás ezúttal sem történt meg.

Nos, e második „bizonyságvétel" anyagából közli negyven sorornak a vallomását legendánk harmadik része. Mindezek Margit társai voltak a klastromban és sok apró esetre emlékeztek; egyik, ki Veszprémben is vele volt, emlékezett rá, hogy mikor játszani hívták, ő viszont a szentegyházba hívta őket: „mondjunk Ave Mariát, ezenképpen játszodjonk". Egy másik látta egyszer, hogy „Szent Margit asszony titkon nézi vala az önnen térdeit, mert megkeményedtenek vala az ő bódog térdei, miképpen az agg fának héjja". Margit idejében egyébként hetven volt a sororok összes száma — „szolgálóktul megválván" (vagyis azok nélkül). Nos, e jegyzékből is látni, mily előkelő családok leányai voltak ott együtt. A királyi családból Margiton kívül még egy Margit (a szent szűz nénjének, Annának leánya); Erzsébet (István király leánya); a vallomást tevő sororok közül egy „hercegnek leánya", egy nádorispáné, egy ispán felesége, hat ispánleánya. Azt már tudjuk, hogy nem holmi közispánt, hanem „vármegye ispánit, nagy urakat" kell itten értenünk. Érdekes azonban, hogy volt több olyan soror, még egy ispánleánya is, ki a bizottság előtt nem tudta megmondani, hány éves.

Legendánk s az alapjául szolgáló vallomások a misztika egyik nagy és kivételes képviselőjének mutatják Margitot. Az Istennel való egyesülés misztikus útjának fokozatait járta ő, melyen a lélek, Isten-élménye teljességére törekedvén, mintegy letiporja, mortifikációval elemészti az útjában álló, a földhöz, anyaghoz kötő testet.

A magyar nyelvű Margit-legenda, mint a Margit-legendák egész családja, végeredményben az említett két tanúkihallgatás adatain, jegyzőkönyvein alapszik. Az első kihallgatások után nem

sokkal, még 1273-ban járt itt Johannes Vercellensis, dominikánus rendfőnök, párizsi egyetemi tanár; ő az a „szerzet mestere, frater János", kiről legendánk is megemlékezik egy helyt, megjegyezvén, hogy ő is látta Margit sündisznóbőrövét. Megismervén a kihallgatás adatait, azok alapján írta meg (latinul) a legelső Margit-legendát 1275—76 táján. Maga e legenda elveszett; de ezen alapul az a mi Gömöry-kódexünkben olvasható, rövid latin legenda, mely ott Boldog Margit zsolozsmájában lectiók gyanánt van beszőve; ismeretes továbbá egy német nyelvű változata (Jorg Valtertől, a müncheni kir. könyvtár egy XV. századi kéziratában). Ezek segítségével megállapíthatni, hogy a Ráskai Lea másolatában fennmaradt legenda-változat törzse e Johannes Vercellensis-féle szerkezeten alapszik; alkalmas helyeken azonban bele vannak ékelve a második kihallgatás adatai is, ami pedig ezekből még így is kívül maradt, az függelékként (sororok vallási) van hozzáillesztve a legenda törzséhez. Némely részletek forrása még nincs kiderítve. Nem lehetetlen, hogy legendánk összeállítója az alább említendő Nápolyi legendát is ismerte.

A legenda további fejlődése egyelőre a domonkosrend kezében ment végbe. Ugyancsak Johannes Vercellensis alapján írta meg Margit életét 1490 körül Petrus Ranzanus lucerai püspök (Corvin János esküvőjén 1488-ban a pápa követe) az ő nagyarányú világtörténetének magyar vonatkozású könyvében. A második tanuvallomások jegyzőkönyvén alapul Garinus de Giaco 1340-ben, Avignon-ban írt legenda-szövege.

E domonkosrendiektől származó legendákkal, kivált az igen rideg kritikájú utóbbival szemben, a ferences eredetűek fejlesztik tovább a legenda misztikus csíráit. A ferencesek két pártra szakadása már a szent életében megindult; az ú. n. spiritualisok kezdetben hívebben és szigorúbban követték Sz. Ferenc conceptióját, mint a conventualisok; később azonban, bár Sz. Bonaventura misztikus filozófiája alapján állottak, egész az eretnekségig eltor-

zították. Emiatt üldöztetvén, a nápolyi Anjou-k udvarában találtak menedéket. Az azonban a Margit-legenda szempontjából közelről érdekelt fél volt. II. Anjou Károlynak a mi V. Istvánunk leánya, Mária volt a felesége; V. István másik leánya, az a soror Erzsébet, ki Margittal együtt volt a szigeti zárdában, 1300-tól 1325-ig szintén Nápolyban élt. Így a királyi család s főkép emez Erzsébet, bőven szolgáltathatott adatokat egy, talán általuk megrendelt Margit-legendához, valamely spiritualis fráter számára. Ugyanekkor-tájt a domonkosrend körében is jelentkezett hasonló áramlat, azt elnyomták ugyan, de tartani lehetett feléledésétől. Így érthető, hogy Garinusnak a pápai székhelyen, Avignon-ban írt hivatalos Margit-legendája ridegen csak a kritikát megálló adatokat vette figyelembe. Nápolyban azonban tovább fejlődött a misztikus irányzat s épen a Garinus-féle legenda ellensúlyozására írhatta meg egy ferences az ú. n. (csak egy XV. századi másolatból ismeretes) „Nápolyi" legendát, párhuzamosan követve amazt, de bővebb előadásban, nyomatékosan állapodva meg némely novellisztikus, csodás elemeken. Mint említettük, magyar legendánk szerkesztője ismerhette e „Nápolyi"-t.

Ugyanez irányban még messzebb ment egy Specchio dell anime semplici (Együgyü lelkek tüköre) c. olasznyelvű szöveg, mely a bécsi udv. könyvtár egy XV. századi másolatában maradt fenn. Szerzőjének régebben magát Margitot tartották. Valójaban egy nápolyi spiritualis ferences műve, aki Sz. Bonaventura misztikus filozófiáját adja Margit szájába mintegy lelki önéletírás formájában: előadatva vele azon elmélkedéseit, melyek segítségével a tökéletességhez eljutott a Spiritualis fráter azonban egészen kisajátítja magának Margitot és tulajdon eretnek tanait is hirdetteti vele, így pl. azt, mely szerint az Istennel-egyesülés elérése után bőjt, imádság, bűnbánat, áldozat mind fölösleges, mert aki azt elérte, az már nem vétkezhet.

Ez egész legenda-fejlődési folyamatnak megvolt a ténybeli

alapja Margit valóságos misztikus hajlamaiban. További részletes vizsgálatokra vár, vajjon a szent szűz alakjának e ferences spiritualizálása mennyiben hatott s hatott-e valóban a mi fentebb ismertetett magyar legendánkra.

Margit szentté avatása, bár 1306-ban Károly Róbert, az 1460-as években Mátyás megsürgette, s 1641-ben Ferrari Zsigmond indított újabb mozgalmat (mely alkalommal Margitnak a pozsonyi klarisszák klastromában őrzött koporsóját felbontván, megtalálták benne a második kihallgatásnak Bertholdus de Bosant közjegyzőtől származó jegyzőkönyvét): mind a mai napig nem történt meg.

Magyar nyelvű legendánkról először Ferrari Zsigmond nagybecsű rendtörténete (1637) tesz említést: Nagyszombatból kapta meg egy másolatát. Első nyomtatott kiadását Pray György tette közzé Sz. Erzsébet latin nyelvű legendájával együtt, 1770-ben, ugyane könyvében a Halotti Beszéd egy részletét is közölvén. A Halotti Beszéd mellett a Margit-legenda az, melynek kiadásával a rég elfelejtett középkori magyar irodalom feltámasztása 1770-ben megindúlt, hogy ihlető és segítőtárs legyen a nemzeti irodalomnak a latin nyelv ellen megindított küzdelmében.

A MARGITSZIGETI KOLOSTOR e törzs-kódexén kívül a rend kéziratai közül már aránylag kevésről kell szólanunk; a Birk-, a Jordánszky-, a Thewrewk-, Kriza- és Gömöry-kódexet sa Példák könyvét u. i. már kellőkép megismertük műfaji tájékozódásunk alkalmával. Lássuk a többi közül röviden a nevezetesebbeket.

A Virginia-kódex a testvér ferencrend szentjéről tartalmaz legendás részleteket s egy része az óbudai Simor-kódex szövegével párhuzamos.

A Sz. Domonkos életét tartalmazó a terjedelmesebbek egyike (vagy 125 nyomtatott lap) s a meglehetősen részletes életrajzi és rendtörténeti keretben igen nagy számu csodatételt, példát,

látomást ölel fel. Megemlékezik a rend hazai eredetéről is, mikor u. i. Sz. Domonkos „Magyarországban bocsátá Pál mestert (Boldog Magyar Pált) prédikálni, mely Pál mester az időnek előtte kevéssé, Bononiában olvasván egyházi törvénybe (vagy is azt adván elő a bolognai egyetemen), bemene prédikátor szerzetben". Csodás feltámasztási esetekről Magyarországból is tud (Székesfehérvárról); példái bemutatják a szent hatalmát az ördög felett, a rend Mária-kultuszát indokolják (Három ládzsa, A prédikátorszerzet Mária palástja alatt), az imádság édességes voltát illusztrálják s kifogyhatatlanok egyes fráterek és párizsi diákok tanulságos történeteiből. Ez utóbbiak az irodalmi műnyelv szempontjából is érdekesek: a tanulás, tudomány, iskola, egyetem tárgykörébe tartozó magyar megnevezéseik miatt. Sok példájával megismerkedtünk fentebb; említsük meg itt egyik csodatételét: egy meddő asszony fogadást tett, hogy születendő fiát a prédikátorszerzetbe adja; de leánya született; Sz. Domonkoshoz folyamodott, leánya fiúvá változott s így beteljesítheté fogadalmát. A legenda némely helyei mintha az újabb, szigorúbb felfogás érdekében hangoztatnák a szerzet eredeti igénytelenségét; különösen a könyv vége felé, hol a „régi, közönséges és dícséretes bódog atyák" életmódját jellemzi és magasztalja. A rendalapító szentnek e legendája egyébként erőteljes, ép stilusával is figyelmet érdemel. Ez is Ráskai Lea írása. Első, nagyobb részének Sz. Antoninus firenzei érsek († 1459) Chroniconja a forrása, melynek múzeumi könyvtárunkban is megvan egy 1484.-i, nürnbergi kiadása. Második, kisebb része a francia Gerardus de Fracheto († 1270) Vitae fratrum-án alapszik. Mindkét részében vannak ismeretlen eredetű lapok s a XIII. századi thüringiai Theodoricus de Appoldia Domonkos-legendájával is vannak kapcsolatai.

Kódexirodalmunk egyik legszebb, világos argumentációja mellett lelkes szónokiasságával is kitünő, prédikációszerű tanítása a szent apostolok méltóságáról szóló Könyvecse. Egy nagyarányú

„vetélkedés" ez, melyet maga az író rendez gondolatban az apostolok és más szentek közt. Vannak ugyan nagyobb szentek az apostoloknál, mert nagyobbakat szenvedtek, mint ők, többet hagytak el Jézusért, mint ők, alázatosabbak voltak, mint ők: de az apostolok közelebb voltak Krisztushoz, Isten még a teremtés előtt választotta őket, Krisztus saját hatalmát ihlé beléjük, mindeneknél bővebben vevék a szentlelket s amit tettek nagyobb szeretetből tették: ők hát a méltóságosabbak. E legvalódibb scholastikus dialektikával — tagadás és állítás érvelése szerint — megszerkesztett gondolatmenet első fele ellenök szól, sőt szinte rovásukra megy (ugyan nagy gazdagság, amit otthagytak Krisztusért! „egy rosszas háló és foltos hajó! Megért volna tíz pénzt!"), a második feloldja a nyugtalanságot s nagy erővel fölemeli őket. Felsorolás, halmozás a mű egyik szerkezeti s hatásában egyúttal stilisztikai jellemvonása, mi a kimeríthetetlenség és erő benyomását teszi. A kínszenvedettek, a világelhagyó előkelők felsorolása, a mennyei lakodalom gyönyöreink halmozása: jellemző részletei. Külön műfaji érdekű az „apostolok versengése", mely az evangelium közlésén alapszik, de itt példaként van beszőve nagy részletezéssel. Legtöbbet idézett forrásai: Sz. Tamás és Albert; említi Platót, Demosthenest; idézi — irodalmunkban elsőül! — Dantét („erről mondja Dantes: „Ez tüzes szárnyú édes elmélkedő emberek az tűzzel gyujtattak vala fel, ahonnat az nemes virágok nevekednek és az szent gyümölcsök"); idézi Lucanust: „Mely nagy volt Róma: az ő romlása jelenti" — s ez az eleddig ismert legrégibb metrumos hexametersorunk, húsz évvel Sylvester János sokáig elsőnek vélt szép kísérlete előtt.

Két, Pelbárt Stellariumából vett prédikáció (Istenfiának testfelvételéről, Szűz Mária haláláról) a Horvát-kódex törzsanyaga, néhány ájtatos példával (Együgyű fráter, a Mária-név betűire mondandó imádságok). Augsburgi Dávid szerzetesi tanításai s egy elmélkedés-töredék zárják — csonkán — az egyébként elég

terjedelmes (vagy 100 nyomtatott lapnyi) kódexet. Mint fentebb már említettük, a Krisztina-legenda eredetileg szintén e kódex tartozéka lehetett. A kódex első prédikációjában van egy versnek tetsző sor, melyet a szöveg valamely egyházi énekből idéz: „Szép vala orcával, de szebb vala hittel". Figyelemre méltó, hogy e sort szószerint így találjuk idézve a Cornides-kódex Sz. Ágnes-legendája elején. Pelbárt latinjában eredetije így hangzik: „Pulcra facie sed pulcrior fide beata es". Margitlegendánk is bizonyosan ez énekre gondol, mikor Margitot jellemzi: „Vala igen szép szűz testtel . . . *de szebb vala hittel*".

Ezek után a rendnek már csak három, vegyes tartalmu, részben igen becses kódexe várakozik figyelmünkre.

Egyik legérdekesebb margitszigeti kódex a Cornides. Ráskai Lea írása; nyomtatva mintegy 180 lap. Tartalma 14 prédikáció és 11 legenda. Azok túlnyomólag ünnepi szentbeszédek (Mária szentségéről, visitatiója napjáról, mindszentek, karácsony, husvét, ascensio, pünkösd ünnepére, szentháromság napjára, úrnapjára, kiskarácsonyra, vízkeresztre és nagycsütörtökre való beszédek; egy a purgatóriumról szól): főforrásuk egy XV. századi beszédgyűjtemény, melynek egyébként ismeretlen szerzője Paratusnak nevezi magát; merítenek a Discipulus beszédeiből is. Mindezekben sok példa (a gyóntatni akaró apácák, Thais, a fráter és fülemile versenye, a két szesztra, a temetőben a halottaktól megvédett diák, a harcban elesett vőlegény véres fegyvereinek nézéséből erőt merítő hűség) s természetrajzi analogiák is bőven (a keselyű, a galamb tulajdonságai). A húsvéti prédikáció mintegy a Mária-siralom feloldását hozza meg, előadva, mint jelenik meg a feltámadott Jézus a még otthon siránkozó Máriának s mint ünnepelteti őt angyalok, Ádám és Éva, patriarchák, próféták, új törvénybeli szentek seregével. A nagycsütörtöki beszéd a mise szerezetését egyes részeinek eredetét s szimbolikus jelentését magya-

rázza meg. A mindszentre való második beszéd ez ünnep eredetével kapcsolatban előadja érdekes tudnivalók kíséretében, mint szenteltetett keresztyén templommá 605 május 4.-én a rómabeli minden bálványok temploma, a „Pantheon (azaz teljes istenek)", szűz Máriának és minden mártiroknak tisztességére; ezt nevezik ma „Kerek bódog asszonynak". A középkori filozófia egyik főkérdését érintő szakaszt találunk a szentháromságnapi szentbeszédben: az ember az érzékelhető dolgok alapján értelmével eljuthat az érzékelhetetlennek, a legfőbb tökéletességnek megismerésére („az teremtett állatoknak miatta, kiket lát, tudja megismerni az ő teremtéjét, kit nem lát"); látunk nagyságot az égben és világban: megérthetjük, hogy teremtőjük még nagyobb; nap, hold, csillagok fényesek: ő még fényesebb; a virág szép: ő még szebb; van bölcseség némely teremtményben: ő bölcsebb valamennyinél.

Legendái legnagyobb része a Legenda Aureából való; a vértanuk eltemetéséről gondoskodó testvérleányok: Sz. Potenciana és Praxedis élete a Catalogus Sanctorum-ból. Dorottya-legendája Pelbárt De Sanctis-ából a ritka hű fordítások egyike. Sz. Bereck püspök legendáján és Sz. Ilona özvegy asszonyén kívül a többi mind szent szűzekről szól (Dorottya; Ágota; Juliánna; Antiochai Sz. Margit; Jusztina; Lucia — ezt épen Lucia napján másolta Ráskai Lea —; Ágnes), kiknek legtöbbje még a keresztyénség első századaiban szenvedett vértanuságot, rendszerint azon bálványimádó fejedelemtől, kinek kezét a mennyei jegyes szerelméért visszautasították. Sok köztük a rokon vonás: a kínzatás módjaiban, sértetlen maradásokban, a tömlöcben ördögtől való megkísértetésükben, olykor a pogány fejedelemmel folytatott vitáikban, a bálványnak való áldozás megtagadásában. Az ördögi kísértés mozzanata legerősebben Sz. Jusztina legendájában jelentkezik: az ő bírására egy „garaboncás" törekszik, kit szülei még gyermek korában az ördögnek ajánlottak fel s ki annak segítségével a legválogatottabb módokon (éjszakai „kébzések és rémületek" által is)

iparkodik tőrbeejteni a szent szűzt, míg végül maga is meg nem tér. Sz. Lucia legendájának különlegessége, hogy mikor meggyaláztatását rendeli el a fejedelem, nem tudják elvinni, ezer férfi, igás barmok serege, ördöngős diákok, — semmi erő ki nem mozdíthatja álltából; torkába tőrt ütnek, de szól s hirdeti tovább is a mennyei jegyes méltóságát mindenek felett. Szent Ágnes csak tizenhárom éves volt, mikor a pogány királyfi szerelmét visszautasítva, ideje szerént oly korán, elmének azonban vénségével érdemlé a mennyei méltóságot. Sz. Ilona, a britanniai Cloel király leánya, Konstantinos császár özvegye, Nagy Konstantin anyja: az özvegységben való tisztaságtartás példája; ő az, aki Krisztus kínszenvedésének helyeit bejárván, összegyűjtötte vérével megpecsételt ereklyéit s Jeruzsálemből Rómába vivé; meglelte a szent keresztfát is s annak helyén templomot emelt; holtteste Velence mellett egy szigeten nyugszik, melynek Setét város a neve; máig romlatlan, s nyakában a keresztfából készült kereszt fénylik. E legendák összeválogatásában nem mutatkozik oly erős hajlam a regényes és fantasztikus iránt, mint a ferences Nádor-kódex fentebb megismert legendafűzérében. Költői szépség azonban itt is találkozik, főkép pedig a Dorottya-legenda szép záradékában, a „rózsáknak csodájában". Sz. Dorottya, mikor Fabricius fejedelem halállal fenyegette meg, késznek jelentkezett szenvedni Krisztusért, az ő jegyeséért, kinek kertében rózsát, almát szedve fog örökké vigadni. E mondására célozva szólította fel őt gúnyosan Theophilus, a főtélőmester, mikor Dorottyát a nyakvágó helyre vitték: „hogy őneki küldene az ő jegyesének kertéből rózsákat és almákat". A szűz fogadá, hogy megküldi. Mikor a nyakvágó előtt lehajtá fejét, ime, jelenék neki egy gyermek „ki vala bársonnyal megöltöztetett, mezéjtelen lábakkal, és vala szép fodros haja, kinek ő ruháján valának aranyas csillagok, hozván ő kezében kosárkát három rózsákkal és három almákkal". „Kérlek én uram — szólt hozzá Dorottya — hogy vigyed ezeket az rózsákat és ez

almákat ez kosárkában Theophilusnak". Ekkor vágta el a nyakvágó Szent Dorottya asszonynak szentséges fejét. Theophilus pedig áll vala ez időben a fejedelem palotájában; jelenék neki az felyül megmondott gyermek, s félre hívá őt, mondván: „ez rózsákat ez almákkal küldette te neked az én húgom Dorothea". Elálmélkodék e nagy csoda láttára Theophilus, megkeresztelkedék, dicsőítvén Dorottya istenét, ki február havában rózsát, almát küldhet akinek akarja, — s szerzett igen szép éneket Isten és Sz. Dorottya dicséretére ez rózsáknak csodáiról.

Amily „kisded", oly fűszeres tartalmu a Sándor-kódex. Nevezetességei közül az egyiket, Tundal látomását, már ismerjük. A másik az első magyar nyelvű dráma: Hrotsuitha, X. századbeli, gandersheimi szász apáca Dulcitius-ának elég szabad fordítása. Hrotsuitha az akkoriban igen olvasott Terentius ledérségének ellensúlyozására írt hat drámát latinul, s ezek egyike a „három körösztyén leány" — Agapes, Cionia és Hyrena — legendáját dramatizáló Dulcitius. Tárgya az imént látott legendákéhoz hasonló: a leányok, ellenállva a pogány császár és főemberei gonosz kívánságának, egész a vértanuságig megőrzik szűzességüket és hitüket. A magyar átdolgozás Dulcitus római császár helyére török császárt állít — Mohács körül vagyunk! — a szereplők nevét megváltoztatja, s a dialogus-formát félig-meddig elbeszélővé mossa el, talán nem is lévén határozott fogalma a dráma műfajáról. Van a darabban humoros jelenet is, mikor a gonosz Fabius, elméjében megbódulván, némely kormos fazekakat ölelget a leányok helyett. — Érdekes a kódex első tanítása is: Igön szép dolgok a menyországról: sajátságosan száraz, okoskodó, felsoroló és allegorizáló ismertetése a mennyei boldogságnak. A polcra tett kokonya (húsvéti kenyér) felé első lábukkal „felcsüvelködő" egerek példázzák a mennyei boldogságra vágyakozó embert; a kokonya alkatrészei: sajt, tej, tikmony fejére, tikmony széke, szintúgy megsütése, polcra feltevése: mind példáz valamit, a kokonya tíz-

rendbeli haszna is felsoroltatván; a földi tánc és ének kellékeinek jelképes értelmezése világítja meg a mennyei tánc és ének mibenlétét. A fordító, úgy látszik, vaskos humorú férfiú volt s nem igen válogatta a szót; a lélek gyors a test nélkül, de azzal is gyors lehet: „tudod-e, hogy tégy? Ne kéméld mast az béka szalonnát!" (a potrohot érti). Alighanem övé — a menyországi örömökről szóltában — ez a nagy önbizalom és közvetlenség is: „Én is előddben megyek te neköd, mikort ott leszök, és megkérdözlek, mint vagy!" — A kódex egy másik tanítása bemutatja, miként kísérti az ördög a szűzeket és özvegyeket s kioktat, mit kell ezeknek felelniök.

A MARGITSZIGETI APÁCÁK leghatalmasabb könyve a 625 nyomtatott lapot kitevő, képekkel is díszített Érsekújvári-kódex. Legnagyobb része Sövényházi Márta kézírása; az övén kívül 1530 és 31-ben még két női kéz dolgozott rajta felváltva. Nagybőjti és husvéti evangéliumok; három közlemény a passzióról; ünnepi prédikációk a kódex elején és végén (húsvét, ascensio, pünkösd, úrnapja, szentháromság, karácsony ünnepére, Mária Magdolna siralmáról s az utolsó ítéletről); egész sereg rövid tanítás, főkép a szerzetesi erényekről; haldokló gyónása, elmélkedés a halálról, egy meghalandó ember siralma; legendák (Sz. Jeromos, Márton, M. Magdolna, Egyiptomi Mária, Marina, Orsolya, a két Sz. Katalin); végül önálló, vagy szövegközi példák (tunya zsolozsmázás, a pénzutáló gyermekminorita, Tres veritates, a Mária név betűi, Jeromos és Borbála, Fókus kovács, Aristoteles levele Nagy Sándorhoz): főbb foglalata. Legnevezetesebb ezek közül: Alexandriai Sz. Katalin verses legendája.

Costus alexandriai király sokáig élt gyermektelenül; egy Alforabius nevű bölcsnek a tanácsára „arany-képet" öntet a sok isten közül az ismeretlen leghatalmasabbnak, hogy majd annak segítségéért könyörögjön. Az arany szobor a crucifixom alakjába

ömlik ki s mikor a templomban felállítják, a pogány istenek bálványai mind leomlanak. Kilenc hónap mulva megszületik Katherina (a bálványistenek romlásáról — „kata ruina" — neveztetvén így: „Katalennak magyarsága mind isteneknek romlása"). Fölnevelkedvén, atyja reátestálja királyságát, meghagyván neki, hogy csak azt az istent imádja, ki őt meghallgatta. Isteni szerzésből Katalin egy ízben egy remetével ismerkedik meg, az tanítja meg ennek az istennek az imádására. Képet ád neki, mely Máriát és a gyermek Jézust ábrázolja; Jézus képében felismeri ugyanazon istent, kit az atyja által öntetett aranykép ábrázolt. Buzgón imádkozik hozzá; elszenderedvén, álmában látja Máriát s a gyermeket, de ez elfordul tőle; panaszra megy a remetéhez, az tovább oktatja a keresztyén hitre s megkereszteli; erre újabb látomást érdemel: a gyermek most már nem fordul el tőle, hanem gyűrűvel jegyeséül fogadja. Mikor ezek után nagy bölcsességgel uralkodik vala népén, Maxentius, rómaságbeli pogány császár, a keresztyénség nagy pusztítója felkészüle és jöve Alexandriába, szörnyen kínozva mindazokat, kik az általa felállított bálványnak nem áldoznak. Katalin vitába száll vele, sőt a meggyőzésére előhívott ötven pogány bölcset is legyőzi és megtéríti. Maxentius ezeket máglyára vetteti, Katerinát pedig a maga hitére és szerelmére próbálja csábítani, erőltetni; Katalin ellenáll, semmi kínzásnak nem enged, végül a nyakvágóhelyen gördül le feje. Vér nem folyt nyakából, de derekából tej folya szűzesség jegyére. Testéért angyalok szálltak le s elvivék Sína hegyére.

Ebben az alakjában a Katalin-legenda már eljutott teljes kifejlődésére. Megvan az idők folyamán kialakult mindhárom része: nativitas, conversio és passio. Nem ismerünk oly latin szöveget, mely a maga egészében forrása lehetett volna verses legendánknak, de igenis mindhárom részéhez találni megfelelő latin változatokat, kivált a Nativitas-hoz igen közelit, úgyhogy legendánkat eredeti szerzeménynek semmiképen sem minősíthet-

jük. Maga verses legendánk, mint általában kódexbeli fordítmányaink, hellyel-közzel latin eredetijéből is előrebocsát egy-egy szövegrészletet. Egészben véve prózai latin szöveg magyarra átverselésének mondhatjuk. A magyar vers szerzőjéről mitsem tudunk. Régebben Pelbárttal szerették azonosítani, de e feltevés alaptalannak bizonyult.

Előadása rendkívül részletező; jeleneteknél hosszan vesztegel, közlés helyett szivesen beszéltet. Tanítást, parancsot, izenetet, levelet, ítéletet, párbeszédet nagy nyugalommal idézetszerűleg közöl. Nem csoda, hogy oly nagyra: több mint négyezer sorra nőtt. Célja korántsem a legenda költőibb kiképzése (bár vannak szép részletei): tudós verselmény ez, melynek a theologiai fejtegetések (a remete tanításai) és viták (az ötven pogány bölccsel) az igazi eleme. Ép ez utóbbiak érdemelnek különösebb figyelmet s ezek forrásai vannak eleddig leghézagosabban kimutatva. A pogány bölcsek kétségbevonják Jézus istenségét, a megváltás tényét s a szeplőtelen fogantatást; dogmakritikájuk arianus érvekkel dolgozik s Aristotelesnek még Arrevoës-féle ismeretével és felfogásával. Katalin cáfolatában viszont feltünik a Plato-ra való hivatkozás s a végleges győzelmet Plato mesternek holta után előkerült hitvallásával szerzi meg a pogány bölcsek s Aristoteles felett. Platót a renaissance elevenítette fel tekintéllyé, s ugyancsak a keletről átszármazott új-platonizmus hozta magával a keleti tudományosság némely jellegzetes elemeit: orvostudományt, csillagjóslást; legendánk Alforabius-a is aligha más, mint a X. századi, híres bagdadi filozófus, Alfarabi. Hogy aztán ezek alapján legendánk magyar verselőjét a Mátyás-féle renaissanceban is képviselt új-platonizmus szellőjétől már megérintettnek kell-e tartanunk: azt egyelőre nem látjuk kétségtelenül eldönthetőnek: Plato-ra már a XI. századeleji Simeon Metaphrastes-féle legenda Katalinja is hivatkozik, Alforabius neve Pelbárt Katalin-prédikációjában is szerepel.

Az Érsekújvári-kódex szövege már megállapíthatólag romlott szöveg s verselésbeli zavarai a valószínűleg többrendbeli másolás folytán álltak elő. Legnagyobbarányu romlást középső harmada mutat, főkép a viták abstrakt fejtegetéseiben. A romlás magyarázata itt a másolók (valóságos átdolgozók) azon törekvésében rejlik, hogy kötőszók, magyarázó utalások beékelésével a tudós szöveget prózailag érthetőbbé tegyék. Versalakja: párosrímű, szakozatlan nyolcas. E sorfaj önként való (latintól független) használata ily nagy arányu költeményben: a nyolcasnak már ez időben nagy népszerűségére vall. Vannak kitűnő épségben megőrzött szakaszai, melyek bizonyítják a verselő ritmus-érzékét, a versbeli kifejezésben gyakorlatát és ügyességét. Latin szövegtöredékei segítségével megállapíthatni, hogy szabadon, magyar ritmus- és nyelvérzék leleményes átsajátításával fordít. Rímei természetesen ragrímek, szívesen fogadja a könnyű rímet (isten-nincsen), de vannak meglepőbb rímei (angyal-hajnal, kele-helye). Versmondattana mind az egyszerűbb (és magyarosabb) mellérakó szerkezetekben, mind a nagyobb arányú körmondatos formában biztos és könnyed. Ez utóbbira jeles példa mindjárt a költemény prologusa :

Istennek kegyelmessége
És ő neki dücsősége
Igen nagy ő szenti közett,
Mert nekik anni jót szörzött,
Hogy, mint Szent Pál megjelenti
Haló ember nem értheti;
Mert, mint fényes menyországban
Győzödelmes szentegyházban
Élnek mennyei étkekvel,
Mondhatatlan örömekkel:
Azonképpen ez világban
Vitézkedő szentegyházban,
Míg világ világul leszen,
Nevek dicsőséges leszön.

A nagy terjedelmű kódexnek mintegy ötödrészét lefoglalja e verses legenda; nyomtatva egymagában kitesz annyit, mint átlagos terjedelmü kódexeink, a Nádor, vagy Lobkowitz. De alkotásnak, műegységnek is legnagyobb arányu; nemcsak egyszerű fordítás, mint prózai szövegeink, hanem a magyar formaművészet legnagyobb teljesítménye középkori irodalmunkban. Mögötte annyi kérdés, annyi rejtély kísért, hogy a magyar irodalomtörténet még sokáig nem szünhet meg vele foglalkozni. Talán lesz idő, mikor meg tudjuk nevezni szerzőjét, a prédikátorszerzetbeli, ma még névtelen frátert, kolostori irodalmunknak a névtelen Karthausi mellett e legkimagaslóbb alakját.

A kódex szövegei közül terjedelmével is kiemelkedik még Sienai Sz. Katalinnak, Sz. Domonkos harmadszerzete tagjának († 1380) a misztika elragadtatásaiban, látásokban és csodákban oly gazdag legendája; s a passiót tárgyazó harmadik közlemény, mely mindazon „fegyvereknek", melyekkel Krisztust kínozták, megismerteti eredetét, pontos méreteit; így pl. a tábla, melyre az INRI íratott, ugyanazon olajfából készült, melyről Nóé galambja hozott volt zöldágat: ezt és efféléket „az evangélisták nem írták meg mert sokat elhagytanak benne". E „Krisztus kénjáról való tudások"-ban a keresztrefeszítés módja is le van írva kínos aprólékossággal. — A tanítások közül a kínszenvedésről való elmélkedés forrása a Speculum humanae salvationis (1324), a karácsonyi prédikációé Ferreri Sz. Vince beszéde, a husvétié az Evangelium Nicodemi. Más beszédek, legendák egyik forrása Pelbárt, némely legendáké a Legenda Aurea, másoké a Catalogus Sanctorum; Sienai Sz. Kataliné Antoninus firenzei érsek szövegén alapszik.

Más szerzetesrendek kódexei

A két kolduló szerzeten kívül a prémontrei, pálos és karthausi rend tagjai vettek részt magyar könyvek írásában. A pré-

montreiek saját apácáik, a pálosok (rendjüknek nem lévén női ága) világiak számára írtak, egy karthauzi szerzetes pedig mindenféle szerzetesek és apácák használatára. A pálosok kódexeivel e kolostori irodalom a laikus világ körébe terjeszkedik át, a karthauziéval rendi és kolostoronkénti tagoltságon felülálló, egyetemes kolostori irodalommá emelkedik fel. Az eddig nem ismertetett kódex-egységek közöttük oszlanak szét, részben pedig bizonytalan eredetüek. Mindössze nyolc oly kódexünk van e korból, mely nem ferences, vagy domonkosrendi alkotás; ezek közül bizonyosan prémontrei egy (a Lányi, 1519-ből), bizonyosan pálos kettő (a Festetics, 1493—4-ből s a Czech, 1513-ból), s karthauzitól származik egy (az Érdy, 1524—27-ből). Bizonytalan eredetűek: a Döbrentei (1508), Pozsonyi (1520), Gyöngyösi (a XVI. század első negyedéből) s a Peer (1526). Nagy valószínűséggel bizonyítható a két elsőnek prémontrei, az utolsónak pálos eredete; a Pozsonyi-kódex némely szövegei prémontrei, mások domonkosrendi rokonságot tüntetnek fel, egy bencés liturgikus imádsága viszont Sz. Benedek rendjére (az „apátúrszerzet"-re) vall. E kódexek anyagának legnagyobb részével megismerkedtünk a műfaji tájékozódás alkalmával, hiszen az egy Érdy kivételével az ordinarium, breviarium és imádságos könyv tipusát képviselik. E szerint már csak az Érdy-kódex fogja tartósabban lekötni figyelmünket. Előbb azonban, minthogy itt a helye, a prémontrei s főkép a pálosrend hazai történetéből is lássuk a legszükségesebbet.

A Sz. Norberttől 1126-ban alapított prémontrei rend („prépostok szerzete", „kanonok-szerzet") nem barátokból, hanem kanonokokból állt, kik Sz. Ágoston szabályai szerint szigorú szerzetesi életet folytattak ugyan, de a világi papsággal érintkezésben maradva magas egyházi méltóságokat is viseltek. A ciszterciekkel körülbelül egyidőben jöttek be a XII. század közepe táján, Franciaországból, a valroi-i kolostorból. Első telepeik: Garáb (Nógrád-

ban) s a valkómegyei Nagy-Olasz. Továbbiak a váradelőhegyi, leleszi, jászói (1220) és csornai prépostság (1220), majd a sági (ipolysági) és türjei. A rend női ágának két tagozata volt. Egyik az apácáké: ezek vagy kanonisszák („főkötős atyafiak") vagy noviciák (nem főkötősek), vagy pedig dolgozó, laikus apácák („paraszt atyafiak"). A másik tagozat a kolostor mellett egy apáca oktatása alatt élő világi nőké, ú. n. donátáké, kikben afféle tertiariákat láthatunk; Margit-legendánk egy a tanukihallgatáson szintén vallomást tevő donatát csakugyan így is nevez: „prépostok szerzetének harmadszerzetebeli soror". E donaták többnyire özvegyasszonyok voltak s magyarul csak „özvegyek" volt a nevük. Idézett adatunk is bizonyítja, hogy a Margitszigeten *volt* a rendnek apácakolostora (talán prépostsága is): ennek és templomának falából máig megmaradt egy darab, melyhez József nádor nyári laka van hozzáépítve. A szegedi apácakolostorból 1511-ben telepítették be a somlóvásárhelyit. Itt, a veszprémmegyei „Apácasomlón", előbb, már a XI. században is, bencés apácák lakoztak. Tőlük az 1510-es évek elején vette el a kolostort II. Ulászló és Bakócz érsek s adta át a prémontreieknek. Nos, e somlóvásárhelyi kolostor számára készült 1519-ben az ú. n. Lányi-kódex. Ez, mint tudjuk, ordinariumot tartalmaz, azon franciaországi rendi reform szellemében, melyet a szegedi, majd a somlóvásárhelyi kolostorban Fegyverneki Ferenc sági prépost, több prémontrei kolostor „atya-apátja" valósított meg. Mint említettük, e kódexen kívül vitatható még a verses himnusz-fordításai miatt is nevezetes, breviarium-típusu Döbrentei-kódexnek s a Pozsonyi-kódex nevű, valószinűleg egy apáca magántulajdonában volt imádságos könyvnek prémontrei eredete; — a régebbiek közül a Bécsi-, Müncheni-, Apor-ét vitatják.

A PÁLOSREND („remete fraterek szerzete", „szent remete-szerzet") magyar alapítás. Eredete a tatárjárás utáni évekbe nyú-

lik vissza. Özséb esztergomi kanonok 1246 körül néhány társával kivonult a pilisi hegyekbe s ott Szántó község közelében, egy hármas barlang mellett szerzetesi-életet kezdett. E tájon, valamint a Pécs közelében levő Ürög hegyen már régebben is éltek hasonló remete-szerzetesek, sőt ez utóbbiaknak már kolostoruk is volt. Özséb kezébe vette megszervezésüket; az utóbbiak reguláját valamennyiükre kiterjesztvén, Remete Szent Pál rendjévé egyesült velök, s maga lett a rendnek első feje, prior provincialisa. Barlangja közelében néhány év multával már templomot és kolostort rakatott a Szent Kereszt tiszteletére. A rend innenfogva erősen fejlődött. Lőrinc rendfőnök 1300 és 1304 közt a Buda feletti remetelak helyén fényes kolostort építtetett Sz. Lőrinc tiszteletére, s ez, Budaszentlőrinc, vált Szentkereszt helyett a rend főkolostorává. 1308-ban Gentilis pápai követ felhatalmazta őket, hogy ezentúl Sz. Ágoston reguláit kövessék s kieszközölte, hogy a megyéspüspök joghatósága alól kivétetvén („exemptio"), nagykáptalanokat tarthassanak ügyeik szabad intézésére. Csakhamar — 1329-ben — elnyerik azt a jogot is, hogy generálist választanak maguk közül. Ekkor tájt már vagy hatvan kolostoruk volt idehaza, de külföldön: Lengyel-, Német-, Spanyolországban, sőt Portugáliában is szaporodtak már tűzhelyeik, s mindezeket Budaszentlőrincről igazgatták.

Ez utóbbit, főkolostorukat, királyaink (Károly Róbert, Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás) különösen kegyükbe fogadták s ajándékokkal halmozták el. Nagy Lajos 1381-ben Velencéből elkérette, Magyarországba hozatta s a budaszentlőrinci pálosoknak ajándékozta Remete Szent Pál ereklyéit. Megemlékezik erről az Érdy-kódex is, a Peer-kódex Pál-legendája pedig ekként értesít az ereklyék hollétéről: „Ezen országban vagyon ő szent teste Budának felől egy küs mélyföldön, Szent Lőrinc kalastromába, kinek testét foglalták aranyban és ezüstben, kit tisztelnek és gyakorta látogatnak püspökök és jobbágyok, papok, diákok és közönséges

népek". Mátyás gyakran kilátogatott oda s dícsérte a remete fráterek kemény penitenciáját. Bereg, Diósgyőr, Márianosztra, Gönc, Máramaros pálos kolostora mind még XIV. századbeli s királyi alapítás. Több erdélyit mellőzve, nevezetesebb főúri alapításaik a következők: István erdélyi vajda alapítása Csáktornya (1374); Homonnai Drugeth Jánosé Ungvár (1384); Czudar Péteré és Györgyé a borsodmegyei Lád (1387: innen került ki később Martinuzzi!); Cillei Henrik szlavoniai báné a varasdmegyei Lepoglava (1400 körül); Zápolya Imre szepesi grófé Tokaj (1470); Perényi Imre nádoré Tőketerebes (1502); végül Kinizsi Pál alapítása pálos kódexeink „kirepítő fészke": Nagyvázsony, Veszprémben (1483). Klastromaikról elég bő lajstrom olvasható az Érdy-kódexnek Remete Sz. Pál kihozásáról szóló beszédében is.

E rendnek nem volt női testvérszervezete, így magyar könyvek írására kevésbé ösztönöztetett. Egyébként is többre becsülte a szigorú disciplinatartást, kézi munkát, földmives törődést holmi „sciolus"-ságnál. Mindamellett voltak tudós férfiai, kik rendi krónikájuk megírásáról korán s folytatásáról is gondoskodtak; ennek egy adata szerint Báthori László budaszentlőrinci remetefráter az egész bibliát lefordította magyarra s fordítása Mátyás király budai könyvtárába került. Úgy látszik azonban, hogy magyar könyvet leginkább csak világiak: pártfogóik számára írtak. Tény, hogy csak nagyvázsonyi kolostorukban írt kódexeikről van tudomásunk.

Mindkét, bizonyosan tőlük származó kódexünk: a Festetics és Czech, Kinizsi Pálnak, a nagyvázsonyi kolostor alapítójának felesége, Magyar Benigna számára készült. A férj Magyar Balázs temesi bánnak mostoha fia, Benigna pedig édes leánya volt. Kettejük közt lehetett vagy harminc évnyi korkülönbség, de Kinizsi Pál az apa végső akaratát teljesítvén, 1490-ben nőül vette az akkor 15—16 éves Benignát, rövid házasélet után azonban 1494 novemberében meghalt. A pálosok templomában temették el.

Gazdag fiatal özvegye még két ízben ment férjhez (Horvát Márkhoz, majd ennek halála után Kereky Gergelyhez); harmadik férjét 1519-ben felbérelt gyilkosokkal megölette. Pártfogói kegyelmet eszközöltek ki számára a gyermek II. Lajosnál, Zápolya János azonban, nem respektálva e kegyelmet, 1527-ben elvette tőle birtokát s egy hívének, Bodó Ferencnek adta át. E rejtélyes és szerencsétlen sorsú nő számára írták és állították ki oly díszesen a nagyvázsonyi pálosok a Festetics-kódexet még Kinizsi életében, de már betegsége idején (1493—94), a Czech-kódexet pedig 1513-ban, mikor már Kereky Gergelynek volt a felesége. Különös, hogy ez utóbbi kódex másolója ekkor is „néhai Kenézsy Pál társának" mondja őt.

E két kódexen kívül pálos eredetűnek látszik a Peer-kódex, mely minden jel szerint egy Simon nevű világi ember imádságos könyve volt. Ismeretes lévén a nagyvázsonyi kolostornak egy Csepeli Simon nevű jóltevője, nem lehetetlen, hogy ez a kódex is ugyanonnan ered. Tudjuk, hogy az egyébként domonkosrendi Gömöry-kódexnek, mely szintén imádságos könyv, egy kis részét szintén nagyvázsonyi szerzetes másolta: frater Pál Tétémi, aki „vicarius" volt, vagyis a négy-öt kolostort felölelő nagyvázsonyi vicaria élén állott.

Egy író-egyéniség: a Karthauzi Névtelen

Nemcsak tárgyalásunk rendje szerint, hanem fejlődéstörténeti jelentőségénél fogva is méltán kerül ez áttekintés tetőpontjára az Érdy-kódex. Terjedelem szerint legnagyobb kódexünk (nyomtatásban több mint ezer lapot tesz ki); nem egy valamely szerzet, vagy kolostor megrendelésére és használatára íratott, hanem egy kiváló tudós egyéniség szabad elhatározásának, mondhatnók irodalmi ihletének a szülötte, aki az *egész* magyar szerzetesség írója óhajt lenni, aki „nem enyészti el", hanem „megjelenti és

megírja", amit „Urunk Jézus neki látnia és ismernie engedött". Sokszor sejdítjük kódexeink, kivált a domonkosrendiek olvasása közben egy-egy erőteljes egyéniség szavazendülését a fordításon át, az irodalmi önállósulás megannyi érlüktetéseként, de soha oly határozottsággal és személyes hangütéssel, mint a „Karthauzi Névtelen" hatalmas művében. Semmi kétség: forduló ponton állunk, melyen túl már nem kolostori központok és magányos megrendelők, hanem hovatovább írói személyes kezdemény és hatni akarás intézik az irodalom sorsát. A „penitenciatartó néma remete" már útban van ez új korszak felé s névtelensége kámzsája alatt a felszabaduló írói egyéniség tüzei gerjednek.

Igaz, hogy időben is előre jutottunk. A „néma szerzet"-beli barát 1527 nov. 23-án végezte be munkáját. Ez évben már megjelentek Krakkóban az első magyar nyelvű nyomtatványok, a humanista Sylvester János munkái. Pogány török és „pestifera luteriana heresis" fenyegetik „Bódogasszony országát"; az udvarban erazmista vonzalmak, sőt eretnek hajlamok. „Netaláltán régen elvesztünk volna mi gonosz bíneinkért, ha az édes asszonyunk szűz Máriával az szent királyok ő kegyes esedezésüknek miatta nem táplálnának".

De talán írónkat is megérintette már az új idők szele. Mindenesetre az ő latin nyelvű előbeszéde az első tanuságtétel irodalmunkban a vulgáris, a nemzeti nyelvnek — nem jogai, hanem hasznos és szükséges volta mellett. Utal rá, hogy már majdnem minden nemzet (német, cseh, francia) lefordította a maga nyelvére a bibliát. Azt hiszi, a mi nemzetünk ezt nem annyira tudatlanságból, mint inkább hanyagságból mulasztotta el. E gondolatok fonalán — melyek úgy értelmezhetők, hogy teljes bibliafordításunk ez időben még nem volt — jut el azon szándékának közlésére, hogy vasárnapi és szentek ünnepére való epistolákat és evangéliumokat fordít le magyarázatukkal együtt az együgyűbb s a latinban kevésbbé jártas fraterek és sororok számára.

Rajong a tudós szent Jeromosért; nemcsak előbeszéde utalásaiból látni ezt, hanem e szent ünnepére írt beszédéből; ennek u. i. azon bevezető szakaszait, melyek nem a Legenda Aureából valók — mindaddig, míg fordított voltuk ki nem derül — az ő sajátjainak tekinthetjük. E szerint Sz. Jeromoshoz hasonlatos embert ő-mivóta szerént alig szűlt ez világ; nem is tudja, minémű dícséretes beszéddel szólhasson róla, ki az egész ó- és új-törvényt diáknyelvnek értelmére fordította, az isteni szolgálatot és papi regulát megigazgatta és registrálta, az apostoli regulásság módját a szerzetességnek is kiadta, az egyházi zsolozsmát helyére állította, minden nyelveken értett, minden írásban, minden tudományban bölcs volt, úgyhogy „azon malasztban ez világon fele és mássa nem volt". E „nagy bölcs és malasztos embert" nem is tudja máskép, csak Dániel próféta mondásával méltán magasztalni: „valakik ez világon bölcsek lőnek, olyan fényesek lesznek, mint az csillagus égnek ékössége; és hakik egyebeket igazságra tanojtnak, ollyanok lesznek, mint az szikrázó csillagok mind örökkől örökké". E nagy tudományu szent ember, ki (a Legenda Aurea szerint) könyvek szerzésében munkálkodván, olvasás és írás miatt annyira elepedött, hogy „mint egy görbe ember soha fel nem hajthatja vala magát, hanem kötelet fogván igazulhatott fel ülőhelyéből": Stridon nevű városból származott, „Tót- és Magyarországnak határa között az tenger felől": vagyis azon a tájon, melyet a kódex előszava is szomszédságbelinek („prope nos") mond. Ismeretes, hogy az Érdy-kódex nyelve a szlavoniai magyar nyelvjárás sajátságaira vall: nem lehetetlen, hogy névtelenünk rajongása a tudós mellett az ő nagynevű „földijé"-nek is szól.

Nem egyszer kezdi előadását — mai szóval bátran így mondhatjuk — ihletért való esedezéssel. Sz. Bernátról készülvén emlékezni, az „örök világosságnak kútfejétől, Krisztustól" legalább egy parányi részt kér „írásnak és szólásnak erejire"; a „nagy szent carthusiai szerzetnek", saját szerzetének eredetét s alapító

szentje (Sz. Brunó) életét kezdvén írni: „akarná, ha bévebb értelemnek, szólásnak mondásnak és *írásnak malasztjával* bévölködhetnék", hogy nyilvábban kijelenthetné e szerzet méltóságát. Könyve legvégén pedig, épen a tudományok, egyetemek védőszentjének, Alexandriai Sz. Katalinnak életét írván meg, neki ajánlja jó végre juttatott nagy művét: „kinek én is — úgymond — ajánlom lelkömet, testömet és ez világi életömet, és kérem, hogy ő szent dicsőséges méltósága vegye jó nevön ez mostani írásomat, munkámat és fáradságomat".

Az ő „szegény bínes feje" korántsem keres földi dicsőséget, csak egész odaadással, a tanítani akarónak személyes részvételével szól olvasóihoz. „Egy igen régi írásban találtam"; „ez világ Krónikájában megtaláltam"; „miért szemem elébe akadott volna... sz. Zakariás... neve, meg akarám az ő szent életét es írnia"; mint író beszél így saját mesterségéről és szándékairól. Egész viselkedése inkább az íróé, mint az előadóé; jelen nem levő olvasókat tart szem előtt; utasítja őket, mit hol tanulhatnak meg bővebben, hol olvashatják meg az mai szent evangéliumot, melyet fölöslegesnek lát itt újra leírni; megvallja, hogy nem tudja megállapítani, mikor született Sz. Ágoston; többféle írást olvasott ugyan róla, ám az mind máskép mondja: „de annak mi oka legyen, az nem az én gondom"; Mária szeplőtelen fogantatásáról szólva jelzi, mennyi „visszavonyás, veteködés, arguálás és véleködés" van e tan körül: kik hiszik, kik nem hiszik mind a mai napiglan, holott már 50 esztendeje elvégezte ezt a római szent szék (ezt tehát 1526-ban írta!). Mindez az olvasó megbecsülése, s mintegy szabad, szellemi társalgás vele. Általában nem oktrojál kész véleményeket (olykor fölöttébb is szabadelvű); inkább megértetni, magyarázni óhajt. Magyarázatai közt egyébként nyelvészeti érdekűek is vannak: így a tulajdonnév és ma ú. n. méltóságnév közötti különbségtevés a Sz. Mihály arkangyalról szóló beszédében. Afféle stílusméltatásra bukkanunk Sz. Bernátról szóló

beszédében, kinek is mily „édességes" beszéde lett légyen s mily méltán nevezték ezért mézzel folyónak: „ha ki írását olvassa, megtudja". Jelzi a szép olvasmánynak reágyakorolt hatását is, így a valóban igen szép Exemplum mirabile egyik szakaszáét: „kiben is találunk ollyakat, kikből megmelegöszik mi szíünk, lelkönk".

Nyelve is figyelmet érdemel. Nem öntudatos stiliszta ugyan ő sem, de a legönállóbb és bátrabb fordítók közé tartozik. Nem ragaszkodik a latin szöveg betüjéhez; s bár középkori irodalmi nyelvünk átlag-latinizmusai neki is vérébe mentek át, szövegezése a latin eredetiekétől meglehetősen független: a „szerzés" szabadabb formái közt mozgó. Míg kivált a korábbi fordítók elszigetelten az egyes szavak értelmezésére (mintegy glosszázására) fordították figyelmüket, neki már van érzéke a nagyobb szövegegységek ritmusa iránt. Stilusában már érvényesül az élő beszéd hanghatása s ennélfogva felolvasásra is alkalmasabb, mint az átlagszövegek akadékos, nyelvbotlató szerkesztményei. Gazdag szókincs, tősgyökeres szólások és kifejezések bősége áll rendelkezésére. Kendőzetlen, magvas, izmos, férfiasan hevülékeny stilusa egy középkori Pázmány Péter arcvonalait tükrözgeti elénk.

Ez elődeinél már egyéniebb író személyéről jóformán mit sem tudunk. Maga mondja, hogy a karthauzi szerzet tagja s van egy apáca húga; valószínű, hogy drávamenti születés; mindszenti beszédének ez a kitétele: „haki Rómában volt, láthatta" (t. i. a Kerek Bódogasszony templomát) úgy hangzik, mintha ő is járt volna ottan. Könyve saját kézírása; készültek-e róla másolatok: nem tudjuk. Alighanem a lövöldi (városlődi) kolostorban élt.

KÖNYVE BESZÉDGYŰJTEMÉNY, mely az előszó szerint az egész egyházi évre szólna. Ezt az igéretet azonban csak második része, a szentekről szóló, váltja be, Sz. Andrástól (nov. 30.) Sz. Katalinig (nov. 25.) haladván. Az első, mely főkép vasárnapi beszédeket tartalmaz, advent első vasárnapjától csak farsang vasárnapig

halad, megjegyezvén, hogy a nagybőjti beszédek következnének „de quibus alio loco". Megírta-e „más helyt" ezeket is, nem tudjuk.

A vasárnapi beszédek szakasza kettős sorozatu: *epistolák* magyarázataként huszonegy teljesen kidolgozott —, *evangéliumok* magyarázataként húsz, többnyire vázlatos beszédet tartalmaz (epistolák s evangéliumok szövegével együtt); leginkább Pelbárt De tempore kötetére támaszkodik, de csak ritka esetben ragaszkodik hozzá szorosabban s fejtegetések helyett inkább a históriás, rejtelmes és bizarr iránt tanusít vonzalmat. A szentekről szóló, az előbbinél négyszerte terjedelmesebb részben nem kevesebb, mint 104 beszédet (néha csak legendát) közöl, rendszerint az illető szent ünnepére való epistolával és evangéliummal együtt. E beszédek és legendák főforrásai Pelbárt (De Sanctis) és a Legenda Aurea; néhány darab e kettőnek a szövegéből van kontaminálva, néhány pedig a Catalogus Sanctorumból merít.

Mind beszédeit, mind legendáit számos példával fűszerezi, bár ebben is mértéket tart. Nevezetesebbek: a rágalmazó, kinek büntetésül hosszúra nőtt a nyelve; kegyetlen úr bűnhődése a pokolban; együgyü frater; az Ave Mariát imádkozó ember sírján megfogant asszú estáp-fa; két szűz leány gonosz híre; a tisztaságot tartó özvegy; az exemplum mirabile (e kódex egyik legbecsesebb darabja); az érettük imádkozót megvédő halottak; a világi zöngés hallgatásáért bűnhődő apáca; a diósgyőri porkoláb; Jámbor László soklyosi porkoláb.

Vasárnapi beszédeinek kivált első sorozata érdemel figyelmet, abban is az adventi beszédek, melyek a világ közelgő végéről, az Anti-Krisztus eljöveteléről s Krisztusnak ítéletre jöveteléről, az utolsó ítélet „szertartásáról és mivoltáról" adnak elő figyelmet lenyűgöző tudnivalókat. Doctoroknak mondások szerint mi már a világ utolsó időszakában, a „hatod idő"-ben élünk; elvénült ez világ és közel vagyon fogyatkozásának végezeti; azonképen vagyon

dolgunk, mint a vén embernek: nyögésre fordult az elmult öröm és vigasság: „ha leíl es jaj, ha felkel es jaj". Nyilvánvaló jegyeink vannak róla, hogy közeledik az Anti-Krisztus országlása: minden országok töretnek, szent egyházak pusztulnak, gonoszságok bővülnek; itt van már az eretnekség, itt az „átkozott Luther, ki nagy sok országokat megdögletött átkozott hitetésével"; mely sokan vannak az ő „regulája alatt, kik mind erdegnek adták ennenmagokat és Krisztusnak irgalmasságátul elszakadtanak". Mennyien vannak mostan Törökországban, kik „avagy haláltul való féltekben, avagy ezvilági gyenyerűségnek miatta elhajlottanak az pogányságra". (Más helyt a „husztokat" is említi: a huszszitákat. Mindszenti beszédében ismét az „átkozott Luthernek sectáját" s az „átkozott, erdöggel tölt kalomár Makchumet"-et.) Az Antikrisztus Corozayn városban lesz születendő; neveltetik Betsaydában. Tisztának születik s eleinte hisznek neki az emberek; utóbb azonban erőt vesz rajta a sátán (ki felódoztatik azon kötélből, mellyel Sz. Mihály arkangyal megkötözte volt) s innenfogva gonoszsággal lesz teljes; jövendőket mond, melyek betelnek; elrejtett kincseket meglel s hatalmas lesz velök; aki nem enged neki, megöli, isten néven imádtatja magát s nagy vérontást teszen. Ekkor azonban feltámasztja Isten Illést és Énókot, azok mindenek szeme láttára mennybe mennek, mire sokan megtérnek, Isten pedig pokolra sujtja az ellenséget.

Az utolsó ítéletet csodák előzik meg: tenger megárad, elapad, csillagok megállnak, tüzes szélvész támad napnyugatról, földindulás lészen, minden teremtett állatok meghalnak, hegyek leolvadnak s a föld színe „eligyenesül". Az ítélet Jeruzsálem táján, Jozefát völgyében lesz, az Olajfák hegye alatt, melyről Krisztus mennybe szállt s hol szűz Mária koporsója vagyon. Angyalok világszerte egybegyűjtik a halottak hamvait; megzendül Krisztus szava: menny, föld, tenger, pokol feneke megrendül, felhangzik az őrangyalok rettenetes kiáltása: „Keljetök fel halottak és jőjetök

az ítéletre". A jók Krisztus jobbja felől sereglenek a hegyre, fel az égig; a gonoszak az ördögökkel együtt lent a völgyben és körösleg, tűzben, lángban, mert míg az ítélet tart, égni fog akkor mind e széles világ. Megkezdődnek a „vádolások"; vádolja a bűnösöket a szentírás, Krisztus vére hullása, tulajdon bűneik s a pokolbeli ördög; bizonyságot tesz gonoszságukról Isten, az őrző angyalok és tulajdon lelkiismeretük. Erre Krisztus kimondja a sententiát: megáldja Máriát, az apostolokat, mártirokat, konfesszorokat, szent szűzeket és a jó híveket; s megátkozza a kárhozottakat; ezek alatt megnyílik a föld s elnyeli őket mind a nagy tűzzel és világnak dohával egyetemben.

Az ítélet után megtisztultatik a világ négyképpen való tűz által: a felső éltető állat, a pokol, a purgatorium tüze s ezvilágon való tűz által. A világ mostani képe, színe, személye elmulik; mind „semmivé tudatik" ami volt; új egeket, s új földet teremt az Úr. Hogy menny, föld mily állapotban öröködik meg akkor, arról „sok bába hír, beszéd vagyon"; de a szentírás-magyarázó doctorok tanításában kell megállanunk. E szerint a föld megállapik a többi égi test közt, azon a helyen, hol Isten letette; szép tiszta lesz, mint a kristály, „igyenes, mint a megsíkárlott tábla", víz lesz köröskörüle, mind fenekéig átlátható. Nem lesz többé setét, homály, szél, hó, eső, nehézség, éhség, szomjúság, fáradság, csak tiszta világosság. Egek, csillagok megállnak forgásoktul; vettetvén leszen a nap napkelet felől, a hold napnyugatra, szépen világosítván mint a teremtéskor. Hét, hónap, esztendő nem számláltatik többé: megáll az idő.

SZENTEKRŐL SZÓLÓ BESZÉDEI és legendái, mint említettük, nincsenek egy valamely szerzetesrendhez kötve, helyesebben: valamennyinek az igényeit szemmel tartják. A rendalapító szentekről: Domonkosról, Ferencről és Kláráról, Bernátról, valamint a pálosok „őséről", Remete Sz. Pálról s ezzel kapcsolatban Antalról bőven

emlékezik, mindig oly fogalmazásban, mintha ő maga az illető szerzet tagja volna. Legterjedelmesebben saját szerzete eredetéről és alapítójáról (Sz. Brúnóról) ír, Franciscus de Puteo (Du Puits) karthauzi szerzetes Vitá-ja alapján, szabadon toldva, rövidítve rajta. A Grande Chartreuse vidékének leírása ebben a legendában, mint a vadregényes tájkép egyik primitív példája érdemel figyelmet. A magyar pálosrenddel való vonatkozása miatt kiemelendő Remete Sz. Pálról szóló kétrendbeli közleménye: e szent „élete" (a Sz. Jeromostól származó legenda nyomán) és „kihozása". Amabból ismeretes a szentnek hollótól való tápláltatása a pusztában: hatvan esztendőn át naponként egy fél cipót hozott neki valamely holló, mikor azonban a puszta szélén remetéskedő Sz. Antal meglátogatta, egész cipót hozott nekik, mely önként „hasonketté válék". A kihozásáról szóló beszéd adatai: testét 380-ban vitette a pusztából Bizáncba Emánuel császár; 550-ben egy „veneccei dús palogár" Lanczló Jakab elkérte s viteté Velencébe Sz. Julianus mártir egyházába; 1381-ben Nagy Lajos a velencei urak engedelmével Magyarországba hozatta, adá a budaszentlőrinci pálosok egyházának, hogy ott „az ő fiai mint atyjokat és szerelmes mestereket tisztelnék". A kódex írója ezt az alkalmat arra is felhasználja, hogy összeállítsa a magyar pálos-kolostorok lajstromát, alapítóikat is sorra megnevezvén. Az imént említett Remete Sz. Antal „kihozásáról" szóló legenda (a Catalogus Sanctorum alapján) a legfantasztikusabb olvasmányok egyike; kalandos útazás Konstantinápolyból Egyiptomba; ott félelmes fenevadak a pusztában; a szent remetéskedése helyén szerzett kolostor igézetes némasága, melynek oltárai kristályból vannak s lámpásait a csőrében hozott lánggal egy estendet berepülő fejér madárka gyújtja fel; a sír feltalálása csillag kalauzolásával; a szent testtel való visszaútazás Konstantinápolyba feltámasztásokkal, pokolszelletek kiűzésével: ezek s más csodás, meglepő és borzalmas részletek e történetet méltó párjává avatják Sz. Makár legendájának.

A mi szemünkben azonban a magyar szentek legendái a néma barát legendariumának legbecsesebb darabjai. Nemcsak azért, mert hőseik magyarok, Árpádvérből valók, nemcsak mert e legendákat máshol egész kolostori irodalmunkban nem olvashatjuk, hanem mert Szent László és István legendájában, valamely krónikát véve alapul, voltakép magyar történetet ír, s így e legendáiban történetírásunk legelső magyar nyelvű termékeit kell üdvözölnünk, nyelvükben pedig a magyar történeti stílus első zsengéjét.

A bevezető beszéd s a befejező példák leszámításával u. i. Sz. László legendája címén a XI. század magyar történetét kapjuk meg Névtelenünktől, Szent László haláláig terjedőleg. Némely adatai, s egész szövege egy ma már ismeretlen krónikára utalnak, melyet kódexünk „az országnak régi krónikája" néven emleget s melyet magyar szentekről szóló beszédeihez Laskai Ozsvát is forrásul használt. Sz. Istvánnak csak utolsó éveiről szól, jellemzi a halála utáni zavarokat, majd részletesebben adja elő a Béla-ág történetét, Salamon s a hercegek viszályát. Vazul megvakíttatását Gizellának tulajdonítja. Érinti Béla párbaját a pomeránival, a kérlési (cserhalmi) ütközetet, de a leányrablás mellőzésével; László váci látomását (a Géza feje felett arany koronát tartó angyallal); a váci monostor építését (de a vezérszarvas motivuma nélkül), Salamon és László párbaját Pozsony alatt. Sz. Lászlóról ezeket tudja: Korontál- és Horvátország meghódítása; Salamon fogsága, szövetkezése a kúnokkal, veresége, halála Pólában; László hadai kún, orosz, lengyel és cseh ellen; a váradi monostor építése; keresztesek vezérsége; halála; a testét vivő szekér magától való elindulása Várad felé.

Névtelenünk történeti érdeklődésének már abban is élénk jelét láthattuk, hogy a magyar pálos-rend kolostorainak s kolostoralapítóinak lajstromát jónak látta közölni az említett helyen. Még határozottabb bizonyítéka annak e mostani eljárása: nem éri be

azzal, hogy Pelbárt Sz. László-beszédeiből összeállítja a maga bevezető beszédét s függelékül a példák csoportját, hanem valamely legenda lefordítása helyett a XI. század történetét írja meg s annak keretében Sz. Lászlónak mint magyar királynak életét. Világi történet ez, a nemzet-történet egy részlete, melyhez aztán függelékül járulnak a legendás elemek: példák és csodatételek (levegőbe emelkedése; imádságára szarvasok, bivalyok jönnek az éhező had elé; vakság gyógyítása; az ispán s az ezüst tál; a tatárok által szórt pénz kaviccsá változik; szenttéavatásakor az égen fényes csillag; kezetlen, lábatlan gyermeknek keze, lába nő). Ne hagyjuk említetlen, hogy legenda-szövege egy sokat vitatott kérdést is eldönt, azt t. i. hogy egy máig ismert gyermekjátékunk „Lengyel Lászlóján" melyik László királyunk értendő. Nos, maga Szent László, aki — kódexünk szerint — „méltán hívattatik anyjáról lengyel Lászlónak".

Szent István legendájában is alig merít valamit Pelbártból. Krónikás alapon — az „országnak krónikájára" hivatkozván — jórészt abban is világi történetet nyujt. Főbb tárgyai: István hadai Koppány, az erdélyi Gyula, Havasalföld ellen; a zacskópénz története (mikor a szegények közt alamizsnálkodván, azok megtépik szakállát); koronakérés Rómából; Imre halála; Vazul; István halála, canonisatiója. — Imre legendáját már Pelbártból meríti, de abban is utal bizonyos „Nagy Krónikára", amely szerint Imre — érdekes, történetírásunktól csak újabban értékesített adat! — az 1000.-ik év betelésekor született. Egyébként az ismert legendás elemeket tartalmazza (a hét csók; a fogadalom; tiszta házasélete; Eusebius caesariai püspök látomása; Korláth vezeklése).

Gellért és Erzsébet legendáját Pelbártból meríti, az utóbbihoz az Aurea legendát is felhasználván. Gellért-legendájából hiányzik a „symphonia hungarorum" anekdotája s Ajtony története. Er-

zsébet — „nemes asszonyunk és nemzetünk Magyarországból" — legendájának ismert szép részletei: a rózsa-csoda s a poklos példája.

Névtelenünk kivételes tulajdonai közé magyar történeti műveltségét is odaszámíthatjuk: érdeklődését „ez áldott keresztyén ország" — „ez szegény Magyarország" dicső multja iránt.

A multtal való minden összehasonlítás a jelent vádolta már ekkor. S írónk nemcsak afféle szokványos elégedetlenségnek ad hangot, minőt a középkor prédikációiban rendszeresen találhatni — mint pl. torkig ülünk a fertelmességekben; Sz. Elek istenfélelemre tanítá jegyesét „nem a mai időnek módja szerént"; Sz. Imre alázatosságának hol találjuk mostan mását? — az ő vádjai elevenbe vágnak és rideg valóságokra sütik rá az elfajultság bélyegét. Szent István, hadai nyereségéből szentegyházakat és kalastromokat rakatott „kiket az mastani jobbágyurak és nemesek felégetnek, elpusztojtnak és magoknak foglalnak, — kiknek bosszúállója az teremtő Úristen!" Szent István az egyházi népeket és fejedelmeket vizitálta, examinálta, vajon hozzálátnak-e anyaszentegyházhoz, vigyáznak-e az szegény népön, szerével viselik-e pásztorságukat, s a restet, tunyát megfeddette, a szent életüt lelke szerént szerette; így választá az apátúrszerzetből Sebestyént esztergomi érsekké, frater Asztrikot kalocsai érsekké, s pécsi püspökké frater Maurost, — ilyen szentatyákat „kik nem pusztojtottak, mint az mastaniak; kik gonoszságra nem költötték az szentegyház jószágát, mint az mastaniak; kik el nem rekkentötték Krisztusnak részét-jószágát, mint az mastaniak; kik sem házsártra, sem torkosságra, sem drága ruházatokra nem vesztögették az szent alamizsnát, mint az mastaniak! Annak okáért minemő jámborságban és szent életben éltenek az régiek, nyilván vallja anyaszentegyház. Viszonellen az mastani országló és egyházbíró fejedelmekkel pokol —, nem menyország telik bel!"

Ütött a magyar középkor végső órája: „ez világ elvénült és közel vagyon fogyatkozásának végezeti". Szent István épületének

falai megrepedeztek. Az omladozó bástyán könyvvel kezében áll és vádol egy erős férfiú, kiből a kolostorokban még tisztán megőrzött középkor lelke szól; ott áll vele együtt az ereje teljességét még csak most kifejteni kezdő kolostori magyar irodalom, hogy a következő pillanatban mindnyájukat maguk alá temessék a romok. „Magyarország nagyobb részre elvesze, mind Laos királlyal és az urakkal".

KÓDEX- IRODALMUNK anyagának e részletes áttekintése meszszebbmenő tanulságokkal is szolgál: megmutatja, hogy a liturgikus szövegekből és kötelező ájtatossági olvasmányokból kiindulva, mily irányt vesz az apácakolostorok irodalmi érdeklődése, mihelyt — a vallásos inspiratio körében ugyan megmaradva — szabadabban szemelgethet az egyetemes latinság szövegkincsei közül. Kétségtelennek látszik a tapasztaltak alapján, hogy selectiója, a misztika jelentékeny érvényesülése mellett, részben már szépirodalmi jellegű, amennyiben előszeretettel választ lefordításra oly szövegeket s művel nagyobb arányokban oly műfajokat, melyek a vallásos tanítás fonalán függenek ugyan, de képzeletet és kedélyt önerejükből is élénken képesek foglalkoztatni, s a figyelmet nemcsak célzatukkal, hanem, akár attól megválva, saját tárgyukkal is képesek lekötni. Egyszóval ez irodalom ízlési iránya nagyban és egészben már a szórakoztató olvasmányok felé mutat, amellett, hogy mindvégig megmarad „az szívek áhítatjában", a „lelki édesség" hangulatízlelésében.

„Kolostori íróink — jegyzi meg Katona Lajos — úgy látszik, kapva kaptak a középkori vallásos, vagy inkább csak épületes irodalom minél romantikusabb termékein . . . Ha mostoha körülmények csakhamar útját nem állják a szépen megindult fejlődésnek, . . . nálunk is bizvást gazdagabb virágzásra jut a középkori regényes költészet vallásos ága . . . A kolostori írók ízlése, amennyire ez irodalom gyér emlékeiből ítélnünk lehet, nagyon ked-

vezett e termékek meghonosodásának". — De hadd idézzem az egész mesteri összefoglalást, mely kolostori irodalmunk legkedveltebb tárgyait újból elvonultatja szemünk előtt s ízléstörténeti oldaláról is jellemezheti azt:

„Sz. Elek legendája nem kevesebb, mint hat kódexünkben van meg. A Kazinczy-kódexben olvasható Barlám és Jozafát írója (értsd: másolója) kedves naívsággal vallja be, mint gyönyörködött ő maga ... e szép indiai regében. A Sándor-kódexbe egy Hrotsuitha-drámán kívül útat talált a Tundal látomásának egy drasztikus töredéke, mely a pisai Campo Santo legbizarrabb freskójára emlékeztet. A Nádor-kódex a Visio Philiberti néven ismeretes költeménynek, a lélek és test híres vitájának próza-fordításával kapcsolódik e körbe. Ugyanide sorolandó a Példák könyvébe ékelt Haláltánc is, az előtte álló rokontárgyú versezettel. Az Ehrenfeld-, Virginia- és Simor-kódex a legrégibb Ferenc-legendák közül a színesebbeket válogatják ki; azokat, amelyekben a leghívebben tükröződik a Poverello pantheista lelkének a Teremtőt és teremtményeit egy szerelembe ölelő rajongása. A Legenda aureának, a középkor e legnépszerűbb könyvének, jóval több mint a fele, de kétségkívül az érdekesebb, a képzelemre hatóbb fele benn van az Érdy-, Debreceni-, Cornides-, Érsekújvári- és még több kódex prédikációiban. Az adventi szentbeszédek a legszívesebben az utolsó ítélet tizenöt előjeléről, az Antikrisztus eljöttét követő világpusztulásról szólnak, s a pokol kínjait, a purgatoriumban bűnhődő lelkek szenvedéseit és a menyország örömeit festik eleven színekkel. A legszebb Mária-csodák dús választékával kedveskedik a Kazinczy-, Horvát- és Tihanyi-kódex. Pelbárt szárazabb scholastikus műveinek e magyar szemelvényein is szembeszökő az átdolgozók azon törekvése, hogy a nagy tárházból a legtarkább, a legcsillogóbb ékítményeket vegyék át; kevesebbet törődnek a szilárdabb alapozással és a vaskos gerendákkal, a theologiai tudomány nehézkes apparátusával, amelyen e lengébb járulékok

ott, ahonnan vették őket, inkább csak mellékes szerepet játszanak. A karácsonyi és húsvéti prédikációk az apokrif evangéliumokat szólaltatják meg olyan részletek dolgában, amelyekről a kánoni könyvek a középkori ember csodákra éhes lelkének nem tudnak eleget mondani".

Mindezekhez vegyük még hozzá Ádám és Éva, Sz. Anna és Sz. Makár Teleki-kódexbeli legendáit, mert azok adtak alkalmat Katona Lajosnak az idézettek kifejtésére, meg a fentebb ismertetett, nagy számú, igen érdekes, csodás, vagy regényes példákat és látásokat: s akkor ez irodalomtipus általános vallásos jellegén megízelítettük a fűszert, mely nemcsak arra alkalmas, hogy a profán világból érkezettet átédesgesse az áhitat tiszta lelkiségébe, hanem hogy ingerül szolgáljon a nemzeti nyelven belül egy újabb, világi irodalmi ág kisarjasztására is. A Katona Lajostól említett „mostoha körülmények" azonban, bár némely sarjakat átengedtek, egészben véve útját vágták ez irodalomtipus átfejlődésének. Mohács e kolostori irodalom reménységeinek is „nagy temetője" lett.

VIII

A KOLOSTORI IRODALOM NYELVE ÉS VERSFORMÁI

EZ a magyar nyelvű kolostori irodalom, melynek hagyatékát megismertük, egészben véve a középkori latinság függvénye. Nem jelenti valamely új, nemzeti irodalmi műveltség spontán kitermelését, hanem a magyar egyház kisebb tanultságu elemeinek is beavatását az egyetemes európai műveltségbe, ez utóbbinak befogadását, vulgaris nyelven népszerűsítését az egyházi renden belül, főkép a kolostorokban. Eredetiségét nézve, a latin nyelvű hazai irodalom kétségkívül sajátabb: legalább is történetirodalmában gyökeresebb nemzeti tulajdonunk. Mindamellett épen a nemzeti irodalmi műveltség szempontjából jelent páratlan kezdeményt ez a vulgaris nyelvű, a kor szempontjából alsóbbrendű irodalmiság. Fejlődéstörténeti jelentőségre csak a XVIII. századvégi „megújhodás" fogható hozzá, mely époly kezdeményező a profán, világi európaiság nosztrifikálásában, mint emez a vallási szellemű európaiságéban. De az csak korszerű megújhodás, ez első magvetés. A mag idegenből való: faji lelkiség, történelem, tömegek és lángelmék dolga lett a palántának idővel hazaivá egyénítése. A nemzeti egyénítés első lépése a nyelvi befogadás s azt tette meg kolostori irodalmunk.

Maga az irodalmi közvetítés csak egyes kolostorok szűk körére szorítkozott ugyan: de az a nyelv, mely ott irodalmivá képződött: élt és terjedt a kolostorokon kívül is, s a papság által íratlanul is közkinccsé válóban volt. Nem pusztult el a középkor nagy katasztrófájában sem, sőt egyetemes alapjává vált minden további

fejlődésnek. Kolostori irodalmunkban nem egyedüli birtokosát, csak megrögzített emlékét kell látnunk a középkorvégi művelt magyar nyelvnek. Élt az már ekkor írástól megválva is. Ötszáz hosszú esztendő nem telhetett el hiába! S ha ma kódexeinket olvasgatjuk, ma, a nyelvújítás és a nemzeti klasszicizmus nagy százada után: méltán csodálkozunk e legkorábbi magyar irodalmi nyelv gazdagságán. Ismeretes, mily keveset változott azóta nyelvünk hangalakja s mai helyesírásra áttéve mily könnyen megérthetjük kódexeink nyelvét. Nos, szó- és stíluskincsének is él a törzse s irodalmunk szinte változatlanul él vele mind a mai napig. Aki e régi nyelvet jól ismeri, az nem azon fog csodálkozni, hogy mily keveset változott nyelvünk azóta, hanem hogy mily sokat fejlődött, mily gazdag készletet gyűjtött fel odáig. E fejlődés korábbi menetét írott emlékekből kevéssé ellenőrizhetjük. De nem is mind írásban ment az végbe: magyar királyi udvar, előkelő főúri házak világi műveltsége épúgy hozzájárult emeléséhez, mint a maga deákságát élőszóval tolmácsoló egyház. Hogy azonban irodalmi használata által mit nyert, s hogy mai állapotához oly meglepő közelségbe főkép *az* által jutott: azt kódexirodalmunk legkorábbi és legkésőbbi emlékeinek egymásmellé állítása tünteti fel legnyilvánvalóbban. A Jókai-kódex nyelvétől, stilusától egész világ választ el bennünket, a Karthauzi Névtelennel már meghitt közvetlenséggel társaloghatunk.

Bármily gazdag lett légyen u. i. egyháziak, világiak élő magyar nyelve, azt a tulajdonságot, mely a nyelvi műveltséget betetőzi, konzerválja, közkinccsé szilárdítja s újabb fejlesztésére ösztönöz: a szövegszerű kiképzettséget csak irodalmi gyakorlat szerezhette meg számára.

MINT AZ EGÉSZ KOLOSTORI IRODALOM, e zsenge magyar irodalmi nyelv is kisebb-nagyobb mértékben a latinnak függvénye. Korántsem oly egyszínű ugyan, mint hiszik, s nem csak kor- és

táj-, hanem egyén szerinti különbségek is épúgy találhatók benne, mint akár a legmodernebb irodalmi nyelvben.

A latinhoz való viszonyában, mint már tudjuk, bizonyos történeti fejlődés lépcsőfokai különböztethetők meg.

Az elsőt írott szöveg alig képviseli, mert az még az irodalom-előtti érintkezések korszaka. Élő szóval előadott beszédek értendők itten első sorban (mint a Halotti Beszéd), melyek valamely latin előképre támaszkodtak, de nem fordításai voltak annak, hanem csak emlékezetből való szabad tolmácsolásai. E fázisban a latinnak szöveg-nevelő hatása kevés, legfeljebb reminiscentia-mérvű. Ez mintegy irodalmonkívüli érintkezése az élő magyar nyelvnek a latinnal s természetesen tovább tartott az irodalom élénkebb meginduláса és virágzása idején is.

Sokkal szorosabb viszonyba lépett a magyar a latinnal a lassan-lassan meginduló fordítások útján, melyeknek első példája a Halotti Beszédet kísérő Monitio, tömeges képviselői a középkor-végi kódexek. A latin hatása itt már szövegformáló jelentőségű s kivált kezdetben és a hivatalos egyházi szövegek fordításaiban igen nagy arányú: mondattant és stílusformákat teljességgel el-idegenítő. Mérsékeltebb a későbbi szövegekben s a tanítás szabadabb műfajaiban. Ez utóbbiakban u. i. az eredeti szöveg tekintélye nem volt oly korlátlan, mint a hivatalos, vagy épen szent szövegeké s szabadabb fordítást is megtűrt, vagy régebbi fordítás modernizálását, míg a szent szövegek (bibliai szakaszok) fordítása nagyrészt érintetlen maradt s archaizálódott.

Az irodalmon kívüli szabad tolmácsolás, másfelől az irodalmi fordítás nyelvi eredményei kölcsönösen hatottak egymásra: ezéi részben kikerültek az életbe, amazéi a fordítás gyakorlatába szivárogtak vissza. Az irodalmi nyelvre nézve e folyamat magyarosító jelentőségű volt: a korai kódexek nyers, sőt különc latinizmusai részben visszahúzódtak, leköszörülődtek hatása alatt s a középkor végére bizonyos egyensúly állt be, valamelyes össze-

egyeztetése a nyelv eredeti és kölcsönzött formakincsének. Ami latinizmus még ezek után átlag-tulajdona maradt az irodalmi nyelvnek, az sokáig meg is rögződött s részben támasztéka lett a barokkvilág újabb ellatinosító törekvéseinek.

A KÓDEXEK IRODALMI NYELVÉT első sorban nagymérvű latinizmusai különböztetik meg a mindennapi élőbeszédtől. Amint a latin volt az igazi irodalmi nyelv, úgy a magyar is a latintól eltanult formákkal és szerkezetekkel vált irodalmivá: azaz latinszerűvé, deákossá. Latinizmusai túlnyomó része ma fölösleges és nyelvrontó átvételnek, utánzásnak látszik s idővel, részben még a középkor folyamán, tudta is pótolni azokat a magáéból, az itthoniból. De nem is tudatos, nem akart átvételek voltak azok, hanem kénytelen következményei annak az alárendelt helyzetnek, melyben az írásbelileg még kevésbbé használt vulgaris nyelv állt a kész szövegformákkal rendelkező nagy tekintélyű irodalmi nyelvhez, a latinhoz viszonyítva. A gyermek és a felnőtt ember viszonya ez: szellemi gravitatio, mellyel szemben a gyöngébbnek, a még öntudatlannak, eszébe sem juthat védekezni, ellenállást kifejteni.

A fordítás feladata kétségkívül leleményességre és bátor kezdeményezésre szoríthatja a fordítót. De e kezdetleges állapotban minden gond és találékonyság az egyes szó visszaadására irányul; aki fordít, az nem író, nem stílművész, hanem csak „magyarázó", glosszázó; ennélfogva kitermel új szavakat képzés, összetétel által, lefoglal régieket új, átviteles jelentésre: tehát végnélkül gyarapíthatja a szókincset: — amit azonban készen kap az idegen nyelvből: ez egyes szavak rendjét, viszonyítását, mondattá fűzését, a mondatok, majd egész szakaszok egymásba kapcsolását, visszaés előre utalását: azt gondolkodás nélkül átveszi, elfogadja. Szövegezési terve nincs; nincs is rá szüksége, átadja azt neki, reátukmálja a latin. Mint az építészetben: adva van egy valamely korszakos stílus s mindenki aszerint épít, csak az anyag (a szókincs)

előteremtéséről gondoskodik maga. A primitív magyar irodalmi nyelv egész „épülete" egyházi deák stilusú.

Kezdődik a deákos íz sokszor már a szó betűszerinti lefordításával: „mondását meghívá" (= megvoná, visszavoná) — „szűlésnek kínjától idegenek" (= bántatlanok, mentesek) — „keresi vala (= iparkodék) elbocsátni útet"; folytatódik a szókapcsolatok és vonzatok idegenszerűségeivel: „ne akarjatok félnötök" (= ne féljetek) — „félni a kínt" (= a kíntól) — „gyötreni serények" (= szeretnek gyötörni); majd pedig teljesen kibontakozik bizonyos szerkezetsablonok állandóságában. Ez utóbbiak közül az ú. n. „egyeztetés", az igehasználat latinizmusai, az ablativus absolutus s a körmondatosság a nevezetesebbek. Lássunk néhány példát mindezekre.

Az „egyeztetés"-re, mely a magyarban fölösleges, vagy hibás, ott van mindjárt a Te Deum laudamus fordítása a Döbrenteikódexben: „Istent tégedet dícsérönk, urat tégedet vallonk"; ilyenek még: „én tégedet királyt atyámat, ... tégedet királné asszonyt anyámat" (parancsolómnak esmérlek); „senkit magadnál gyarlóbbat (= gyarlóbbnak) ne tarts"; „kik tesznek szerzeteseket angyalokhoz egyenlőket" (= egyenlőkké); „ki hivatik vala frater Nicolaus"(-nak); „melyet látsz én tőlem származottat". Különösen a jelző hátravetése hoz magával törvényszerűleg efféle egyeztetéseket, mikor a magyar egyébként közönséges jelzős kapcsolatot használna, vagy jelzői mellékmondatot: „Ó szép ajakak, istenfia gyakorlatos csókolásával megistenültek!"; „az útat mind bevontat bíborral"; „engömet elálmélkodottat"; „Krisztus jegyesének, kívánónak felmenni tekélletes életnek méltóságára"; „Szűz Máriától, minden eredetbűntűl megtartatottul". — Olykor keverékformák kerülnek elő s tüntetik ki rikítóbban az idegen szerkezet bizarrságát: „mondd meg tehát, mitől félsz te inkább? Felele (az ördög): Krisztusnak vérét és kénszenvedését"; „atyja mondatik vala Eusebiosnak, görögöknek császára"; „nevezék Bábelnek azaz röbögő

(= dadogó)"; „ez gyermeket elevenen és mindenestől meggyógyultat". Ily egyvelegek mutatják legjobban a fordítónak efféle formai kérdésekben teljességgel gyanutlan naivságát, vagy ha úgy tetszik, közönyét, önállótlanságát. Figyelme nem öleli fel a szerkezet egészét: csupán részletre irányul.

Az egyeztetés különcebb formái jobbára kivesztek, vagy legalább is megritkultak a középkor végére. Sokkal állandóbbnak bizonyult s részben máig nyomot hagyott nyelvünkön az igei szerkezetek latinizmusa. A latin szövegtipusnak egyik stilusigazgató tényezője az ige. Szenvedő alakjával az alany állandósítását, az egyszempontu szövegezés zavartalanságát szolgálja; infinitivusos szerkezeteivel a mondatképzés takarékosságát, mód- és idő-rendszerével az alárendelő viszonyítás határozottságát. Mindezekre megvan a magyarnak is saját eszköze, de irodalmisága kezdő szakában a latin szövegtipus e jellegzetes szerkezetei is elözönlötték.

Passivum kétségkivül volt s önként kifejlődhetett a magyarban is: túltengő használata azonban — effélékben is, mint „megtisztultatik" — „megbizonyultatik" — „reáfeleltetik" — „egészségnek meggyógyítási orvosoktul kételkedtetnek" — „behörpentetnek vala" — „sem hadban, sem hamisan nem győztetik" — „erről ilyen példa olvastatik" stb. — latin hatás: az irodalmiság megkülönböztető vonásai közt a feszesebbek egyike a nyelv arculatán.

„Szeress nem tudatni" (ama nesciri) — „érzöm magamat meghalni" — „ne szenvedjed meghalni a fiát anyja nélkil" — „neköm szólnia megtagad" — „mit gondolod te magadat sokáig élned" — „kezde alonnom kelletni" — „valaki tudja magát sokáig élni": efféle infinitivusos szerkezetekkel tele van kódexeink nyelve, s idegenszerűségüket nem takarhatja el az igenévnek olykori magyaros ragozottsága (szólnia, élned). Még a lét-ige infinitivusa is sűrűn előkerül ily szerkezetekben: „meglátod űtet teljes lenni szeretettel"; találunk valami sajátságos multidejű infinitivust

is, még pedig magyaros ragozással: „vallom ... te felségödet nehezen megbántottam lenni" — „higgyük történtnek lennie ezeket mü rajtunk" — vagy legalább magyaros kiegészítéssel: „akkoron láttatik bölcsnek lött lenni": s ily esetekben a latin szerkezet szigorú szabályába valami kedves naivságot lop bele a magyar nyelvérzék. Néha vakmerő bonyolultságtól sem riadnak vissza: „kit hallátok nagy szeretettel szolgáltnak lenni Erzsébet asszonyt" (= kiről hallátok, hogy nagy szeretettel szolgált Erzsébetnek): s ez a legkésőbbi kódexek egyikében, a Tihanyiban bukkan elénk!

Legmakacsabbul tartotta (s tartja még) magát nyelvünkben a felszólító vagy feltételes igemód használata az időhatározó s még inkább a megengedő mondatokban. Enyhült utóbb ennek a latinizmusnak a merevsége is, de itt még szórendi idegenszerűséggel is bonyolul: „jóllehet, hogy én legyek ... bínes ember" — „mikoron (= holott) te ne légy nagy tudományu diák" — „jóllehet ne tudna diákul" — midőn (=holott) volna okosságos".

Az ablativus absolutust, mely szintén a szöveg-oekonomia eszköze, mert mondatrészként kezelhet mondatértékű közleményt — természetesen nem utánozhatta a magyar teljes hűséggel, de kifejlesztett valami, ahhoz hasonló szerkezetet: „ki megmondván" (ami megmondatván, ennek megmondása után) — „az beszédek elvégezvén" — „imádság lévén".

Ezek s efféle részletek szöveggé való összefonása, a szövegfolytonosság eszköze: szintén latin módra megy: körmondatosan; s e kötőszós, látszatra végtelen folyamatosság tetőzi be a szerkezetformák s az egész nyelvstilus latinosan irodalmias jellegét. Nyissuk fel valahol a Legenda aureá-t s lássuk mondatéleit: „Erat autem ... et ... qui ... Cui ... Cum autem ... Traditus autem ... Quo perveniens ... De elemosinis vero ... At vero pater ... Quorum cum aliqui ... Reversi autem ... Sponsa vero ... Cum igitur ... Cum autem ... Quod factum ..." stb., stb. Nyílvánvaló a szakadatlan folyás stilus-ideálja, sőt több: a folytonosság

gondját ki is tüntető, mutogató stilusé. Efféle folytonosságra az élőbeszéd nincs berendezkedve; ez mesterséges (és jórészt fölösleges) jelzése, csaknem fitogtatása az igazi szövegszerűség, az irodalmiasság meglétének, holott a gondolat meg tudja éreztetni szomszédaihoz való viszonyát, még ha az nincs is külön eszközökkel kifejezve. E kötőszós modor a gondolat minden továbbmozdulását mintegy összeadási jellel látja el (et, autem, vero), személyi és tárgyi vonatkoztatással (qui, cui, quorum; quod), vagy határozós, többnyire időbeli viszonyítással (cum) fűzi a megelőzőhöz. Folyvást nyilvántartja, szemléli és mutogatja a gondolat lépéseit. A szövegezés e túltudatossága azonban jórészt papiros-művelet, írásbeli körülményeskedés. A felolvasás, a hangos beszéd nem is igen alkalmazkodik hozzá: leereszkedik és szünetet tart tulajdon törvényei szerint ott is, ahol kötőszó, vonatkozó névmás megszakítatlan továbbmenést jelez, — s ezzel leleplezi a szövegfolytonosság fictiv jellegét. Nos, a primitiv magyar irodalmi nyelv egész naivsággal követi raffinált előképét e tekintetben is, s minthogy szót szóval fordít, híven lemásolja e kötőszó-ornamentika valamennyi csokrát, arabeszkjét: „Azért ez (az) oka, hogy nagyobb kén nincsen pokolba, mint Istennek színét nem látnia. Kiről úgymond aranyas beszédű szent János: Ha . . . előmbe ezörképpen való ként vetendesz, . . . olyan nagynak nem aléjtom . . . mint ezt, hogy a gonosz bínösök kirekesztetnek a dicsőségös . . . társaság közül . . . mert kirekesztetnie az örök jótól és idegönnek lennie azoktól, melyeket az Úristen az űtet szeretőknek szerzett, annyéra nehezítik a ként, hogy ha egyébként semmit nem szenvednének, csak ezön es igön sok volna és kinnyebb volna ezörszer való tűzbe égnie, hogynem . . és . . holott . . kiről sz. Bernard doctor es igymond . . " stb. Valóban nem volt könnyű olvasni, különösen pedig felolvasni a középkorban. E fictiv folytonosság értelmes megszakgatásához gyakorlat, rögtönző éberség kellett — hiszen a fogyatékos interpunctio kevés segítséget nyújtott — s legtanácsosabb volt

minden kötőszó előtt megállani, szünetet tartani: vagyis elemeire tördelni szét a ragasztékokkal előidézett nagy látszategységet.

Az a latinos szövegképlet, melyet nagy egészében s némely részleteiben megismertünk, egyúttal legáltalánosabb stilusjegyét is megadja e kezdetleges irodalmi nyelvnek: azt az általános színezetet, mely megkülönböztette az életbeli nyelvtől, s föléje emelte annak, vallási eszme- és érzelem-világ hangulatát, a deákság misztikumába beavatottság sejtelmét árasztva magából.

Ez alapszínből s vele összhangban, kisebb-nagyobb jelentőségű stilisztikai képletek és sablonok kerekednek külön. Túlnyomó részük ugyancsak a latin előképnek köszöni eredetét.

Kolostori fordítóink természetesen nem öntudatos stiliszták; eszthétikai szándékok távolállnak tőlük. Ami szépség, stilisztikai érték fordításaikban található, az teljességgel naiv tulajdonuk: vagy a latinság ajándéka, vagy a magyar nyelv saját szépsége, vagy alkalmi felmelegedés önkénytelen sugallata. Stilisztikai közönyük legfelötlőbb bizonyítéka a rag- és szóismétlésbe való könnyű belenyugvások. Nem bántja fülöket, ha pl. a „szörnyű", „szörnyűség", „szörnyűséges" szó kilenc sorban nyolcszor is előlábatlankodik; hogy lapokon keresztül ott hemzseg az „és", elbeszélésben a vala és volt; hogy mondatok egész sora a miatta névutóval zeng ki. Nem jut eszökbe a sok -nak rag közül legalább vagy egyet „elfaragni" egy ilyen mondatban: „első használatja uronk Krisztusnak kénjának, halálának gondolatjának ez"; a „való"-k egyikét ebben: „esztendő által való szentöknek életökről való tanuság". Nyugodtan leírnak ily henye ismétléseket: „nem nézhetted volna az anyát fián megkeserödvén, és az fiát az anyján esmég azon szerrel megkeserödvén" — „szent Annának képét megírá; bal ölébe írá urunkat és jobb ölébe asszonyunkat, és az képnek fölötte imezt írá" — „Azért tudjad bátoron, hogy semmiképpen nem lehet vala egyéb képpen, hanem csak úgy, hogy

az isteni bölcseség testöt veszön vala fel, úgy hogy a meghamissólhatatlan bizonyság megjelöntetnék, ígyhogy . . .", stb. (Két sorral alább még egy „úgyhogy"). Mindez maga a nyugalom, a teljes kényelem, a beszéd csinosításával az értelem mellett époly nemtörődés, mint a testi szépséggel a léleké mellett. A Székelyudvarhelyi-kódex egyik elmélkedése (valamely székely frater fordíthatta!), mint a maga helyén már céloztam reá, az „egem" (valószínűleg egyem-nek ejtendő) szót szórja így a legbámulatosabb nyugalommal, valahányszor beszéltet valakit. Ez az „egem" annyit jelenthetett, mint a mai „aszondja". Lássunk ebből is ízelítőt: „kinek monda a remete: tudnia jól meghalni, ez — egem: tudniamint (= tudnillik) a bűnöket eltávolítani — egem, és jó művelködetöket tennie — egem, miképen mondja a próféta: térj el — egem — a gonosztul és tégy jót — egem. Monda az kalmár: mit eszöl — egem, hogy illyetén vén vagy?" . . . stb.

Mindez azonban (akárcsak a végtelen körmondatosság) nem puszta negativum: nem egyszerű formátlanság, hanem hajlam és dispositio a halmozás iránt. Forma a halmozás is — még pedig legegyetemesebb stilisztikai formája e primitív irodalmi nyelvnek. Együgyűbb, naivabb változatai mellett szabályozottak is vannak s kódexeinknek nemcsak legjellegzetesebb, hanem szebb helyei is rendszerint a halmozás valamely válfaját képviselik.

Az „együgyűbbek" közé számíthatjuk azt a semmiképen meg nem szabályozott szóhalmozást, melyet csak a mennél teljesebb kifejezés lírai ösztöne szül és igazgat s mely különösen a „divina dulcedo": a mennyei édesség — „az isteni kóstolás avagy édesség" — kifejezni törekvésében végzi a maga telhetetlen erőfeszítéseit. Ily helyeken dúskálnak fordítóink a -ságos, -séges képzésű jelzőkben, vagy ismételnek váltig egyet, a legszebbet: az „édességös"-t, vagy „édeslő"-t. A Nagyszombati-kódexből már idéztem a maga helyén egy szép halmazatot („ó szűzlő szép sze-

mek", stb.); azt is azonban efféle botorkáló nekiindulás vezeti be: „Ó örök istennek kazdagságos bőségének, magasságos bölcseségének mélységes tudománya!" Egy másik kódexben a tisztaságtartó emberről azt olvassuk, hogy az ítélet napja után „az édes Isten oly igön nagy édes gyönyörűségös illattal ajándékozza meg, hogy az ő testének édességébe egy szempillantásiglan nagyobb gyönyörüségöt vall" hogysem Ádámtól fogva mind e teljes világ a testi életben. „Az mézlő édes szavu ájétatos szent Bernald doctor — Sz. Domonkos „jószágos míelkedeteknek, igen kedves verágoknak verágával verágozék" — Krisztus megváltott „az ő rózsaszinő szép piros drágalátos szent vérével" — „szeplőtelen, virágló, szép szent tisztaságot" — „kiboltó illatnak illatja" — „kiboltó édes illatnak szaga" — „édes illatu pára, füst és illat" — „minemő ájtatossággal, minemő siralmakkal és mennyé nagy szepögésekkel, csoklásokkal mondák meg ... az recommendációt" — „gyakorlván siralmaknak bőséges siramit, áradásit": efféle halmozásokat (kivált jelzőkét) szám nélkül írhatni ki kódexeinkből — a másolók ömlengő betoldásai is idetartoznak —, nem is szólva Mária szebbnél szebb, rajongó epithetonjairól: „angyali fényességnek tükere — megszenteltetett sanctuarium — szentségnek edénye — aranyas láda — szent háromságnak tisztaságos lakodalma és drágalátos szállása — smaragdosból szerzött nemes edény — szép, töisk nékől való rózsa".

A divina dulcedo-nak egyik jellegzetes tipusa s egyszersmind legfőbb foka a mennyei jegyessel való egyesülés misztikus gyönyörűsége, melynek viszont ó-szövetségi s földibb előképe — a maga csodálatos exotikus couleur locale-jával: a Canticum canticorum. Szép fordítását őrzi ennek a Döbrentei-kódex: „Virágokkal ékeséhhetek engemet, malozsfákkal szoróhhatok meg engem, mert szeretet miá ellankadék. Ű balja én fejem alatt és ű jogja engem megölel ... Ime, én szeretőm szól én nekem: kelj fel én barátom, én galambam, én jó termetem, siess és jöjj, mert

immár tél elmult, hideg eltávozott és elment, mi földönkbe virágok jelentek, irtásnak ideje bejött, mi fődönkbe gerliceszó hallatott, figefák bombóztak, virágos szőlők illatjokat adták, — kelj fel én barátom, én szépem, én galambam és jöjj el... Kelj fel, felszél és jöjj, alszél! fúdd meg én kertemet és folynak ű drága illati". Alapvető stilkülönbség a kétféle édesség közt — s ezért is sikerültebb ez utóbbi fordítmány — az, hogy az Énekek éneke nem az érzelem elvont megnevezéseit, hanem érzékletes, ízes associatióit halmozza. Mindamellett a kétféle gyönyör-extasis bensőleg rokon s hogy az Énekek-éneke egész szerelem-stilisztikájával mily felismerhetőleg elárasztotta a keresztyén „mennyei lakodalom" conceptióját, arra szép példát idézhetünk az oly sok tekintetben kiváló Könyvecsé-ből: „Minemő leszen az nap, mikoron urunk Jézusnak édes anyja Mária elődbe jövend, mondván: kelj fel, siess én szép szeretőm, jöjj el, koronáztassál meg, mert immár az tél elmult, az hóharmat elment és eltávozott! Akkor repőlsz az vőlegénynek, az édes Jézusnak karjára, hajtván fejedet az ő szent mellyére. Látván az angyalok, csodálkoznak, mondván: kicsoda ez, ki jődögél ez pusztából, gyönyörködvén vígasságban, hajtván magát az ő szeretőjére? ... Akkoron nagy bátorsággal megöleled az vőlegényt, mondván: Megtaláltam azkit szeret az én lelkem, megtartom őtet és soha el nem bocsátom. Akkoron nagy édesen énekled: bal keze fém alatt, és jobb karjával megölelt engemet... Eszem s iszom és örvendek, mert magasztaték ma az én lelkem életemnek minden napi felett. Ó bizonyával hallatlan magasztatás! Ó bódog és vigasságos nagyság, minemő soha ez világon nem hallottatott!"

Mindez a „halmozás", akár megnevezésekben, akár hangulatárasztó tárgyakban dúskál, s még ha elemei rendje szabályozatlan is, korántsem szószaporítás, hanem egy tőről sarjadt kifejezési próbák spontaneitása: a rajongás naiv stílképlete. Lehet rendszer ebben is, még pedig legtöbbször a csodálkozó vagy gyönyörködő

aposztrofok — megannyi szökővizek — párhuzamosságában, ami, mint minden parallel szerkezet, bizonyos ritmust is hoz magával. Az apostolok nagy méltóságát megértvén, imént idézett kódexünk ily telhetetlen boldogsággal halmozza a megszólító felkiáltásokat: „Ó csodáknak csodája, ó paradicsombeli nagy édesség, ó anyaszentegyháznak fundamentomi, ó keresztyéneknek atyjok és szeretői, ó ez sötét világnak világossági, ó Krisztus keresztfájának viselői: ki gondolhatta volna, hogy ennyére felmagasztatna tütöket (t. i. az apostolokat) a mennyei Isten!" Nem kell rámutatnom, mily jól illenek e hatalmas áradatba a régi magyar nyelv nagyívű szóhullámai. Néha egész imádságok ily metafora-aposztrofokból állanak s Vásárheli András ismert szép éneke is ilyenekkel teljes.

E LÍRAI, a misztikus lelkiséghez oly igen illő rendszerrel szemben rationálisabb alapu, a scholastikus gondolatmenetet különösen jellemző képletek: az előszámlálás, felsorolás és részletezés halmazatai. Ezek sem zárják ki a páthosz lehetőségét. Vagy egyneműeket, vagy ellenkezőket halmoznak.

Az előszámlálás rendszerint a prédikációk alapformája: három tanuságunk lészen, az elsĕ imez, a második, a harmadik imez; mondám, hogy első tanuságunk ez leszen; itt ez meg ez a kérdés támad; erre reá feleltetik először, másodszor, ... tizenkettedszer, tizenötödször: többnyire ily distinctiókkal halad beszéd és tanítás. Vagy pedig a szentszöveg példázatos értelmét számlálják így elő, máskor valakinek méltóságos jószágait, malasztjait, Mária epeségeit, örömeit, a pokol kínjait, a nyelv bűneit, a bocsánandó bűnöket, stb. E számszerűség nemcsak a taglalást kívánja világossá tenni; hat és jellemző önmagában is, mint ellenőrizhető, megszámlált halmozás, lajstom, mely eljut a teljes kimerítésig.

A felsorolás már jellemző párhuzamokat ragad ki egy nagy összesség egyéni képviselőiként, nem megszámlálás és kimerítés,

hanem nyomatékosabb megértetés és impresszionálás végett: „Ó annak okáért, üdvözülendő lélek, mondd meg én neköm, holott vannak Ádám és Éva, holott Matusael, holott vannak mend az óriások, hol a hatalmas Alexander, hol vagyon az erős Hector vitéz, hol vannak mend a császárok és a királok, hol vannak mend az nagy pogán bölcsek és versszerző mestörök?" — mind meghaltak. Nagyobb arányú felsorolás a Könyvecsében: a legnagyobb kínt szenvedett szentek valóban megdöbbentő hatásu jegyzéke, vagy azon szenteké, kik királyi, vagy előkelő családból származván, sokat hagytanak el Jézus szerelméért.

A részletezés valami abszolutumot, felső fokot fejez ki számos particularis példával, mértékkel, vagy érzékeltet változataival; mindent felölel egy bizonyos kategóriából, mindent kirekeszt egy másikból. „Az, akiről szólunk, magasb az égnél, mélyebb az tengörnél. Azért ha égnek mondjalak Tégöd, ó bódog szűz Mária, annál magasb vagy; ha istennek ábrázatjának mondlak, méltó vagy arra; ha angyaloknak asszonyának, az vagy; kihöz hasonhatlak tégödet méltán, nem tudom": imé a superlativus suggestiója mérték-részletekkel. „Ha én fertezetes vagyok, megtisztíthatsz engemet; ha én homályos vagyok, megvilágojts engemet; ha én kór vagyok, megvigassz engemet; ha megholtam, megelevenits engemet; ha eltemettetém, feltámassz engemet": íme az isteni kegyelem egészét értetni kívánó, igen szép ritmikus szerkezetű részletezés. „Ez áldott Jézus név: méz embernek szájában, szép zengés fileiben, ervendetesség szívében, édesség elméjében" — „te vagy Libán hegyebeli cédrosfa, te vagy Sion hegyén való cipresszosfa, te vagy Dávid mezőjebeli díszes olajfa, te vagy bársony szinő rózsa Jerikóban": imé részletezve érzékeltető variálása az egynek. A variálás gazdagabb szempontjaival egyszersmind szerkezetben is változatosabb a Nádor-kódex e szép szöveg-részlete: „Krisztusnak teste kóroknak orvosság, zarándokoknak nyugodalom; erőtelenöket erősejt, egészségbelieket gyenyerködtet, betegöket megvígaszt,

jámborokat malasztba tart; ennek miatta leszön embör szelédbé mikoron megfegyelmezik, békességösb háboruságba, készebb idvösségös dologra, buzgóságosb szeretetre, bölcsebb gonoszságtól magát ótalmaznia". Számosak s gyakran erőteljes páthoszúak a mindent kirekesztés részletezései: „Ki szakaszthatna münket el az Krisztusnak szerelmétől? Háboróság-e? keserűség-e? éhség-e? ruhátalanság-e? veszedelem-e? ellenség-e? tőr-e? Bizonyos vagyok, hogy sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelmek, sem jószágok, sem jelenvalók, sem jövendők, sem erősség, sem magasság, sem mélység, sem egyéb teremtett állat nem szakaszthat el münket Istennek szerelmétől". A Könyvecse ismert jeles stilisztájától való e szakasz. Tőle emez is, mely a semmire rá nem bírható kevélységet érzékelteti igen szerencsés elképzeléssel: „semmi jót nem tétethetnek vele: sem énekel, sem kórál, sem karba nem megyen, sem tanul; mást sem tanít; sem főz, sem mos, hanem jár, ahol szereti; sem édes szó, sem kemény beszéd, sem fenyegetés, sem kín őtet meg nem lágyíthatja, mert kevély".

A részletezés mind e válfajával vele járhat önkénytelenül is valamelyes fokozás. De leginkább akkor, ha a szöveg kiemelendő, fokozásra kijelölt szakasza szószerint ismétlődik: Krisztus feljegyezte azokat, kik az ő szent kénjáról gondolkoznak: „megírta ez ilyeténöket az ő két kezén, azérthogy űket mindön nyavalyájokba megsegélje; megírta az ő két lábán es, annak jegyéjé, hogy őtőlök soha el ne mehessön; megírta az ő szívébe es, arra, hogy űket soha el ne feledhesse". A nyomatékosító ismétlésnek egyébként egyik legismertebb példája a Példák könyvebeli haláltáncszöveg, melynek minden egyes szakasza ezzel kezdődik és végződik: „elmegyek meghalni".

Az egynemű halmazatosság ez eddig megismert formáin kívül az ellenkezések halmozása is figyelmet érdemel. Az antithesis, a dialogus és a disputa tartoznak ide. Az antithesis a halmozás bármely válfajában feltalálható. Jó példa rá a Székelyudvarhelyi-

kódex halálról szóló elmélkedésének egy komor páthoszú szakasza: meghalt a nagy Alexander; tizenkét pogány bölcs gyűle temetésére „és az első legottan monda: Ó Alexander, tegnapi napon a népnek parancsolsz vala, ma ke(dig) az nép parancsol teneköd; a második monda: Ó Alexander, tegnapi napon az aranyból kéncsöt téssz vala temagadnak, ma ke a férgök kéncsöznek tégödet" ... stb. Tegnap és ma, élet és halál ellentéte tizenkétszer, tizenkétféleképp fejeztetik ki e nagyarányú, színpadias jelenetezéssel pathetizált halmazatban. Folyamatosabb e következő idézetünk: a világi javak „mind elmulandók és a felségös jó, kit ezökért hátra hagytál, az örökké megállandó; ez velági gyenyerűség, kit te szerettél, e köz a bestyékkel, de a mennyeiek, kit te nem kévántál, az angyalokkal köz; ezök, kit te szerettél, lélöknek veszedelme, de akit te elhagytál, léleknek örök nyugodalma és békessége". Igen erőteljes, a kirekesztéssel rokon formula a megengedő ellentétek halmozása: „Ha még apró unokáid nyakadon csüggnének es, ha még te jegyessöd megeresztett hajával, megszaggatott ruhájával, szülő szüléd téged-éltetött emlejével elétted állana, és édesatyád az ajtón elétted átalfekünnék: méges átalhágjad és mindeneket hátrahagyván, folyamjál az szent keresztnek zásztója alá". Szent Jeromostól idézi ezt a Karthauzi Névtelen.

Sajátságos, fictiv ellentétezési formula az, melyben az antithesis nem egyéb mint negativ megfogalmazása a thesisnek. Minthogy a thesis teljességének, felsőfokának szuggerálását célozza, tagadva annak minden tagadását, ez is a kirekesztés fentebb ismertetett formájával rokon: „Ott (a menyországban) vagyon csak vígaság szomorúság nékil, egészség kórság nékil, élet halál nékil, ott vagyon velágosság setétség nékil, békeség háboruság nékil, szeretet gyűlőség nékil, ... ott az ifjúság soha meg nem vénhöszik, ott az élet el nem végeztetik, ott a szépség soha meg nem hervad ..." stb.

A scholastikának kedvelt okfejtési formája a sorozatosan fel-

halmozott pro és contra érvek („véleködések", „okosságok") szembeállítása, mintegy vitatkozás módjára. Ha az ellenkező álláspontokat a maguk nevében szóló személyek képviselik, vagy a szembeállított tételek, abstractiók allegorikus személyekké önállósulnak, a disputa (altercatio, conflictus: „vetélködés") áll elő, melynek mindenkori külső formája a dialogus. Az érvek szembeállításával való okoskodás egyik jeles képviselőjét ismertük meg az apostolok méltóságáról szóló Könyvecsében, de számos prédikációban, tanításban ugyanazt találjuk. A nem vitatkozó, csak személyeket mintegy katechizálva elkülönítő dialogus szép példája a Nagyszombati-kódex Suso-féle tanítása a teljes bölcseségről (Sapientia és Discipulus párbeszéde). Ide vonhatók a közbenjáró Mária esedezései Krisztusnál, Krisztus feleleteivel. A vitatkozó dialogusnak, tehát disputának számos példáját találjuk a legendákban (pogány és keresztyén álláspont párbajait), legnagyobb arányút a verses Katalin-legendában, drámai jelenetezésüt a Sándor-kódex Hrotsuitha-fordításában. Vitatkozó jellegű szóváltás, egymás ellen való „zúgódás-morgódás" (altercatio) az élet és halál párbeszéde a Példák könyvében, s Philibertus híres látomásának tárgya: a test és lélek vitája, valamint több példában az őrangyal és az ördög viaskodása a lélekért. Versengés jellegét ölti — mintegy e kérdés körül forogva: „melyikünk a különb?" — az apostolok vetélkedése (a Könyvecsében), a jószágok (= erények) vitája a Példák könyvében, a bűnök és jószágok „öszvevívása" a Lobkowitz- (és Bod-) kódexben. Dialogus és disputa mindez esetekben nem csupán műfajt jelent, hanem szerkezeti formát: a szembeállító, megosztó halmozás igen elterjedt sablonát. Lássuk példának, miként vetekednek vala az apostolok arról, hogy „melyik volna nagyobb ő közölök": „Eléálla Szent Péter és mondá: én vagyok fejedelmetek, mert énnekem igéré (azt) urunk, mikor mondá énnekem: te hivattatol cephasnak, ki magyaráztatik főnek. Monda Szent András: állj hátrább Péter,

nemde bátyád vagyok-e én teneked?... Elé állának a közepső Máriának három fiai: küssebb Szent Jakab, Taddeus és Simon, mondván: mi ezen csodálkozunk, hogy csak szólhattok tü; s nem tudjátok-e, hogy mi vagyunk az Krisztusnak közelb való rokonsági? hallgassatok azért, mert mi leszünk nagyobbak tőlleteknél..." stb.

A HALMOZÁS mind e bemutatott formái végeredményben a parallelizmus ősi gondolatjárását fejlesztik tovább nagyarányúlag, akár lírai, akár rationalis eredetűek s akár egyneműeknek, akár ellenkezőknek rétegeit gyűrűzik egymásra végtelen. A latin példa nevelte bele e kezdetleges irodalmi nyelvbe a parallelizmus ösztönét, elannyira, hogy a magyar fordítók, bár tudatosan művészi, széparányú kiképzésre nem törekedtek, már a latintól függetlenül, a latin eredetinek ellenére is éltek formáival. Legfeltünőbben nyilvánul meg ebbeli hajlamuk a szó-variálásban, a halmozás rendszerének a legkisebb egységre, a szóra is kiterjesztésében. A szóvariálás azonban oly, csaknem a modorosságig jellegzetes bélyege ez irodalmi nyelvnek, hogy lehetetlen a halmozás e parányainál is meg nem állítanunk az olvasót. „Egy kevés időt avagy haladékot" — „hogy űtet erősítenék avagy biztatnák" — „az istenös avagy úri imádság": efféle kapcsolatokról lesz itt szó.

E vagylagos fordítások, szó-ikerítések és halmozások egyrésze megmagyarázható a fordítóknak — mit fentebb már érintettünk — nem annyira az egész szövegekre, mint inkább csak egyes szavak tolmácsolására irányított gondjával, másfelől pedig olvasójukhoz való különleges viszonyukkal. Mintha úgy értelmeznék feladatukat, hogy ők nem szövegírók, hanem csak magyarázói az idegen szövegben foglalt szavaknak; másfelől a társalgás formái közé képzelik magukat s közlik, hogy az a latin szó, amely épen most soron van, magyarul így vagy úgy mondható; nem „írók", hanem eleven szótárak s hivatásuknak érzik a latin szó több lehet-

séges megfelelőjét is közölni, pl. „kik avagy melyek"; „kezdé, fondálá, szerzé"; „hamar vagy legottan"; „hercege vezére". Vagylagos fordításaik e szerint nem szabatos átültetések, hanem „magyarázatok", szinonimákkal való glosszázások. Megértjük ezt, ha oly teljesen kifejtett glosszázásokra gondolunk, minő emez: „mert az angyal magyaráztatik követnek, hírviselőnek és követségben járónak". Sok esetben a másoló szaporítja, kettőzteti ömlengve a szót; máskor a fordító, egy korábbi fordításra támaszkodván, átveszi az abban találtat, de nagyobb világosság kedvéért meg is toldja valamely rokonértelművel, mi az ő nyelvérzékének jobban megfelel. Néha tanácstalanság („város avagy vásár" — „legyen az te szíved... az Úristennel, avagy az Úristenhez") adhatja meg eljárása magyarázatát. Külön figyelmet érdemelnek bizonyos latin-magyar szóikerítések. Egyik csoportjuknak kétségkívül az a magyarázata, hogy az adott esetekben mind a latin, mind a magyar szó egyaránt használatos volt; efféle kifejezések, mint „professiót tett beesküdt" — „ruhája capája", — „véloma féketéje" — „secularrá világivá lőn": a kolostorokban már meghonosodott latin szavakat kapcsolnak össze velök felváltva használatos magyar megfelelőikkel. Valamelyes gyakorlati kétnyelvűség documentumai ezek. Más esetekben pedig — „önbennette idest intra se"; „megagg idest senescit" — mintha latinul tudó társai (elöljárói?) előtt akarná igazolni magát és magyarítását a fordító. Alighanem az ellenőrzés szintilyen lehetővé tételét célozzák a magyar fordítmányba az eredetiből itt-ott átvett egész latin mondatok. Ily apróságok mutatják legjobban, mennyire nem szabad latin és magyar nyelvű irodalmiságot egymástól két külön világként elszigetelteknek tekintenünk s mennyire a gyakorlati valóságban gyökerezett ugyanazon író-személyekre nézve is a kétnyelvű irodalmiság lehetősége. Latin és magyar nyelvnek e körben körülbelül ugyanolyan viszonyára kell gondolnunk, minő vegyes ajkú lakosságnál az ott beszélt különféle nyelveké egymáshoz.

Mondom, sok esetben ez irodalmiság primitívebb célkitűzéseiben találhatjuk meg a szóhalmozás magyarázatát. Kétségtelen azonban, hogy a legtöbb esetben ösztönszerű párhuzamosítással, korszerű stilisztikai hajlammal, végül divattal, sőt modorossággal van dolgunk. Effélék mint: „én szikségömbe és én szikségömnek idején" — „megevesödnek vala és evvel folynak vala" — „ó mely nagy szívemszakadva valék, ime szívemtől elszakadtam": teljesen az ősi, bibliai parallelizmus szellemében vannak megfogalmazva. Más esetekben pedig a puszta ösztönszerűségen, megszokáson, divaton kívül semmi egyébbel nem tudnók megérteni az ikerítés szükségét, indokát; így ilyenekben: „mind ez éjöt avagy éjjelt — teljes elvesztése fosztása és pusztulása — megkóruljak betegüljek — a menyországot és az eget — ruhátlanságnak miatta avagy annak okáért — ékösséggel szépséggel (= decore) — seregöt gyüleközetöt — az ő házi szolgáló leányival és vitézivel hopmestörivel (cum sua comitiva) — épité rakatá — juhokon csordán (super gregem) — ruhájának peremit adá nyujtá, az megfogá ragadá — megszáradott aszott vala — kéncsök enyésztetenek rejtettenek el — nagy csihagással kacagással — tarkopasz iprikopasz — kénozzák gyötrik vala — valamennyiszer hányszor — változtaték hozattaték — az éjeknek sokát sok éjeket — jelenvoltára avagy előtte — halogassa holnapozza — miképen... szentírás tartja mondja — terhét nehézségét". Idevaló lehet a számhalmozás is: „ezörször való töményezör"; az idézés szószaporító formája is: „kiről ily nagy dícsőség mondatott mondván"; valamint a figura etymologica példái: „látást lát"; „egy kérést kér"; „ó mely vélhetetlen erős öleléssel öleltél meg engemet jó Jézus" (a Horvát-kódexből; a Cornides-kódex, ritmustalanabbúl így mondja: „ó jó Jézus, mely nagy mondhatatlan szerelmnek ölelésével öleltél meg engemet az keresztfán"); meg a chiasmus ritkább esetei: „ó szenvedendő szeretet és szerelmes szenvedet" — „csendes szóval beszélj vagy lassú beszéddel szólj". Végül ugyane

párhuzamosító hajlam következménye középkori verseinkben a ragrím és szinonima-rím csaknem kivétel nélküli uralma.

Az a magyarosítási folyamat, mely kódexeink irodalmi nyelvében hovatovább érvényesült, megritkítva latinizmusait, e szóhalmazokat sem hagyta érintetlen s későbbi kódexeinkben, kivált az Érdy-ben számos, nyelvünkben máig magyarosnak tartott, igazi ikerszó és mondás kerül elő. A latintól felnevelt párhuzamosító hajlam rátalált a maga magyar anyagára s azzal kezdte kielégíteni magát: ága-boga; szem nem látott, fül nem hallott; éjnek éjfelén; nékiről másról (egyről-másról); minden szegét bogát; szegény, bódog, nemes, nemtelen; éhen szoméhon; iait fiait; megszánja bánja; édes szívvel lélekkel; hírét nevét; ízét bűzét; étlen itlan; csonka bonka; esznek isznak lakoznak. Nem egyszer hathatós stilisztikai értéke is van ily szóikerítésnek: „oly igön súly, oly igön nehéz!"

Tagadhatatlan hát, hogy e mondattana szerint erősen deákos irodalmi nyelvnek legegyetemesebb stilisztikai formája a halmozásig fokozott parallelizmus volt. Nem volt idegen a parallelizmus a magyar nép ősi szöveghagyományaitól sem s talán ép azért honosodott meg oly könnyen a maga irodalmibb, nagyarányúbb és komplikáltabb változataival. Hisz még az „apró gyermekek" szavát is a párhuzamosság törvényei szerint idézi Érdy-kódexünk: „Apa, atte (adj te) kinyeret, anya, atte kinyeret!" Sok pongyolaságot eresztett szabadjára, de — mint nem egy szép arányu mondatszerkezetben érezhettük — formaérzéket is nevelt s ki lehetne mutatni: szókincs, jelentéstani és hangulati árnyalatok mily rendkívüli gazdagságát fejlesztette ki nyelvünkben a maga folyvást többre, nagyobbra, hasonlók és különbözők keresésére és halmozására sürgető forma-kényszerével. Későbbi korra várt a feladat, hogy válogasson a bőséges készletekben, differenciálja a jelentéseket s a szótári gazdagságból kibányássza az árnyalatok és a szabatosság stilusértékeit.

NEM HIÁNYOZNAK azonban az ellenkező stilisztikai hajlam jelenségei sem. A latin sok szép csínos és ügyes szerkezetre, közbevetés, átvetés, összevonás, tömörítés módjaira is adott mintát s egy-egy fogékonyabb fordító — mint némely eddigi idézetünkből is kiérezhettük — e fegyelmezettebb formákban is szerencsésen követte mesterét, bár a magyar mondattan, főkép a szórend, itt sem maradt mindenkor sértetlen. „Az helynek, azholott lakozik vala, püspöke" — „semmi te hozzád, asszonyom, egyenlő és hasonlatos" — „és végre Izsákot, kinek Istentől az áldomás igérteték, szülé" — „nem mindönök, kik mondják énneköm: uram, uram, bemennek mennyeknek országába" — „ki az Amaleket, az önerejében... bizakodót, nem tőrrel víván, de szent könyörgéssel imádkozván, meggyőzé": ezek legyenek példáink a közbevetésre. Mint az utolsó mutatja, ily felfüggesztések jelentékenyen fokozhatják a befejező mondatrészlet nyomatékát s a hangsúly szép hullámzásait teszik lehetővé. Aránylag ritkábbak az átvetés példái: „szép imádságokat ír vala és szentöknek életét". — Komplikáltabb: „mert nem aki neked tetszik..., de vegyed azt eszödbe, melyeket szenvedött legyen" (= ne azt vedd eszedbe, amit épen látsz belőle, hanem hogy miket szenvedett). Kevés a példa összevonásra is („minden csoda- és irgalmasságtételében"), kivált azon mesteribb formájára, midőn egyazon ige két, magában véve is összetett bővítményt rendel maga alá: „hogy az érzékenységöt az okosságnak alája — és az gyarló testet az léleknek engedelmére hajthatná". E szép mondat a Karthauzi Névtelen egészséges stilusérzékét dícséri.

A tömör szerkesztés leginkább bizonyos sententiosus stilusnak a sajátja. Velős mondások, jellemző szólások, példabeszédek és közmondások elég szép gyűjteményét szemelhetnők ki kódexeinkből. Igen sok esetben még csak átmeneti értékű fordítások ezek, s csak időjártával nyerhettek volna s részben nyertek közajkon végleges, ritmikus alakot. Az ismert „Quidquid agis" ma-

gyarja még szóhalmozással terhes: „Minden te dolgaidba és tételeményidben az végét megnézjed és gondoljad". Hasonló halmozás akadályozza közmondásszerű kialakulását ennek a tételnek: „az kövér has nem teszen, nem nemz gyors elmét". Közeledik már a közmondás magvas rövidségéhez ez a fogalmazás: „az kertbéli fa is kinyújtja ágait az kertnek kivüle", s ritmikus képletével tűnik ki emez: „későn költem, elmult az idő", meg ez: „hol az szerelm, ott az szem". Máig élő szólásmondások: „ma énnekem, holnap teneked" — „ha leül is jaj, ha felkel is jaj" — „mennyi fő, annyi ész". Egy divatos francia szólás („faisant de nécessité vertu") latin eredetijét („de necessitate faciens virtutem") a Teleki-kódex ily magvasan fordítja: „szükségből jószágot tevén". (Emlékezzünk Arany János verses fordítására: „A kénytelenségből erényt csinálván").

A tömörség legjobb példáit ott találjuk, ahol első pillanatra legkevésbbé remélnők: a kezdetleges irodalmi nyelv számára legnehezebb területen, az elméleti (mondhatnók filozófiai) gondolkodás elvont világában. De a latin is ott ad rá legfegyelmezettebb mintákat, a „definitio" és „tétel" nagy multu és gyakorlatu műfajában. „Az harag az léleknek egy megháborított indulása" — „Az harag bosszuálásnak kévánsága" — „Az kevélség őmagának tulajdon felmagasztatásának szerelme" — „az kevélség mondatik némőnemő merészségnek, kivel ember Istennek félelme nékül meri tenni azokat, kiket tud lenni Istennek ellene, ő teremtőjének ellene" — „Az tudomány isteni és emberi állatoknak megismereti" — „Az fesvénség ez: sokakat győhteni és az felettevalókat szegényeknek nem adni". Az első kivételével minde példánk a Cornides-kódex szentháromságnapi beszédéből való, mely egy Paratus-féle tanításon alapszik. A „nihil est in intellectu" híres gondolata így hangzik a Virginia-kódexben: „Ritkán gondoltatik az elmében valami, melyet az külső érzékenységek be nem bocsátnak" (értsd: melyet nem a külső érzékenységek bocsátottak be). Lás-

sunk az Érdy-kódexből egy deákos constructiójú meghatározást is: „Az lelkiismeret mondatik emberi igyeközetnek tekélletes hajlása valamit tenni avagy nem tenni lelki erős végezettel", meg egy szerencsésebben kifejezett abstrakt tételt: „Mert az Úristenben kezdettől fogva volt bölcseség avagy íge, miképpen az gondolóban gondolat". Legyen elég ennyi, egyszersmind figyelmeztetésül azok számára, kik a magyar filozófiai műnyelv kezdetei iránt érdeklődnek. Találhatni itt példát a szőrszálhasogatáshoz közel álló, de tömören megfogalmazott distinctiókra is: „mert ott (a pokolban) vagyon halál halál nékil, ki mondatik élő halálnak, mert az ottvalók úgy halnak meg, hogy koronkéd élnek és úgy élnek, hogy koronkéd meghalnak" — „mert a halál ott mindenkoron él és a végezet mindenkoron kezdetik" — „azok kik gyötörnek, soha meg nem fáradnak, és azok, kiket gyötörnek, soha meg nem halhatnak". Tudnak erőt is önteni ily paradox finomságokba: „Mert neköm nálad nékil halál és te veled meghalnom élet!" — Minde példák a Nádor-kódexből valók.

Az ELVONTTAL, a testfölöttivel különben folyvást találkoznia kellett az irodalmivá fejledező nyelvnek, ha nem a maga tiszta gondolati mivoltában, hát példázatosan, sejtelemszerűleg minden konkrétum mögött. A középkor allegorizáló hajlama, mely a földi dolgok „képe, színe és személye" alatt azoknak „erkölcs avagy lélek szerént való értelmét", „jegyzését" kereste, „példák" ezreivel szuggerált és jelképezett erkölcsi igazságokat és dogmát, szövegek, mondások közvetlen értelmében egy belsőbb, misztikus után kutatott „hasogatván", „magyarázván és kifejtögetvén ő beliből": épúgy rányomta bélyegét a nyelvre, mint a scholasztika fentebb átfutott stílus-képletei, s különösen az elvont fogalmak és viszonyítások szó- és formakincsének gazdagítására ösztökélte. A kifejezés-készlet fejlettsége fel is tűnik tanításainkban. Elvont

fogalmakat, lelkiség finomabb elemezéseit és szemléletét, mik a latinban adva voltak, a magyar is szerencsésen tud már tolmácsolni. Természetesen felismerhető még eszközein, hogy az érzékletek kifejezéstárából utaltattak át új hivatásukra, de ez átmeneti jellege is a példázatosság, képpel való beszéd talaján tartja meg a nyelvet: ez immár nem szerkezeti, hanem szemléleti, felfogásbeli „parallelizmus"-nak, a konkrét és abstrakt parallelizmusának világában. Menny és föld, egyház és világ, lélek és test, diáki és „parasztól való" kifejezés: irodalmi és élőnyelv nagy ölelkezését jelenti ez allegorizáló hajlam — szellemnek, nyelvnek egyaránt gyarapodására.

Szeretetnek „öregületi" (tljdkp. = vastagodása), — szeretetnek „hévsége" — szivet, lelket ájétatossággal „megkövéríteni" — az elme „foghat" valamit: e néhány példa pótoljon ezernyit az elvont szókincs érzékletes eredetének illusztrálására. A képes beszéd mellett („habozó gondolatoknak zendülési" — „késértetöknek ő vizei befolynak az szívnek ő hajójában" — „kétségnek habában") legtöbbször a hasonlat szolgál elvontak szemléltetésére. Pl. a tétel ez: a méltán való áldozás megvilágítja az elmét s a feledésbe merült bűnök emlékét fölidézi; ennek megértésére szolgál a következő hasonlat: „miképpen az verőfénybe, ki az ablakon bejő, az rög-por megtetszik és meglátszik, kit embör az verőfény nékil nem láthat: ezönképpen ez szentségnek méltán való vételével megesmértetnek a lélöknek fogyatkozási". — Aristoteles azt mondja Metaphysikájában: „mennyivel inkább közelít valami állat (= substantia) jószágos állathoz, annyival inkább részesől az állatnak mivoltával": — példa ehhez „parasztól": „Az tűz néminemő jószágos állat; kihez míg (= mennél) közelb megyen ember, annyéval inkább megmelegől" ... stb. Így aztán Aristoteles gondolata „mind egyházi népek, mind parasztok" számára érthető.

NEM LEHET CÉLOM középkori irodalmi nyelvünkről kimerítő tanulmányt írni. Mondat- és stílusformái jellemzésére legyen elég a fenti igénytelen vázlat. Szókincsét — pedig igazi gazdagsága abban rejlik — meg sem kísérthetem érdeme szerint méltatni. Mégis rá kell mutatnom bizonyos új műveltségi körök, különösen a vallás, az egyház, a kolostori élet gazdag szókincsére. Amint fentebb célzást tettem a filozófiai műnyelv kezdeteire, hadd utaljak most még a természettudományok, a földrajz, a zene, a mesterségek, szerszámok, ruházat, lakás, udvariasság, társalgás szó-, név- és formula-kincsére. A magyar szentek Érdy-kódexbeli legendáiból magyar földrajzi nevek érdekes gyűjteménye volna kiszedhető (Erdélység, Erdénség, az Nyírbátorság, Somogyság, Zalaság, Szerémségnek tartománya; Havaselfölde, Kelenfölde, az Alfeldön; az Temesközbe, az Tisza-Dunaközbe, az Bakon közepött; Meszes kapuján, Fekete Körös, Váradfő, Biharváraddá; Tótország, Csőország, az csők = csehek).

Az említett műveltségi körök szókincséből még csak ízelítőt sem adhatok, valamint azt a magyarosodási folyamatot sem kísérhetem végig, melyen ez egészében deákos ízű irodalmi nyelv keresztülment a középkor végéig.

Egyet azonban nem mellőzhetek: némi szemelvényes összeállítást a magyar irodalmi műveltség szókészletéből. Az irodalmi műnyelv gyarapodása együttjárt a nemzeti nyelvű írásbeliség élénkebb gyakorlásával, s a korábbi szójegyzékek és glosszák elszigetelt szavai, sok újjal gyarapodva, most már szövegben forognak, életbeli, közkeletű kifejezésekként.

Az írásbeliség technikai szókincsét (papiros, hártya, cédula, könyvből a szót elfaragni, stb.) mellőzve, lássuk tehát fogalomkörök szerint a magyar deákság valamelyes „kisded" szótárát.

A tanult és írni tudó ember neve deák, vagy diák; iskolázatlané paraszt, írástudatlan. Deák (vagy deáki) nyelv a latin; deáki

bötű a latin szöveg; deáki tudomány az egyházi tudomány, a szent írásnak tudománya, meg az hét szabad tudományok, miket a tanulsághelyen sajátítanak el a tanoló deákok, tanólságokba foglalván magokat. Az egyetemek theologiai kara a szentírásnak skolája. „Egyetemi előadásokat hallgatni": ezt így fejezték ki: tanólságot követni (pl. az logikában való tanólságot), törvénykönyvet hallgatni. A tanár: mestör, még pedig írásban (vagy szentírásban) szentölt mestör, szentírásbeli doctor, törvénytudó mestör. „Tanítni valamit, prelegálni az egyetemen (pl. egyházi törvényt)": így fejezték ki: egyházi törvényben olvasni. Az egyházi törvénnyel (joggal) a „paraszt törvény" (= világi) áll szemben.

A „nagy tudományu nagy diákok", az „írásban tanultak", a „nagy tudós emberek" közül kerültek ki az írók, iródeákok, írástörlejtő és írásmagyarázó mestörök, könyvnek szerzői, szerzők, versszerző mestörök, kik elnyerték az írás malasztját, az ihlést. A mieink ugyan nemzeti nyelven nem igen írtak eredetit, hanem csak magyarázták, fordították a latint „bötű szerént", „az igéket igékre magyarázván", vagy néha szabadabban, csak „megjelentvén" annak értelmét, magyarságát.

A szerzés és írás leggyakoribb műszavai: szerzeni, lelni (szerzés, lelés), írást, beszédet törlejteni és szabni, szerzést törlejteni, írást tenni valamiről, írást szedegetni. Mindannak, ami így létrejön, bármely műfajhoz tartozzék is, írás a neve, vagy törlített írás, könyv, könyvecse, könyvecske. Az írást megolvasták, olvastak benne, olvastak az könyvben; az olvasmánynak, vagy egy-egy elolvasott részletének lecke vagy lekce a neve.

Az írás főbb műfajai: szentírás (ó-törvény, új-törvény); bölcseség (filozófia); szerzés (regula); imádság; ének; prédikáció, beszéd, tanulság, elmélködés avagy gondolat, szenteknek legendája avagy élete, példa, példabeszéd, látás. Magyarázó vagy értelmadó

írás annyi mint kommentár; levél, carta levél: oklevél; az efféle leveleket confirmáltatni kellett. Nem világos a „beszédtörlítő könyv" jelentése (beszédgyűjtemény?). A Festetics-kódex a drámát „egymásfelelés"-nek fordítja. Ami versben volt írva, az vers (de mai értelmében ez a szó fölöttébb ritkán fordúl elő). Verset, éneket néha megnotuláltak, azaz hangjeggyel is elláttak. Az írásnak rendszerint több capituluma avagy része volt, de címere avagy jegye (címe) csak ritkán. Híres könyv volt a Rómaságnak könyve avagy Rómaiaknak könyve (Gesta Romanorum).

Idézni efféle formulákkal volt szokás: úgymond Sz. Bernald doctor; úgymond ez könyvnek szerzője; mert Sz. Jakab apostol mondása szerént; erről mondja az Úristen Sz. Isaiás prófétának szája által; szól ez mellé az tiszteletes Beda doctor s úgymond; erről mondja vala Dantes; azért mondja idvezítőnk szent Máté írta meg könyvének ötöd részében (így a Cornides-kódexben következetesen); ez példa vagyon megírván Rómaiaknak könyvében; mert úgy vagyon megírván Jób patriarkának könyvében XXI. capitulo; miként Sz. Máté írja; miképen írattatik az szűz Máriáról írt csodatételnek könyvében; mint meg vagyon jegyezvén in Catalogo Sanctorum; mint írás veti; néminemű bölcs szerzé ez verseket ezenképpen mondván; úgy olvastatik az szerzetnek krónikájában; úgy olvastatik ő róla néminemű írásba, kit Pelbárt atyánk szedegetett az ő prédikációjában, hogy; miként olvassuk az apostoloknak életekről való könyvben, hogy; olvastatik szent atyáknak életekben egy példa ezenképpen.

Az idéző formulák sűrű használata szövegeink compilatio-jellegére utal; az író személye visszahúzódik s tekintélyeknek adja át a szót.

Különben, mint látni, az irodalmi műveltség szókészletét is ugyanaz a halmozó, variatiós hajlam termelte ki, mely középkori irodalmi nyelvünket a maga egészében annyira jellemzi. Ritka

az a műszó, melynek két-három szinonimája ne lenne, s mindegyik ritkán fordul elő egymagában: az *avagy* kötőszónak („szerzé avagy lelé") itt is nagy szerepe van.

ÉRINTSÜK végül középkori műköltészetünk versalakjának a kérdését is.

E műköltészet — néhány világi emlék kivételével csupa vallásos költészet — époly kevéssé eredeti, mint prózai szövegeink, épúgy latinból való fordítás, mint azok, s a latintól való függése mind tartalomban, mind alakban oly mérvű s időrendileg hasonló fejlődésű, mint amazoké. Amennyiben megállapíthatni, a latin hatás a versalak fejlődésében is a korszak vége felé vált teljesebbé.

A magyar versidom irodalomelőtti, népi formáit nem ismerjük. A vers azon időkben még bizonyára alig lépett ki az ének, a dallam bölcsőjéből. Gondos, minden szempontot figyelembe vevő visszakövetkeztetéssel mindössze annyit mondhatunk, hogy e versrendszer hangsúlyos nyomatékozáson alapult s valószínűleg csak ereszkedő ritmusmenetet ismert, vagyis oly zenei ritmusrendszer kötelékeiben nevelődött, mely az ütemélt nyomta meg; kötött sorképletei nem voltak; soraiban csak a nyomatékok (ütemek) száma volt meghatározva; az ütem nyomatéktalan szótagjainak a száma bizonyos mértékig szabad volt, de négynél-ötnél több nem igen lehetett. Ismert két- és négyütemű sorokat, de valószínűleg három ütemest is. Ez eredetibb magyar állapotot tükrözik vissza az Ómagyar Máriasiralom kétütemű, szabad sorképletei.

A középkor folyamán önként megindult a sorképletek szabályozódása: vagyis kötött sorképletek kiképzése és kiválasztódása. E folyamatnak jött segítségére az egyházi latin („középlatin") versrendszer ösztönző hatása a kolostori irodalom műfordításai s az egyházi dallamok által. A breviariumi olvasmánynak szánt műfordítások egyszersmind a versnek az énektől való függetlenítését is előmozdították.

Míg legrégibb versemlékünk, a Siralom, csak annyiban igazodik latin eredetije alakjához, hogy következetesen két-ütemű sorokat használ, az ütem (s ennélfogva a sor) szótagszámában azonban a maga szabad magyar ritmusérzékére bízza magát: középkorvégi fordítmányaink már minden esetben alkalmazkodnak latinjaik szótagszámképletéhez, sőt alkalomadtán azok emelkedő (jámbikus) lejtését is iparkodnak elsajátítani. Ez utóbbi esetet leszámítva s az egyetlen metrumos hexameter-sort figyelmen kívül hagyva: e latin hatás korántsem támadta meg a magyar versidom eredeti ritmusrendszerét: példaadásával siettette kötött sorképletei kiképződését, s szabályos sor- és strófaképletekkel gazdagította, melyek nemzeti versidomunknak végleges tulajdonaivá váltak.

A magyar versnek említett szabályozódása, főkép a szótagszámnak sorfajonként következetes megkötése még nem ment végbe tökéletesen a középkor végére. „Szótagszámhibák" elég gyakoriak emlékeinkben, s főkép a másolóktól származnak, kik a latin eredetiek szigorú szabályát nem ismervén, szótaghiányt, szótagtöbbletet nem éreztek ritmus ellen való vétségnek.

Ma már nehéz pontosan elkülöníteni, mely sorképleteket kell egyházi latin eredetüeknek, s melyeket önálló magyar fejlődményeknek minősítenünk. Mindamellett kimondhatni, hogy középkorvégi műköltészetünk formakészlete legnagyobbrészt egyházi hatásnak köszönheti (még nem tökéletes) szabályozottságát. A kétütemű sorok közül nincs kizárva magyar forma-előzményből eredete az ú. n. ősi nyolcasnak , a négyüteműek közül talán a tizenkettesnek, de igen valószínű, hogy ezek megszabályozása sem ment latin hatás nélkül. Bizonnyal latin mintára képződtek ki a következő négyütemű sorfajok: a „nagy politikusnak" nevezett tizenötös, a tizennégyes, a „vágáns" tizenhármas, meg a 11 szótagot 10-zel, 12-vel variálgató sapphikus; ez utóbbinak szótagszáma olykor többé-kevésbbé megállapodik valamely dallam rögzítő hatása alatt, így a Sz. Lászlóról szóló énekben, melynek sorai

10 szótagos normára vallanak. A háromütemű tízes (Vásárheli András énekében), legalább szótagszám- és cezura-szabályában, minden valószínűség szerint szintén latin fegyelem elsajátítására vall. Merőben jövevény sorfaj a jámbikus lejtésű (5/3 osztású) nyolcas (a Döbrentei-kódex himnuszfordításaiban), meg a metrumos hexameter, melyet középkori emlékeink közt ez egyetlen sor képvisel: „Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti" (az Apostolok méltóságáról szóló Könyvecsében).

Nagyobb jövőjü strófa-átvételek egyike a sapphikus képlet, mely 3 hosszabb (sapphikus) s egy, az „adoniszinak" megfelelő rövidebb, 5—6 szótagnyi sorból áll. Ilyen a Péchy Ferenctől származó „endekasyllabon", a Szent Miklós dícsérete c. vers (1529). Minthogy a sapphikus strófa sorainak a szótagszáma játékosan ingadozik, a különféle dallamok szerint, amelyekre énekelték, különféle képletekben rögződhetett meg. Így köthette meg Apáti feddő énekének a strófa-képletét valamely dallam következetest 3 tizenkettes meg egy hatos sorból álló szerkezetté.

Néhány alkalmi s mindenkor latin mintát másoló komplikáltabb szerkezetet leszámítva, a négysoros strófa vált rímtelenül, vagy négyes rímmel középkorvégi verselésünk leghonosabb tulajdonává. Emellett a párosrímű szakozatlan képlet volt a legnépszerűbb (Katalin-legenda; Oratio rhythmica).

Mint a próza-fordításban az egyes szón és kifejezésen, úgy ragad meg itt a soron a fordító figyelme, kevésbbé valósítva meg — s jobbára csak szabadabb fordításban — egész strófák ritmikai szerves egységét. A versszöveg folytonossága s egyöntésű ritmusa leginkább a nyolcas szerkezetekben sikerült; elvétve azonban bonyolultabb képletben is találni biztos és könnyed ritmusfonást, így az Istenes élet regulái címűben, melyből a tízparancsolatot tartalmazó szakaszt fentebb már idéztem. A soronként való fordítás tördeltté teszi a strófa dallamát, meghagyja a sorkapcsolás idegenszerűségeit s épúgy nem tudja útját állni mondattani lati-

nizmusok beözönlésének, mint a szóratapadó, glosszázó prózafordítás. Édestestvére a középkori vers a középkori deákos prózának; az még parallelisztikus gondolatrendjében is, mi a rag- és szinonima-rím végső szülőoka.

Az a kölcsönhatás, melyet irodalmi és élőnyelvre nézve fentebb megállapítottunk, kétségkívül megindult a népi és a tudós (egyházi) versalakok közt is. Az egyházi éneknek nemcsak dallama, hanem versalakja is hatott a nép, a világi magyarság ritmusérzékére, viszont ez is hovatovább érvényesítette magát átvételeinek nosztrifikálásában. A kölcsönhatás ily egyensúlyozottabb eredményeit mutatják többek közt a Katalin-legenda s a verses Oratio, valamint némely világi maradványok kiválóbb, mi reánk egészen népiesen ható részletei. Itt a helye idézni Gyulai Pál megállapítását, mely szerint középkori költészetünkben csodálatosan összeolvadtak „az egyházi énekek dallamai népdalaink ritmusával, hogy megteremtsék azt a nemzeti versidomot, melyet a XVI. és XVII. század költői még inkább kimüveltek".

EGÉSZ KOLOSTORI IRODALMUNK, műformáival egyetemben, nem egy idegen műveltség nyers átvétele, hanem két műveltségi tényező egyeztetése és összeolvasztása. Egyik a világi magyarság gazdag, spontántermésű nyelv- és formahagyománya, másik az egyházi latinság szelleme, évezredes irodalmi gyakorlattal megszabályozott nyelv- és gondolatformái. Dús, buja őstenyészet első meglepő találkozása ez a regulával, a minta, a rend és szövegfegyelem idegen korlátaival. Mennél jobban szorítja a szabály, mennél merevebbül állja el útját a korlát, annál bújább, ősibb erővel nő és terjed a szabadon hagyott talajon s ottani dús tenyészete előbb-utóbb kibontakoztatja a maga természetes rendjét és törvényeit. Középkori irodalmi nyelvünkben a szövegképlet latinizmusai a korlátok és útak, viszont a szó- és kifejezéskincs a maga irodalmi törvényeit kereső őselem. Versben a szótagszám-

szabály az idegen fék, a ritmus ösztöne a megszabályozottan még erélyesebb magyar termőelv és erő.

Ez első irodalmi nyelv örökségében „részesek és nyomosok" lettek a következendő századok. Kolostori és rendi keretein túlra, ki a laikus világba, a reformáció folytatta szétterjesztését, egyre többet oltván bele az élő beszéd formáiból, világi szókincséből és hangidomából. Pázmány Péter rhetorikai tanultsága, erős logikája és tősgyökeres magyarsága fejezte be ez egyházi deák stílusú irodalmi nyelv kiképzését, szövegszerű megszabályozását. Amaz idegen korlátok nagyrésze ekkorára összeomlott s készen állt fegyelmező elvül és szabályul a művelt magyar nyelv saját törvénye is. Kijárván a latin iskolát, irodalmi nyelvünk megtanulta az önfegyelmezést.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

KITEKINTÉS

MÁTYÁS udvarából új, humanista latinság szellői indultak ki, részben reactiója-, részben új szellemű folytatásaként annak a keresztyén latin műveltségnek, mely az első magyar király nagy reformjából eredett. Jellemző e kezdemény arisztokratikus elszigeteltségére, és koraiságára, hogy a magyar középkor még csak azután bontakozott ki irodalmilag hatékonyan, mind latin, mind abból sarjadott nemzeti nyelvű ágában. Annak ellenére egy új világ, az irodalmi műveltség egy újabb formája volt itt keletkezőben, mely Erasmizmus, reformatio és nemzeti nyelvű humanizmus mozdulataival végül is megölő betűje lett a középkori irodalmi műveltségnek, sőt időjártával magának a vallási alapu irodalmiságnak.

Láttuk, hogy maga a kolostori irodalom rejtegetett oly csírákat, melyek zavartalan folytonossággal kifejleszthettek volna egy, a vallásostól lassanként eltávolodó (de vele nem ellenkező) világias szépirodalmat. A „mostoha körülmények" útját vágták ennek. Másfelől pedig, mikor a magyar középkor Mohács omladékaiba menthetetlenül elsülyedt, a nemzeti nyelvű világi költészet — mely a kolostori irodalom kőfalain kívül csupán élő szóban forgott — még alig közelítette meg az irodalmi jelleg színvonalát. Szerencsés véletlen mentette meg belőle a XV. század vége felé lejegyzett Soproni virágéneket („Virág, tudjad, tőled el kell mennem És te éretted kell gyászba ölteznem"), az egy-két évtizeddel későbbi lejegyzésű hangjegyes Daltöredéket („Bátya,

bátya, mely az út Becskerekére? Uram, uram ez az út Becskerekére"), meg a Supra agnő kezdetű, a XV. század elején papírra vetett „tánc-szót". Megmagyarosodó humanizmus és irodalmivá fölemelkedő világi költészet kézfogása már oly időben történt meg — a reformáció korában —, mikor a kolostori irodalom, mely pedig bizonyos diszkrét elvilágiasodásra hajlamot mutatott, már rég elmerült a középkor katasztrófájában.

Így, ebben a magyar irodalmi műveltség „kezdeteit" ismertető könyvben a folytatásról, a második lépésről csak mint a jövendő sejtelmeiről szólhatunk, amelyek gyéren ugyan, de már fel-feltünedeznek.

Nemzeti nyelvű világi irodalom létrejöttének világi olvasóközönség volt az előfeltétele, annak meg az írásbeliség nagyobb elterjedése laikus körökben. Ez, mint a maga helyén megállapítottuk, a XV. század vége felé történt meg nyomatékosabban. Jelei az e korból fentmaradt magyar nyelvű polgári iratok: a kolozsvári polgárok lajstroma 1453-ból, az első magyar nyelvű missilis levél 1486 tájáról (Várday Aladár levele öccséhez, Miklóshoz), Muronyi Weér András „menedéklevele" (nyugtája) 1493-ból, magyar nyelvű regestái (oklevélkivonatai) 1504 tájáról. Mindez azonban korántsem jelent olvasóközönséget, aminő készen állt a vallásos irodalom terén a megreformált kolostorok apácaközségeiben. Alig is találni irodalminak minősíthető világi maradványokat a középkor végéig. Közönség számára írt, olvasmányrendeltetésű profán magyar prózai szövegünk egyáltalán nincs a középkorból! Verses emlékünk is alig-alig cseppen. A csízió s a bájoló imádságok nem világiak; némely verses emlékek megbízhatatlan keltezésüek, mások középkori eredete hiteltelen, ismét mások (mint a „jogszabály") csak glosszák, vagy (mint Enyingi Török Imre levélzáradéka) teljességgel magánjellegüek. E szerint középkori (középkorvégi!) „világi" irodalmunk jóformán a következő néhány verses emlékre zsugorodik össze: Szabács viadala

(1476 utáni időből), Gergely deák siraloméneke ura veszedelméről (bizonytalan keltű, ellenőrízhetetlen szövegű, mert eredeti kézirata ismeretlen), Néhai való jó Mátyás király (a Gyöngyösikódex nevű imádságos könyvben), Geszthy László éneke (1525), Cantio Petri Berizlo (ugyanakkortájt; másolata a XVI. század utolsó harmadából való) és Apáti Ferenc Cantilenája (a Peer-kódex nevű imádságos könyvben, mely világi kézen volt; 1526 körül). Mindezek köztörténeti érdekű elbeszélő, vagy síratő énekek, Apátié nyilván a vágáns költészet nyomdokain haladó, feddőző ének, s Imre Sándor érdekes hozzávetése szerint talán már a reformátió korában, a német szatirák hatása alatt keletkezett. Első fecskéi annak a magyar világi költészetnek, mely a reformáció korában továbbfejlődve a nemzeti történelemtől s a nemzeti közösséget érintő országos eseményektől sugalmaztatja magát. Nagy érdekű szerzemények, kétségtelenül, de az irodalmi műveltségnek más korszakába s megváltozott légkörébe vezetnek által.

MÉG SOKÁIG MEGMARADT a vallás az irodalmi műveltség főtáplálójának, termő talajának; de reformáció és ellenreformáció által megoszolván, azt a kizárólagosságot és szellemi egyneműséget, mely a középkorban volt sajátja, többé nem nyerhette vissza; kolostori irodalmának pedig még emléke is kiveszett az új érdekek aktualitásában. A megoszlás s az abból eredett ellentétek és küzdelmek azonban nem váltak kárára az irodalmi műveltség ügyének: üdvös változatokat hoztak létre s oly élénk surlódást, mely végül is ízlés, irodalmi nyelv és formák korszakos összebékéltetésére, a folyvást virágzó latin mellett egy mind jelentékenyebb, nemzeti nyelvű irodalmi hagyomány felhalmozására vezetett.

E vallási alapu irodalmi hagyomány — deákság — ellen a XVIII. század vége indította meg a felvilágosodás profán szellemű reactióját. Nemzeti nyelv és világiasság lett az új idők jelszava.

Nem telt bele egy emberöltő, s az új irodalom megkezdte kézfogását a megtagadott, de már a népköltészetbe is alászívárgott régi hagyománnyal, s egy újabb emberöltő elteltével e kézfogásból kivirágzott a magyar irodalmi műveltség nemzetileg klasszikus korszaka.

A nemzeti irodalom kezdettől fogva érdeklődött a nyelv legrégibb emlékei iránt s 1770-től fogva egymásután napvilágra hozta a kolostori irodalomnak századok romjai alatt lappangó ereklyéit. Több mint százötven éve tart e feltáró munka s nyomában nyelv- és irodalomtudomány vizsgálódásai. Mindamellett a szaktudomány körén kívül máig kevesen ismerik és méltányolják érdeme szerint irodalmi műveltségünk ez alaprétegét, a Mohácsnál elesett, félezeréves keresztyén magyarság szellemi hagyatékát. Az is bizonyos, hogy a XIX. század költészete, mely egyébként formában és tárgyban oly szívesen kereste a kapcsolatot irodalmi régiségeinkkel s köztük a latin nyelvű középkoriakkal: *ebből* a hagyatékból — nem is ismerhetvén még eléggé — kevesebbet szívott fel magába. Sohasem késő azonban visszahajolni a legtávolibb multak hagyományaihoz s nemcsak irodalmi nyelvünk, stil- és formaművészetünk, nemcsak az alkotó képzelet meríthetne teremtő sugalmakat ama friss és bőven patakzó forrásokból!

A nemzeti klasszicizmus leáldozása óta ismét a legkülönfélébb, egyoldalú európai hatásoknak volt és van kitéve irodalmunk: nem ártana érintkezésbe lépnie európaiságunk legelső, még a középkori magyarság által honosított, egyetemesebb formáival sem, addig is, míg újból meg nem találja a hagyományos és kölcsönzött elemek megbékélt összhangját.

Az irodalmak továbbá, világilag-nemzetivé válván, kiszakadtak a vallás talajából, de nem szakadhatnak ki a végső felbomlás veszedelme nélkül az erkölcsi komolyság és felelősség kötelékeiből. Rég kísérti őket a „szörny", melynek pikkelyein Arany János

még rettenve olvasá e hat betűt: „frivol". A kísértő „hívságos leckéivel" szemben kétségkívül szívós ellenálló erő rejlik magukban világi irodalmunk klasszikus hagyományaiban. De ez ellenállás mindenkor alkalmas támogatóra találhat régi és legrégibb: középkori irodalmunkban is, melynek eszménye hit, lelki tisztaság és fegyelem s mely, mint a maga idejében a vallásos, úgy ma a világi irodalom javára is képes volna gerjeszteni és táplálni „a szívnek áhitatját".

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

Ily összefoglaló jellegű munkában fölöslegesnek találtam lapalji utalásokkal zavarni a szöveg olvasását. Többnyire úgysem a részletek az enyéim, hanem az irodalomszemlélet módja s a fejlődés rendjének megfigyelése: a compositio. Hogy a részletekben mi enyém, mi másé, azt a szakember felismeri, a laikus nem kérdezi. Mégis szükségét éreztem annak, hogy legalább oly esetekben, mikor nem közkeletű ismereteket merítek mások tanulmányaiból, vagy nagyobb mértékben támaszkodom rájuk, az érdeklődőt ellássam a legszükségesebb felvilágosítással. Ezt a célt, s egy-két esetben a főszövegnek aprólékos közleményektől mentesítését szolgálják az alábbi jegyzetek. Ezekben könyvem lapszámaira utalva hivatkozom alkalmi forrásaimra: természetesen többnyire a legújabbakra. Akit a középkori irodalom teljes bibliografiája érdekel, az legcélszerűbben „Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete" nemrég megjelent I. kötetéhez folyamodhat. Szilády Áron, Volf György, Katona Lajos, Horváth Cyrill, Zoltvány Irén, Vargha Damján, Király György és mások után középkori irodalmunk tanulmányozása Jakubovich Emil és Timár Kálmán újabb kutatásaira építhet legtöbbet. Az alábbi jegyzetekben léptennyomon reájuk hivatkozom. Jakubovich mind a latin, mind a magyar nyelvű irodalom —, Timár főkép az utóbbi terén igazít útba új eredményekkel; az ő „Magyar Kódex-családok" c., az Irodalomtörténeti Közlemények 1927—28—29.-i évfolyamában megjelent, — meg u. ott 1930-ban közzétett „Domonkosrendi Magyar Kódexek" c. tanulmánya teszi végre lehetővé s kötelességünkké a kolostori irodalomnak szerzetesrendek és kolostori tűzhelyek szerint való tárgyalását. Több történettudományi kérdés megoldása Hóman Bálint, némely fejlődéstörténeti probléma felvetése Thienemann Tivadar érdeme.

A kéziratok kiadásaira (Régi Magyar Nyelvemlékek, Nyelvemléktár, Régi Magyar Költők Tára) nem utalok; legcélszerűbb, ha a komolyan érdeklődő megismerkedik magukkal e kiadványokkal. Pintér Jenő említett kézikönyve e tekintetben is útbaigazít.

Alábbi jegyzeteimben a következő rövidítéseket használom: Ak. Ért. *(Akadémiai Értesítő);* BpSz. *(Budapesti Szemle);* EPhK. *(Egyetemes Philologiai Közlöny);* IT. *(Irodalomtörténet: folyóirat);* ITK. *(Irodalomtörténeti Közlemények);* Kath. Sz. *(Katholikus Szemle);* m. *(magyar);* MNy. *(Magyar Nyelv; folyóirat);* Min. *(Minerva, szerk. Thienemann*

Tivadar); Napk. *(Napkelet);* Nyemlt. *(Nyelvemléktár);* Ómolv. *(Jakubovich Emil és Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv, Pécs, 1929);* RMK. *(Régi Magyar Könyvtár, szerk. Heinrich Gusztáv);* RMKT *(Régi Magyar Költők Tára);* Száz. *(Századok).*

6. l. A nemzeti versalak előzményeiről Négyesy László: A magyar költészet eredete, BpSz. 1910. — A bolgártörökséggel való érintkezések hatásáról, az addigi irodalom (Gombocz Zoltán, Németh Gyula) felhasználásával: Hóman Bálint: A magyar hún-hagyomány és hún-monda, Bp. 1925; Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása, 1930 (Akad. kiadv.) — Ősi népmesei elemekről: Solymossy Sándor: Népmeséink keleti rokonsága, Ak. Ért., 1922, 13, l.; u. az: Éléments orientaux dans les contes populaires hongrois; Revue des Études Hongr. 1928. 311; u. az: A „Vasorrú bába" és mitikus rokonai, Ethnogr. 1927, Magyar ősvallási elemek népmeséinkben, Ethnogr. 1929.

13—16. l. Írástörténeti adatok: Hajnal István: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából, Bpest 1921; hazai vonatkozású adatok: Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1546-ig, Bp 1910; a 15. l. idézete ennek 297. lapjáról való. A 14. lap Domonkos-legenda-idézete: Nyelvemléktár III. 211.

19. l. Külföldi tudósok látogatása magyar főpapoknál: Zoltvány Irén: A magyarországi bencés irodalom (A pannonhalmi sz. Benedek-rend története I. 1902).

21. l. A kéziratok pusztulásáról; Sz. Gellértről: U. az,

23. l. Törvényösszeírásokról: Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000—1895. Szerk. Dr. Márkus Dezső, Bp. 1899. I. kötet bevezetése. Sz. István intelmeiről, Szekfű Gyula: Történetpolit. tanulmányok, Bp. 1924. 76. l.; Balogh József: Nemzet és nemzetköziség Sz. István intelmeiben, ITK. 1927; U. az: Sz. István és a Róma-eszme, BpSz. 1927, Sz. István király a békefejedelem, MNy. 1927, Sz. István politikai testamentuma, Min. 1930.

24—25. l. Oklevélírásról Eckhart Ferenc: Hiteles helyeink eredete és jelentősége, Száz. 1913; Ómolv., Bevezetés, egyes szövegekhez fűzött megjegyzések és 291—305. l.; Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Akad. kiadv.), 1923, stb.; u. az: Magyar Oklevéltan, 1930.

25. l. Diplomáciai iratok: Marczali-Angyal-Mika: Enchyridion, 161. l.

28. l. Francia érintkezésekről Pais Dezső: Francia hatás Magyarországon 700 évvel ezelőtt, Napk. I. 1923, 187. l.; Melich János, MNy. 1908, 328. l.

28—32. l. Legendafordítások: Szabó Károly, Magyarorsz. történetének forrásai, IV., 1864; Tormay Cécile, Kis magyar legendarium, 1930.

29. l. Legendák „rávitelei"-ről Horváth Cyrill: Középkori László-legendáink eredetéről, ITK. 1928.

31. l. Symphonia Ungarorum: Balogh József, MNy. 1926. Utal a korábbi irodalomra is.

32—34. l. A gesta műfajáról s az ősgestáról: Hóman: A magyar történetírás első korszaka, Minerva, 1923; U. az: A szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói, Bp. 1925.

34. l. A gesta-műfaj irodalmi folytonosságáról Pais Dezső, ITK. 1925, 268. l.

36. l. A „P. dictus magister" magyarázata: Jakubovich Emil: P. mester (Klebelsberg-Emlékkönyv, 1925, 169. l. — Anonymusról: Hóman id. munkái.

37. l. Rusticus = írástudatlan, világi: v. ö. Arany J. X. 13.: „Az írástudatlan paraszt urak".

40—41. l. Hunor = hun-eri (hún ember): Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása, Bp., Akad., 1930, 219. l. — Ha a Hunor név eredeti tartozéka a nőrablás mondájának, akkor már csak emiatt sem beszélhette el azt Anonymus, hisz e név magában foglalja a hún népnevet, s kötelezővé tenné annak megmagyarázását, tehát magának a hún népnek is bevonását a magyar történetbe.

44—46. l. Kézainak hazai cisztercitáktól nyert adatairól s viszonyáról a dunántúli szájhagyományhoz: Eckhardt Sándor: A pannoniai hún történet keletkezése, Száz. 1928. U. az: Sicambria, Minerva, 1927.

46—47. l. Kézai ú. n. mondáiról Hóman: A magyar hún-hagyomány, stb. — „Chiglemezőről" Pais Dezső felolvasása a M. Nyelvtud. Társ. 1928, jún. 15.-i ülésén.

55. l. Veresmarti Ipolit és az esztergomi Collegium Christi tankönyvéről Jakubovich Emil, MNy. 1927. 34—36. l.

56. l. A XV. század-eleji eretnek szerzetesről Thienemann, Min. 1922, 238. l.

57—58. l. az observansokról: Karácsonyi János: Sz. Ferenc rendjének története Magyarországon, I. 1923; idézet ennek I. 356. lapjáról.

62. l. Laskairól Timár Kálmán: Laskai O. és a bibliografia, M. Könyvsz. 1910. — Hogy Laskai s az Érdy-kódex egy elveszett magyar krónika töredékeit is megmentették, azt Jakubovich Emil ismerte fel: MNy. 1920, 124—127. l. és 1921. 118—120. l.

64. l. Werbőczyről: a Hármaskönyv akadémiai kiadásának előszava Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen-től 1894[3].

65. l. Kálti Márkról Jakubovich Emil, MNy. 1925. 35—38. l.

67. l. Négyesy László a Képes Krón. kompozíciójáról: Árpádkori kompozíció, BpSz. 1913.

68. l. Thuróczyról Jakubovich, MNy. 1925. 34. l. — A Budai Krónikáról, mint első hazai nyomtatványról, Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. I. 1929, 18—20 l.

76—77. l. A középkori énekesekről Szabolcsi Bence: A középkori m. énekmondók kérdéséhez. IT. 1928.

79. l. A térítés menetéről Katona Lajos és Szinnyei Ferenc: Geschichte der ung. Literatur, Sammlung Göschen, 550. sz., Neue Ausgabe,

1927, 9. l. (e részt Katona L. írta). — Arany-idézet: Össz. Munk. V. 1884, 410. l.

80. l. A szórványokról: Ómolv. XX. l.

80—81. l. Hogy korábban s többet is írhattak magyarul: Zoltvány Irén, id. m.; Katona Lajos: A m. irod. tört. a mohácsi vészig, egyetemi előadás, 1908/9, II. félév, Katona L. kéziratából kiadták Dobai János és Bogner Mihály, 38. l.; Ómolv, Bevezetés. Máskép Thienemann Tivadar: Városi élet a magyar középkorban, Minerva 1923, 56. stb. — Hogy a Halotti Beszéd tervszerű tartozéka a kódexbeli misekönyvnek: Katona Lajos, id. m. 34. l.; Trócsányi Zoltán: A HB. másolat voltáról, Nyelvtud. Közl. 1909.

83. l. A HB. helye a szertartás rendjében: László Vince, IT, 1926. 152.

84—85. l. A HB. viszonya eredetijéhez: Czebe Gyula, EPhK. 1915, 34—42. l.; Katona L.: id. m. 36—7. l.

85—86. l. Idézet Négyesy Lászlótól: EPhK. 1923, 201. l.

88—89. l. A distinctiók versjellegét Erdélyi Lajos állítja: M. nyelvi tanulmányok I. 1926. Ellenkező álláspont: Horváth Cyrill: RMKT. I. 1921. — Saját álláspontom részletesebben megokolva A középkori m. vers ritmusa c. könyvemben.

92. l. Hogy a Töredékek esetleg ugyanazon kódexből lehetnek kitépve, amelynek bekötési táblájából előkerültek, az Jakubovich Emil gyanítása, ki épen a kódex közelebbi vizsgálatával foglalkozik.

93. l. Szövegpusztulás okairól: Ómolv. 182 l.

97. l. Tiszavarsányi levél: Jakubovich, MNy. 1919, 109. l.

98. l. A jászói pálos kódexről Kemény Lajos, MNy. 1919, 39. l. — Az 1486.-i strassburgi nyomtatványról Csűry Bálint u. o. 1925, 140. l.

100. l. A Mondseei Tízparancsolatról Jakubovich, u. o. 1924. 85. l.

105—106. l. Az observansokra és beginákra vonatkozó adatok: Karácsonyi, id. m. I. 327—8. l. és II. 539—58. l.

109—110. l. E kódexek prémontrei eredetéről Timár Kálmán: Prémontrei kódexek, Kalocsa, 1924; bencés eredetéről Gálos Rezső: Legrégibb bibliafordításunk, Ir. tört. Füzetek, 1928. — A husszita eredet tételét nem adja fel Ómolv. 248. l. és Waldapfel József. ITK. 1927. 96. l. — Jakubovich szerint (Ómolv. 248. l.) a Bécsi- és Münch.-kódex a husszita eredetű bibliafordításnak még husszita kéztől származó másolata, az Apor-kód. kath. szerzetestől való másolata, illetőleg átdolgozása. — E kódexek husszita eredetét vallja Melich János is, a M. Nyelvtud. Társ.-ban „Megjegyzések a régi magyar helyesíráshoz" címen 1931 márc. 10-én tartott felolvasásában; helyesírásuk u. i. szerinte Husz János helyesírási elveinek ismeretén alapszik, melyeket a fordítók, Tamás és Bálint, Prágában ismertek meg.

111—112. l. Idézet: Nyelvemléktár VIII. 128. és 140. l.

114. l. Magyarországi vicaria az observansoknak: Karácsonyi, id. m. I. 323, 329. l. — A magyarországi provinciális megdorgálása: u. o. I. 38. l.

115—118. l. Marianus reformok: u. o. I. 57—87. l.

118—119. l. Domonkosrendi reformok: Dr. Pfeiffer Miklós: A domonkosrend magyar zárdáinak vázlatos története (A Sz. Domonkos-rend multjából és jelenéből, kiadta Dr. Horváth Sándor, Bp. 1916, 177—221. l.). A budai rendház iskolájáról Dr. Iványi Béla: A Sz. Domonkos-rend római központi levéltára. Levéltári Közlem. 1929, 21—23. l.

122. l. Váczi Pálról Békesi Emil, Kath. Sz. 1902, 976. l. és Dr. Iványi Bélának előbbi jegyzetünkben idézett cikke, 26. l.

123. l. Prémontreiek reformja s a Lányi-kódex: Karácsonyi János, MNy. 1921, 149. l.; Timár Kálmán, ITK. 1928. 70. l.; Lukcsics Pál: A vásárhelyi apácák tört., Veszprém, 1923.

124. l. A budai Sz. Miklós-zárda lakói, Szilágyi Erzsébet zárdalátogatásai: Rupp Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története, Pest, 1868, 30, 75, 106. l.

125. l. Legéndy Katót az én itt kifejtett felfogásommal ellentétben Timár Kálmán, ITK. 1930. 275. l., épen a könyvíró apácák közé sorolja s benne sejti a Gömöry-kódex Katalin nevű másolóját.

128. l. A fennhangon való olvasás szokásáról Balogh József, Voces paginarum, Bp., Franklin, 1928; U. az: A hangos olvasás és írás, MNy. 1926.

127—130. l. A kéziratos irodalom-típus jellemzését l. részletesebben Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, Bp. 1930, 63—128. l. — Szóbeliség, kéziratos és nyomtatott irodalom elvi különbségeiről Négyesy László, az Alexander-Emlékkönyv 454—6. lapján, 1910. — Író és közönség viszonyának változását a szóbeliség után a kézírásra, majd a nyomtatásra áttérés folytán, s e változásnak a mű értéke szempontjából is nagy jelentőségét mélyen megvilágítva l. már Arany Jánosnál, V. 443—445.

133. l. Nyujtódy Andrásról: Nyelvemléktár XV. K., XI—XII. l.

139. l. Sepsiszentgyörgyi Ferencről Timár Kálmán, IT. 1914. 309. l. — Pápai Pálról U. az u. o. 308 l. és ITK. 1927. 211. l.

145. l. Chepeli Simonról Timár Kálmán, ITK. 1927, 221.

146. l. A Lázár-kódex keltezése: Katona Lajos inkább a század második negyedéből valónak tartja, mint az elsőből: Nyelvemléktár XV. k., XXXIV. l. — A kódexek szerzetenkénti hovatartozásáról: Timár Kálmán, M. kódex-családok, ITK. 1927—29, Domonkosrendi m. kódexek, u. o. 1930.

147. l. Kódextöredékek: a Máriabesnyői: MNy. 1910, 20. l.; Piryhártya: Nyelvemléktár XV.; Thaly-nyelvemlék: MNy. 1911, 193. l.; Breviariumi mutató tábla: MNy 1908, 463. l.

151. l. Augsburgi Dávid szerzősége: Timár, ITK. 1926, 51. l.

156. l. „Beszélt és hallott stílus" a kódexirodalomban: Thienemann id. m. 113. l.

163. l. Csizió: Melich János, Szentjóbi Sándor: A legrégibb magyar csizió, MNy. 1918.

165. l. Bibliai szakaszok fordításainak egymáshoz való viszonyáról: Mészöly Gedeon, MNy. 1917; Timár Kálmán: Prémontrei kódexek, 32. l.; u. az: Domonkosrendi m. kódexek, ITK. 1930, 406—409; Ómolv. 247.

166. l. A Festetics- és Czech-kódexről Horváth Cyrill: Világiak régi m. imádságos könyvei ITK. 1895.

166—169. l. Az imádság műfajáról Gorzó Gellért: Ráday Pál imádságai c. tanulmányának első része, ITK. 1915, 151—160. l.; meg László Vince: A középkori ember imádságai, Napk. XI. 1928, 253. l.

167. l. A szentírásból önállósított imádságok: Szerecz Alajos: Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei, Bp. 1916.

167—168. l. Imádságok forrásai: Katona Lajos: Újabb adalékok codexeink forrásaihoz, ITK. 1906, 332. l.; Timár Kálmán: u. o. 1926, 109., 174. l.

169. l. „A pietas előtt kell megmondani": v. ö. Timár Kálmán, MNy. 1930, 137. l.

169—170. l. Ritmikus imádságok: l. Horváth János, A középkori magyar vers ritmusa, 1928, 123—127. l. Azok az imádság-szövegek is, melyekben Horváth Cyrill (IT. 1923, 10—16) verset lát, voltakép csak prózai ritmus (litánia-ritmus) példái.

172. l. Paratus és Ludolphus de Saxonia, mint prédikációk forrásai: Timár Kálmán, ITK. 1926, 179. és 44. l.

174. l. Seuse (Suso) Henrik Amandról Vargha Damján, Akad. Ért. 1909. — A De imitatione Christi viszonyáról kódexeinkhez: Nyemlt. XV. k., XXXVII. l. (Katona Lajos bevezetése). — Dionysius Carthusiensisről Holik Flóris, ITK. 1922, 121. l. — Ludolphus de Saxonia hatásáról Vargha Damján: A Speculum humanae salvationis és a m. kódexirodalom, Akad. Értesítő. 1912, Sz. István-Akad. Értesítője 1921; és Timár Kálmán ITK. 1926, 43. l.

176. l. A Debreceni-kódex legendáriumának ferences jellegéről Timár Kálmán, ITK, 1925, 241. l.

178. l. A Legenda Aurea-ról, mint kódexeink forrásáról Horváth Cyrill: Középkori legendáink és a Leg. Aur., Bp., 1911. — A Catalogus Sanctorum-ról ugyanoly viszonylatban Király György: A Debreceni-cod. legendáinak forrásai, ITK. 1915, 17; Vargha Damján: Codexeink legendái és a Catal. Sanctorum, Bp. 1923; ugyanilyen címen Timár Kálmán, ITK. 1925, 241. l.

179. l. A példák forrásairól Katona Lajos: Gesta Romanorum, RMK. 18. sz., 1900, bevezetése; U. az: Temesvári Pelbárt példái, akad. értekezés, Bp. 1902.

180. l. A Gesta Rom. hatása kódexeinkre: Katona Lajos: A G. R. történetei codexeinkben, EPhK. 1899.

197—198. l. A Visio Philiberti-ről Sz. Á. (= Szilády Áron), ITK. 1901, 82—87. l.; Katona Lajos: Túlvilági látomások codexeinkben, Ak. Ért. 1907; u. az: a Nyemlt. XV. k. bevezetésében; Kőmives

Nándor Kolos: Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái, Csorna 1918.

198—199. l. „Exemplum mirabile": Katona Lajos: Az Érdy-cod. egy fejezetéről, Ak. Ért. 1909.

199. l. Tar Lőrincről Kropf Lajos: Pászthoi Rátholdi Lőrinc zarándoklása, Száz. 1896. — Dézsi Lajos: Tinódi Sebestyén, Bp. 1913; u. az.: M. tört. tárgyú szépirodalom, Bp. 1927, 30. l.

202—203. l. A ferencrendi kódexek meghatározása: Timár K., id. m. ITK. 1927, 61, 210. — Timár a Bod-kódexet domonkosrendinek tartja: ITK. 1930, 402.

203. l. Az elül-hátul csonka, mindössze 7 levélnyi Simor-kódex egy Sz. Ferenccel foglalkozó tractatusnak a töredéke. — A szintén csonka Guary-kódex elmélkedései: a pokol kínjáról; a rágalmasságról (Paraldus-Perrault-Vilmos Summa aurea de virtutibus et vitiis-e, meg Sienai Sz. Bernardin egy prédikációja alapján); üdvözülés és kárhozás jegyeiről; a hét szent jószágról (= erényről; Discipulus egy prédikációja nyomán); imádság dícsérete és használatjáról; a szent békességről. E legutóbbi a De imitatione Christi-ből is idéz. A Hét jószágról szólóban két érdekes példa van beszőve: a könyörületes nőről, ki a poklost tulajdon ágyába fekteti; meg a meddő asszonyról, ki mostoha gyermekét megöli, de minthogy bűnét meggyónja és kemény penitenciát tart, kegyelemben részesül. — A Guary-kódex forrásairól: Timár Kálmán, ITK. 1926, 48. l. — Suso-ról, v. ö. a 174. l.-hoz írt jegyzettel.

204—205. l. Kódexeink és a Physiologus viszonyáról Eckhardt Sándor, Középkori természetszemlélet a magyar költészetben, EPhK. 1929, 81. l.; Tolnai Vilmos, Árva gerlice, u. o. 236. l.

205, 207. l. A Nádor-kódex forrásairól Katona Lajos a Nyemlt. XV. k. bevezetésében.

209. l. Az Eufrosina-legenda rokonsága és típusa: Király György: A Margitlegenda és rokonai, ITK. 1915.

209. l. A Lobkowitz-kódex tanításai: Sz. Bernát könyve a világ megutálásáról és Krisztus követéséről (egy része a Debreceni-ben is; belészőve a Spoletombeli hiú leányzó példája, ki halála órájára is drágalátos ruhába öltözik s ördög viszi el lelkét); Sz. Bonaventura könyve az élet tökéletességéről (a Debreceni- s a Weszprémyben is); ugyanannak írása Krisztus kínszenvedésének meggondolásáról; Embernek három főellenségéről (a Debreceni-ben és Bod-ban is); A halálról (részben Dionysius Carthusiensis-nek Aureum speculum-a nyomán; a Bod-ban is). E két utóbbiban a Visio Philiberti-vel rokon részleteket is találunk; a Halálról szólóban Kempisből valókat is; az elsőbe be van szőve egyebek közt a három lándzsa, a világ mint asszony, a vak és béna, a bölcs és bolond, az unikornis elől menekülő ember példája, a bűnök és jószágok vitája, meg egy példa Nagy Sándorról. Van a kódexben két önálló, „rettenetes" példa: a gyónni nem akaró haldokló ember elkárhozása, meg az egy nyúl, két agár példázata. — A Lob-

kowitz-kódex Sz. Ferenc- és Klára-történeteinek forrása: Katona Lajos, ITK. 1906. 199. l.

211. l. Antiochiai Sz. Margit legendájának stílusát Király György dícséri: ITK. 1915, 16. l. — Barlám és Jozafát leg. eredetéről Katona Lajos: Barl. és Joz. leg. és a Bod-cod. egy példája, Bp. 1905, M. Könyvtár 436. sz.

213—217. l. Sz. Anna, Ádám-Éva, Makár leg.-ról Katona Lajos: A Teleki-cod. legendái, akad. értekezés, Bp. 1904. — Az Ádám és Éva legendájabeli keresztfa-motivum Gyirva Wencel 1649.-i sibylla-versében is feldolgozva. L. György Lajos: Egy középkori sibylla-vers régi magyar irodalmunkban, A Sz. István Akad. nyelv- és széptud. osztályának felolvasásai I. 4. sz., 1929, 45., 49—50. l.

218. l. Timár K. a Krisztina-legendáról, mint a Horvát-kódex tartozékáról: ITK. 1930, 397—400 l.

219. l. A Margitsziget névtörténete: Ságí István: Sz. Margit szigete, MNy. 1930, 116. l.

224—5. l. Margitról mint misztikusról Kozma Erzsébet: A misztika és boldog Margit, Vác, 1930. — A Gömöry-kód. Margit-zsolozsmájáról Timár Kálmán: Prémontrei kódexek, Kalocsa, 1924, 63. l.

225—227. l. A Margitleg. spiritualizálásáról Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre, Min. 1929.

229. l. Az első metrumos hexameter-sor: Nyemlt. VIII. 147. l. — Hajnóczy Iván: Az első magyar hexameter, IT. 1921, 140. l. — Latin eredetijét — „. . . tibi, Roma ruenti Ostendat, quam magna cadas" (Pharsalia VII. 418—419) — Helmeczi István kereste ki: A klasszikus irodalom hatása magyar nyelvű irodalmunkra a XVI. sz. közepéig. Bp. 1930, 29. l. — A Dantéból fordított sorok eredetijét Imre Sándor jelölte meg a Paradiso XXII. 46—48. verseiben: „Questi altri fuochi tutti contemplanti Uomini furo, accesi di quel caldo Che fa nascere i fiori e i frutti santi". L. A középkori magyar irodalom stíljáról, O. K. 719—720. sz., 1890, 33. l.

230—231. l. A Cornides-kód. beszédeinek forrásairól Timár Kálmán, ITK. 1926, 179. l.; legendái forrásairól u. az, ITK. 1925, 245. l. Horváth Cyrill: Temesvári Pelbárt és codexeink, Bp. Sz. 1891. — A Corn.-kód. húsvéti prédikációja forrása: Katona, ITK. 1899. 371.

233. l. Hrotsuitha Dulcitiusának fordításáról Katona Lajos, ITK. 1900.

235—236. l. A legenda forrásairól Katona Lajos: Alex. sz. Katalin legendája középkori irodalmunkban, akad. értekezés, 1903; Horváth Cyrill, EPhK. 1907. — A legenda újplatonikus színezetéről Thienemann Tivadar: A szabadgondolkodás első nyomai a m. középkorban, Min. 1922; v. ö. Horváth Cyrill, RMKT. I.², 372. l.

238. l. Az Érs.-kód. tanításainak forrásairól Vargha Damján: A Speculum Hum. Salv., Ak. Ért. 1912; Timár Kálmán, ITK. 1926, 43., 268—70. l.

239—240. l. A prémontrei rend hazai történetéről, kódexeiről Timár Kálmán: Prémontrei kódexek, Kalocsa, 1924; u. az, ITK. 1928, 70. l. — A Lányi-kódexről még Karácsonyi János, MNy. 1921, 149. l.

241—243. l. A pálosrend történetéről, kódexeiről, Magyar Benignáról Gondán Felicián: A középkori m. pálosrend és nyelvemlékei, Pécs, 1916. — Timár Kálmán, ITK. 1927, 219—222. l. — A „sciolus"-ság megvetéséről Horváth Cyrill, ITK. 1895, 259—260. l.

247. l. A Karthauzi Névtelenről Timár Kálmán, ITK. 1927, 222—224. l.

248—9. l. Pelbárthoz való viszonyáról Horváth Cyrill: T. Pelbárt és codexeink, Bp. Sz. 1891. — Az Érdy-kód. viszonya a Leg. Aur.-hoz: u. az: Középkori legendáink és a Leg. Aur., Bp. 1911. — A tizenöt csodajel legendája az Érsekújv.-kódexben is olvasható („Az rettenetős ítéletnek napjáról"); további magyar irodalmi feldolgozásait l. György Lajos: Egy középkori magyar sibylla-vers régi magyar irodalmunkban, 1929, 58—60. l.

251. l. A Sz. Brunó-leg. forrása: Horváth Cyrill, u. ott.

252. l. Az Érdy-kódexnek forrásul szolgált, elveszett krónikáról l. a 62. l.-hoz írt jegyzetet.

253. l. „Lengyel László"-ra nézve l. még Farkas András, Az zsidó és magyar nemzetről, 185. sor. (RMKT. II. 19. és 381. l.). Ő II. Ulászlót érti.

255—257. l. Idézet: Katona Lajos: A Teleki-cod. legendái, akad. értekezés, 1904, 27—28. l.

258. l. A középkori irodalmi nyelvről Imre Sándor: A középkori m. irod. stíljáról. Korszerű megkötöttségei ellenére jeles tanulmány; egyike az Arany-Gyulai-korszak azon modern kezdeményeinek, melyeket az utóbbi évtizedek kiaknázatlanul hagytak.

276. l. A szóhalmozásnak azt a magyarázatát, mely korábbi és későbbi fordítás szóhasználatának társítását látja benne, l. Farkas Gyula, MNy. 1914, 225, és Mészöly Gedeon, MNy. 1917, 75. l.

285. l. A Fest.-kód. „egymásfelelés" szaváról Timár Kálmán, MNy. 1929, 46. l.

288. l. Apáti Ferenc strófaképletének sapphikus jellegéről: Szabolcsi Bence, ITK. 1928, 103. l.

289. l. Idézet: Gyulai Pál: Emlékbeszédek I. 1914, 233—4.

291—2. l. A soproni virágénekről Vitéz Házi Jenő, MNy. 1929, 88. l.— A Supra agnő táncszó-jellegű Binder Jenő, Ethn. 1928. 141—6. l.

293. l. Hogy Beriszló Péter énekének kézirata a XVI. sz. utolsó harmadánál nem korábbi másolat: Jakubovich Emil, MNy. 1920. 14. l. Imre Sándor megjegyzése Apáti énekéről: id. m. 13. l.

TÁRGYMUTATÓ

(A Jegyzetek anyaga e Mutatóba nincs felvéve)

Actus Beati Francisci 102—3
Ajtony 21, 36
Akrostichon 138
Albricus 23, 27, 28
Anastasius érsek 19
Anonymus 35—42; 32, 46, 47, 48, 76, 77, 78
Apáti Ferenc 132, 138, 293
Ara coeli 92, 210
Arany János 50, 67, 79, 198, 294
Aristoteles 56, 118. 213. 236
Asztalra olvasás 153
Asztal szertartása 153
Attila-Árpád genealogia 34, 39-41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 65
Augsburgi Dávid 151, 155, 161, 229
Ádám és Éva legendája 215-217; 178
Álmos 38, 39, 66

Báthori László 71, 164, 242
Beda Venerabilis 200
Beginák 103, 105; — kódexei 146, 212-7
Bencédi Székely István 68
Benedekrend (-iek) 54, 81, 110 239
Besztercei szójegyzék 95
Bécsi Képes Krónika 65-67; 68
Béla (III.)24, 28; — (IV.) levele a pápához 25-6; 51; sirversei 52
Bibliai szakaszok fordítása 109, 148, 164-6, 244
Bíró Pál, l. Pál bíró
Boldog Magyar Pál 22, 50-51, 119, 228
Bonfini 48, 68
Botond 35, 37-8, 48, 66, 77
Breteuil, Geoffroi de 89
Breviarium 164-7; 109-10, 145; —i mutató 147
Budai beginaház 105, 106, 124
Budai Krónika 68
Budai Sz. Miklós-zárda 119. 124
Budapesti glosszák 97, 99

Capistrano 58, 116, 120
Catalogus Sanctorum 178, 231, 238, 248, 251
Cesarini Julián 116
Cezumaur 45, 46
Chiglemező 46-47
Cím-közlemény 142-3.
Ciszterciták 44-6
Collegium Christi tankönyve 98
Csaba-monda 46
Csanád-monda 36
Csepeli Simon 132, 145, 169, 243
Csízió 163-164
Csodaszarvas 46

Dante 229
Diák-tinta-hártya hasonlat 199
Dinasztia hagyományai 34, 40-41
Dionysius Carthusiensis 174
Discipulus l. Herolt János
Distinctio 88-9, 98
Divina dulcedo 267-70
Dombrói Márk 71

Domonkosrend (-iek) 51, 54, 56, 81, 113, 118-9; kódexei 146-7, 218-38
Dricthelmus látomása 200, 207
Dubnici Krónika 68

Egyházi énekek 56, 207; — törvények 20
Előírások 159, 161-4
Előszó 134, 244
Emes álma 38-9, 47
Erdélyi Bojót 56
Erasmus 134
Esztergomi Benedek 116
Esztergomi glosszák 98
Evangéliumok 109, 154, 165-166, 245
Exemplum mirabile 198
Énekelni-olvasni 155
Énekmondók 76-8; 7, 68
Értekezések 173-4

Fegyverneki Ferenc 123, 240
Fehérló mondája 38-9, 48
Felolvasás 149, 152-5
Ferencrend(iek) 51, 54, 81, 113; — kódexei 146-7, 202-17; Observans ferencesek 57-8, 61, 70-71, 104-5, 114-8; Marianus ferencesek 57-8, 104-6, 114-8
Ferrari Zsigmond 227
Filozófia 231, 280-2
Fordítás-irodalom 87. 95. 106. 131
Forseus látomása 200, 207
Francia hatások 28, 123

Garay Pál 139
Garinus 225-6
Gesta Romanorum 60, 179-80
Gesták, krónikák 32-50, 65-9
Glossza 96-100; 82, 108, 135, 138
Göttweigi imádságtöredék 101
Gyengyesi Gergely 71
Gyulafehérvári distinctiók 82, 88, 98

Halabori Bertalan 138, 140
Halotti beszéd 83-8; 80-2, 89, 104
Hangjegyelés 137, 207
Hartvik 27, 30
Három körösztyén leány 133, 178
Herolt János 60, 172, 179, 180, 199
Hess András 68
Himnuszok 170; 109
Hiszekegy 109
Hiteles helyek 25
Homeros 60, 213
Hóman Bálint 47
Hrotsuitha 178; — Dulcitiusa 233
Humanizmus 112-3, 291
Hún 41-2; — kún rokonság 49; — magyar azonosság 6, 43, 69
Hunor és Magyar 40, 47
Hunyadi-család 57, 119, 120; — János 58, 119-121; — Mátyás 58, 61, 116, 119, 241-2
Husszíták 110, 249

Igali Fábián 115-7; 121
Igric 77, 95; — beszéd 204
Imádságok 166-71; 212; — forrásai 167-8
Imre Sándor 293
Innocentius (III.) 174, 213
Intelmek 23-24; 17
Írás laicizálása 15, 63; — reactio 13; — tanítása 16; — tudás mértéke 20
Irodalmi érintkezés kolostorok közt 148; — folytonosság 34, 70; — műnyelv 99-100, 108, 228, 283-6; — nyelv és stílus 87, 258-86, 289-90; — öntudat 30, 35-6, 69-72, 130
Irodalom és szóbeliség érintkezései 8-9, 29-30, 35, 50, 57, 76, 106; — előtti műveltség 5; — rendi tagoltsága 71-2; — történet csírái 70-71
Író deákok 15; — típusok 69-72
Isingrimus 19
Isten kardja 48

Jakubovich Emil 65
Ják-nemzetség 34
János barát 68

Jászói-kódex 98, 99
Joculatorok 35, 77, 91, 95, 97
Jogtudományi deákság 22-6, 63-5
Johannes Junior (Gobii) 60, 179; — Vercellensis 225
Jordanes 44, 46-7
Jozafát látomása 200
Judit könyve 133, 213
Julián 50-51; 43
Jusztina soror 139, 141, 145

Kancellária 24-5, 69-70
Karácsonyi János 58
Karthauzi szerzet 54; — kódex 147, 243-55
Kata, soror 139, 141
Katalin apáca 138, 140, 145, 148; — begina 145
Katalaunum 44
Katona Lajos 60, 80, 86, 197, 217, 255-7
Kálmáncsey László 138
Kálmán király 19, 27-8, 40, 66
Kálti Márk 65-8
Kedd asszonya 214
Kempis Tamás 174
Kétnyelvű író-típus 137
Kézai 42-50; 32, 40, 65-7
Kéziratos irodalomtípus 127-30
Kinizsy Pálné Magyar Benigna 139, 145, 242-3
Királyi udvar mint irodalmi központ 34, 54, 69-70
Királymondák 66-7
Klarissza-kolostorok 104, 105
Kolduló rendek 113, 114
Kolostori fordítók 132-8; — irodalom életformái 149-58; — ízlés 255-7; — könyvtár 152; — másolók 138-44; — szerzők 131-2
Kolostorok kódexei 146-8; — mint irodalmi központok 124-5; 54, 70-71
Kolozsvári glosszák 98
Kont István 68, 77
Koppány püspök 34; — somogyi vezér 34
Kódex fogalma 127-8; — irodalom kora 121; — töredékek 147; — tulajdonosok 144-8
Kódexek: Admonti 23; Apor 109-10; 101, 152, 162, 164-5, 170, 240; Bécsi 109-10; 101, 164-5, 240; Birk 101, 121-2, 138, 146, 152-4, 161-2, 218, 227; Bod 140, 173-4, 180, 196, 198, 200, 202, 212; Cornides 230-3; 138-9, 146, 155, 172, 178, 187, 196, 218, 230; Czech 166; 139, 142, 145, 167-9 239, 242-3; Debreceni 176, 210; 135, 138, 140, 146, 161, 172, 175, 177, 178, 180, 200, 202, 205, 217; Döbrentei 138, 140, 147, 165, 170, 213, 239-40; Ehrenfeld l. Jókai; Ernst 29; Érdy 177, 198-9, 243-55; 134, 138, 147, 155, 164-5, 172, 178, 194-5, 209, 217, 239, 242; Érsekújvári 234-38; 138, 140, 146, 151-4, 161, 165, 171-2, 174-5, 178, 180, 194, 209, 211, 218-9; Festetics 166; 101, 145, 167, 170, 239, 242-3; Gömöry 138, 140, 144-6, 148, 167-9, 218, 227, 243; Guary 146, 173-4, 195, 203; Gyöngyösi 145, 167, 169-71, 239; Horvát 229-30; 138, 146, 151, 155, 161, 172, 177-8, 218; Jordánszky 133, 144, 146, 164-5, 218, 227; Jókai 101-9; 113, 210; Kazinczy 210-11; 15, 143, 146, 172, 178, 180, 200, 205, 209, 214-5; Keszthelyi 139, 146, 165, 202, 212; Könyvecse a sz. apostolok méltóságáról 228-9; 146, 172-3, 187, 218, 223; Kriza 139, 146, 167-8, 218, 227; Kulcsár 139, 146, 165, 202, 212; Lányi 123, 137-8, 147, 150, 151, 153, 155, 156, 162, 239; Lázár 212; 145-6, 168,

175, 202; Lobkowitz 209-210; 141, 143, 146, 161, 173-4, 180, 187, 196, 198, 200, 205, 210, 212; Margitlegenda 219-27; 136, 138, 146, 149, 154, 177, 217, 230; Máriabesnyői Töredék 147; Miskolci Töredék 161; Müncheni-kódex 109-10; 101, 164-5, 240; Nagyszombati 203-205; 138, 146, 173-5, 200, 202; Nagyszombati Töredék l. Máriabesnyői Tör.; Nádor-kódex 197; 205-9; 138, 146, 154, 170, 173, 175, 178, 200, 202, 204-5, 210; Peer 132, 145, 163, 167-70, 239, 241, 243; Példák Könyve 199; 138-9, 146, 151-2, 180, 190, 218, 227; Piry-hártya 147; Pozsonyi-kódex 138, 147, 165, 167, 239-40; Sándor 199, 233-4; 136, 146, 173, 178, 218; Simor 138, 146, 202-3; Székelyudvarhelyi 213; 133, 138, 145-6, 165, 173-4, 189, 212; Teleki 213-17; 139, 146, 151, 161, 178, 211; Thaly nyelvemlék 147, 218; Thewrewk-kódex 132, 139, 141-2, 145, 146, 167-70, 218, 227; Thuróczy 163; Tihanyi 212; 136, 141, 146, 157, 172, 178, 181, 194-5, 204, 209; Virginia 146, 150, 161, 173, 177, 194, 218, 227; Vitkovics 212; 146, 151, 153, 161, 202; Weszprémy 212; 142, 145-6, 154, 161, 174-5; Winkler 140, 141, 143, 146, 161, 163, 165, 167, 175

Kórusban olvasás 155-6

Königsbergi szójegyzék 95, 104; — Töredékek 92-3, 82, 100, 210

Község 153-5

Közönség 26, 57, 106, 126, 158

Krónikák 33, 65-9

Kún László 44, 49, 51

Küküllei János 67

Küveaszóa 45, 46

Laskai Ozsvát 62; 57, 59, 63, 97, 117, 122-3, 252

Latinizmusok 107-8; 259-66; 88, 106

Látomások 196-200

Lecke 153, 159, 164-71; — olvasó 154, 157

Lector 153

Legenda Aurea 178, 200, 209, 211, 231, 238, 248

Legendák 26-32, 56, 176-8; Adorján 207-8; András 195, 210; Anna 213-5; 178, 194, 211-2; Antal (Remete) 251; Apalin 207-8, 210; Ágnes 231; Ágota 231; Barlám és Jozafát 211; 143, 178, 180, 188; Bereck 231; Brunó 246, 251; Domonkos 227-8; 14, 125, 138, 146, 177, 180, 194, 250; Dorottya 231-3; Elek 208-9; 178, 194, 207; 211-2; Emmerám 19; Erzsébet 55, 194, 253-4; Eufrozina 143, 207, 209, 211; Ferenc 102-5; 177, 194, 209-10, 250; Gellért 27-8, 30-32, 253; Hedvig 207; Ilona 231, 232; Imre 27, 29, 253; István 27-30, 55, 252-4; Jeromos 161, 234, 245; Juliánna 231; Jusztina 231; Katalin (Alexandriai) 135, 137, 178, 194, 219, 234, 246; verses leg. 234-238; Katalin (Sienai) 141, 194, 234, 238; Klára 103, 104, 209, 250; Krisztina 138, 146, 177, 218, 230; László 32, 55, 194, 252-3; Lucia 231, 232; Makár 217; 178, 252; Margit (Antiochiai) 209, 211, 213, 231; Margit (Árpádházi) l. Kódexek, Mária Egyptiaca 207-8, 234; Mária Magdolna 203, 234; Márton 234; Orsolya 69, 207-9, 211, 234; Pál (Remete) 241-2, 251; Potenciana és Praxedis 231; Zoerard és Benedek 18; Zsófia 207-8

Legéndy Kató 125
Lél 37-8, 66, 77
Liber ruber 25
Litániák 168
Löweni-kódex 89, 98; glosszák 82
Ludolphus de Saxonia 167, 172, 174, 238

Magányos olvasás 149-52
Magyar Mihály pálos 56
Magyar deákság 17; népnév 7
Magyarok szimfóniája 31
Magyarországi Mihály 55, 98
Magyi János 62, 96, 98-9
Margitszigeti kolostor 124, 203, 240; — kódexei 138, 146, 218-38
Martír szó magyarázata 135
Mária-énekek 56; — példák 191-194; — prédikációk 58-9, 210, 212, 230; — siralom 89-92, 143, 175-6, 203, 206-7, 212-3, 230
Mátyás halálára írt vers 170, 293
Melich János 28
Mely nagy volt Róma 229
Menyországról 204, 233-4
Miatyánk 87
Mihál deák 138
Miramammona 45
Misekönyvek 80, 81
Misztika 221, 226, 238
Mondseei glossza 82; töredék 100
Monitio 83-8; 92, 104
Monte Giorgio-i Hugolin 102

Nagy Lajos 65, 67
Naptár 163-4; 109; — kerék 109
Négyesy László 67. 85
Német ajkuak 114, 122, — hatás 60, 95, 293
Németújvári glosszák 97, 99; — misekönyv 81
Népmesei motívumok 6
Nicolaus de Mirabilibus 119; — Salycetus 167
Niger Péter 119, 122
Nőrablás mondája 40, 46-8
Nyelv és keresztyénség 78-9; — irodalmivá emelkedése 7-8, 76-80, 85, 106, 113; — tanusága ősműveltségről 5-6
Nyujtódy András 133, 135, 139, 140, 213; — Judit 133, 145, 212

Oklevélírás 24-5; 14-5
Oláh Miklós 48
Olvasmány-rendeltetésű szöveg 26, 89
Ordinarium 162-3; 123
Ovidius 60
Óbuda Attila városa 41; —i kódexek 146, 203-11; —i klarissza kolostor 105, 116, 124
Ómagyar Máriasiralom 89-92; 82, 104
Ó-testamentomi szövegek 109, 165
Özséb esztergomi kanonok 22, 241
Őrlő leány dala 31, 91
Ősgesta 33-4; 29, 32, 39, 41, 44, 48

Pannonhalma 18-9; —alapító levele 25
Parallelizmus 6, 275
Paratus 172, 230
Passió 165, 175-6, 203, 205-6, 238
Pál bíró 145
Pálosrend(-iek) 54, 56, 71, 145; — kódexei 239-43
Pál prépost 36; — veszprémi püspök 22
Pápai Pál 139
P. dictus magister 36
Pesti gyermekek éneke 68
Petrarca 166
Petrus de Natalibus 178
Péchy Ferenc 138
Példák 60-61, 179-196; Alamozsnás sz. János 193; apostolok vetélkedése 187, 229; Barlám példái 188-9; 211; bűnök és erények vitája 187; C D M R l. De amore inordinato; Coenred vitéze l. rettenetes példa; De

amore inordinato 180, 192, 210; diósgyőri porkoláb 196, 248; Domonkosrend Mária palástja alatt 191, 228; egy nyúl, két agár 196; együgyű apáca 182; együgyű fráter 185, 213, 229, 248; ezvilági csúf játékos 186; fordólt farkas 103; Fókus kovács 180, 234; fráter és fülemile versenye 187, 230; gyermekminorita 184, 234; gyónás egy uzsorás helyett 213; gyónást mulasztott fráter s az ördög 196; gyónás ürügye alatt kísértő asszony 183; gyóntatni akaró apácák 186, 230; halál meggondolásáról 189; haláltánc 190; halottaktól megvédett ember 230, 248; három lándzsa 191, 212-3, 228; holt gyermek feltámadása Sz. Ferenc érdeméért 103; hűség a harcban elesett vőlegényhez 230; igaz barát 188; Igazság és Hamisság 60-61; Illarion apát 187; imádság édessége 184; Jámbor László porkoláb 196, 248; Jeronimus és Borbála 193, 211, 234; Jézusról 190; Jozafát megkísértése 183; két szekrény tartalma 188; két szesztra 185, 230; koszorúkötés imádságokból 192, 204, 210, leány fiúvá változtatása 228; legjószágosabb élet 187; lelki édesség tudományra változtatása 185; madarász és fülemile 188; magyar királyfi, Mária jegyese 193, 210; Mária név betűi 194, 210, 212-3, 229, 234; Mária szeplőtelen fogantatásáról 195; Mária szépsége 194, 212; menynyire van a menyország a földtől? 195, 210; nagyravágyó fráter 180; Nagy Sándorról 189-190, 213, 217, 234; ördög mint szakács 193, 213; pelikán madár 181, 212; Prokopius magyar deák 215; rettenetes példa 143, 200; rózsáknak csodái 232-3; spoletombeli hiú leány 210; Szentektől megtartott istentisztelet 204, 212; Sz. Erzsébet s a bélpoklos 195, 212; Sz. Ferenc s a csácsogó asszonyállat 186; Sz. Klára halála 213; szóviselő ember 186, 248; tékozló fiú 214; Thais 183, 230; tisztaságot tartó özvegy 182, 248; Tres veritates 180, 181, 234; tulajdonos apáca 184; tunyán zsolozsmázás 186, 204, 234; unikornis elől menekülő 180, 188; vak és sánta 189; világ mint asszony 182; világi ének hallgatása 182, 183, 248

Péter óbudai prépost 36
Philibertus látomása 197, 207
Physiologus 61, 179, 181, 204, 230
Planctus 50
Plato 229, 236
Pray-kódex 80-1, 83-4
Prédikációk 55-63, 172
Prémontreiek 110, 123; — kódexei 147, 239-40
Promptuarium exemplorum 179, 210

Ráskai Lea 112, 125, 138-9, 146, 150, 180, 219, 228, 230-1
Regös 77
Regulák 161-2; 122, 150-2, 154, 161, 212
Rendi krónikák 70-71; reformok 115-20, 123
Régi magyar krónika 62, 252-3
Rogerius 50, 68

Scala coeli 60, 179
Schlägli glosszák 98; szójegyzék 95-7
Segösdi Lukács 117, 122-3
Sepsiszentgyörgyi Ferenc 139
Sermones dominicales 55, 97-8
Sicambria 45
Skolasztika 55, 60, 61, 157, 270

Somlóvásárhely 123, 147, 240
Soproni szójegyzék 95-6
Sövényházi Márta 125, 138, 140, 141, 146, 234
Specchio dell anime semplici 226
Speculum exemplorum 60, 179; — humanae salvationis l. Ludolphus de Saxonia; — perfectionis 102, 104
Suso 174, 200, 203-4
Szabadolvasmányok 159, 171-201
Szabad tolmácsolás 83, 87
Szalkay László 98-100
Szalkay Magyar Balázs 70-71, 110
Sz. Adalbert 19, 56
Sz. Anselm 176, 213
Sz. Ágoston 161, 168-9, 239
Sz. Bernát 161, 171, 174, 176, 245-7, 250
Sz. Bonaventura 102-3, 161, 174, 212, 226
Sz. Brigitta 15 imádsága 144, 168
Sz. Gellért 21-2; 17, 19, 24, 79
Sz. Gergely 7 imádsága 168
Sz. Imre 21, 56, 213
Sz. István 17, 23, 26, 34, 40, 51, 56, 61, 66
Sz. László 17, 27-8, 33-4, 44, 51, 56, 61
Sz. Márton 29, 46, 56
Sz. Mechtild 168
Sz. Mór 18, 26, 28
Sz. Patrick purgatoriuma 199, 217
Sz. Tamás (Aquinói) 118, 122
Sz, Vince (Ferreri) 172, 238
Szerzetes író 70-71
Szép vala orcával 230
Szilágyi Erzsébet 58, 124
Szlavoniai György 95
Szójegyzékek 94-6
Szórványok 80, 97
Szövegértelmezés 97, 99
Szöveg-típusok 83-93, 159-61

Tamás spalatói főesperes 50
Tamás és Bálint 71, 110
Tankönyvek 55, 95, 98
Tar Lőrinc 77, 199
Tatai Antal 56
Temesvári Pelbárt 57-62; 97-8, 117, 122-3, 135, 137, 157, 172, 176, 178, 210, 212-3, 229-31, 236, 238, 248, 253
Tétémy Pál 138, 145, 148, 243
Theologiai irodalom 21-2, 54-63
Thuróczy János 48, 68
Tihanyi alapító levél 25
Tiszavarsányi levél 97
Tízparancsolat 87, 93, 100, 173, 204
Tnugdal látomása 199, 217, 233
Tót-Solymosi Apród János 67-8
Törvényszövegek 23-4, 64

Udvari történetíró 34, 40, 41, 67, 69-71

Vagylagos fordítás 135, 275-8
Váczi Pál 122; 121, 123, 132, 146, 152, 161
Vámos Péter látomása 200, 210
Váradi registrum 25
Vásárheli András 132, 138, 170
Velikey Gergely 139
Vendégszavak 80, 82
Vendégszöveg 81, 82, 92, 100
Vergilius 60
Vers 6, 37, 42, 78, 88-93, 100, 170, 229-30, 237; — alak 6, 286-9; — és dallam összeillése 156; —es doxologia 140; —es imádságok 169-70; —es jogi szabály 64; —es regula 161-2; —es tanítás 173-4; —fejek 132
Veszprémvölgyi apácák adománylevele 25
Vér-Bulcsu 34, 37-77
Világi költészet 291-3
Világi magyarság 75-80; —ak kódexei 145; — vers 170-1, 291-3
Vitae Patrum 60, 217

Werbőczy 64; 23, 71

Zács Felicián 77
Zeiselmauer 45
Zsoltárfordítás 165-6; 109, 110

TARTALOM

Lap

BEVEZETÉS

Az írásbeli műveltség előzményei 5

ELSŐ KÖNYV

Latin nyelvű litteratura megindulása

I. AZ ÍRÁSBELISÉG KEZDETEI 13

II. A KÖZÉPKOR ELSŐ FELE. Theologia. Jogtudomány. Legendák. Gesták. A tatárjárás történetirodalma . . 21

III. A KÖZÉPKOR MÁSODIK FELE. Theologia. Jogtudomány. Történetirodalom. Tudatosság kérdése. Írótípusok 53

MÁSODIK KÖNYV

Magyar nyelvű irodalom kiválása

I. MAGYAR NYELV ÉS ÍRÁSBELISÉG 75

II. A XIII. ÉS XIV. SZÁZAD SZÖVEGEMLÉKEI 83

III. A XV. SZÁZAD 94

IV. A KOLOSTORI IRODALOM FELLENDÜLÉSE. Szerzetesrendi reformok. Kezdeményező egyéniségek. A kolostori irodalom tűzhelyei 111

V. TÍPUS-JELLEGE ÉS ÉLETFORMÁI. Kéziratos irodalom. Fordítás-irodalom. Magyar szerzők, fordítók, másolók, kódex-tulajdonosok. Magányos olvasás, felolvasás, kórusban olvasás 126

VI. MŰFAJAI, SZÖVEGTÍPUSAI. Előírások: regula, ordinarium, naptár. Leckék: breviariumi olvasmányok, imádságok. Szabadolvasmányok: prédikáció és értekezés; passio, siralom, legenda, példa, látomás 159

VII. KÓDEX-EGYSÉGEI. Ferencrendi, domonkosrendi kódexek. Más szerzetesrendek kódexei. A Karthauzi Névtelen 201

VIII. NYELVE ÉS VERSFORMÁI 258

KITEKINTÉS 291

JEGYZETEK 296

TÁRGYMUTATÓ 305

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár